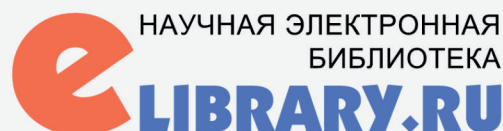

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

ISSN 2616-6429

KAZPOST 76085

AUEZOV

UNIVERSITY

1943

ОҒТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ
ВЕСТНИК НАУКИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
SOUTH KAZAKHSTAN SCIENCE HERALD

№ 3 (11) 2020

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ
ВЕСТНИК НАУКИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
SOUTH KAZAKHSTAN SCIENCE HERALD**

№3 (11)

ШЫМКЕНТ 2020

ISSN 2616-6429

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ

ВЕСТНИК НАУКИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

SOUTH KAZAKHSTAN SCIENCE HERALD

№3 (11) 2020

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М. Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.
Редакциялық алқа мүшелері: Сүлейменов Ұ.С. – ҒЖ және И жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор; Изабелла Новак – х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Аврамов К.В. – т.ғ.д., профессор, «Харьков политехникалық институты» ұлттық техникалық университеті, Украина; Соловьев А.А. – ф-м.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Емелин А.В. – ф-м.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей; Богуслава Леска - х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Полина Прокопович – PhD, Кардифф университеті, Ұлыбритания; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Хериот-Ватт университеті, Ұлыбритания; Елизавета Фаслер-Кан - PhD докторы, профессор, Базель университеті, Австрия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Бишімбаев У.Қ. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Калменов Т.Ш. – ф-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Молдабеков Ш.М. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰИА, Қазақстан; Надиров Н.К. – х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Жекеев М.К. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Ташимов Л.Т. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Таймасов Б.Т. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ; Тлеулов Э.М. – п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Маймаков Ғ.Қ. – т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Сарсенбі Ә.М. – ф-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Тлеуов А.С. – т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Жолдасбекова С.Ә. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Орынтаев Ж.К. – з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

УДК 51-7

Г.К. Арысланова¹, Д.С. Жарқынбек¹, А.И. Длимова²

¹учитель физики и математики, коммунальное государственное учреждение «Специальная школа-интернат №1 для детей с нарушением слуха» управления образования города Шымкента, Шымкент, Казахстан

¹учитель математики и информатики, коммунальное государственное учреждение «Специальная школа-интернат №1 для детей с нарушением слуха» управления образования города Шымкента, Шымкент, Казахстан

²учитель математики, ТОО «Школа имени Абая Кунанбаева», Шымкент, Казахстан

**МЕЖПРЕДМЕТНАЯ СВЯЗЬ МАТЕМАТИКИ С ДРУГИМИ ПРЕДМЕТАМИ
ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ**

Аннотация

В статье рассматриваются межпредметные отношения с другими предметами учебного плана по алгебре. В качестве примера рассматриваются темы неравномерного движения в физике и квадратичных функций в алгебре (мы рассмотрели пример уроков информатики).

Авторы рассматривают межпредметные связи как способ реализации практической направленности курса математики, физики и информатики.

В настоящее время Казахстан признан мировым сообществом как государство, развивающееся быстрыми экономическими и социальными темпами. За короткий исторический период обретения независимости Казахстан сделал прорыв во многих сферах жизнедеятельности, интегрируясь в мировую цивилизацию, используя новые прогрессивные технологии. В этом контексте возрастает роль и значение современной системы образования.

Конкретным выражением интеграционных процессов в науке и образовании являются межнаучные и межпредметные связи. Значительными возможностями для реализации межпредметных связей располагает математика, что связано со спецификой предмета и ее ролью в различных областях человеческой деятельности.

Межпредметные связи при их систематическом и целенаправленном осуществлении перестраивают весь процесс обучения, т. е. выступают как современный дидактический принцип.

Ключевые слова: межпредметные связи, межпредметные результаты, математика, физика, информатика.

Введение

Как показывает практика, межпредметные связи в школьном обучении являются конкретным выражением интеграционных процессов, происходящих сегодня в науке и в жизни общества. Эти связи играют важную роль в повышении практической и научно-теоретической подготовки учащихся, существенной особенностью которой является овладение школьниками обобщенным характером познавательной деятельности. Обобщенность же дает возможность применять знания и умения в конкретных ситуациях, при рассмотрении частных вопросов, как в учебной, так и во внеурочной деятельности, в будущей производственной, научной и общественной жизни выпускников средней школы.

С помощью многосторонних межпредметных связей не только на качественно новом уровне решаются задачи обучения, развития и воспитания учащихся, но также закладывается фундамент для комплексного видения, подхода и решения сложных проблем реальной

действительности. Именно поэтому межпредметные связи являются важным условием и результатом комплексного подхода в обучении и воспитании школьников.

Теоретическая часть

Изучение всех предметов естественнонаучного цикла тесно связано с математикой. Она дает учащимся систему знаний и умений, необходимых в повседневной жизни и трудовой деятельности человека, а также важных для изучения смежных предметов.

На основе знаний по математике в первую очередь формируются общепредметные расчетно-измерительные умения. Преемственные связи с курсами естественнонаучного цикла раскрывают практическое применение математических умений и навыков. Это способствует формированию у учащихся целостного научного мировоззрения. В статье рассматриваются межпредметные связи алгебры с другими предметами школьной программы. Учитель должен формировать у учащихся целостную картину мира, а это значит, что должны быть достигнуты межпредметные результаты обучения.

В качестве примера рассматривается тема неравномерного движения в физике и квадратичной функции в алгебре. Проводится анализ требований к результатам обучения, целей изучения и возможностей интеграции данных тем в процессе изучения. Также приводится перечень заданий и вопросов для изучения на каждом из уроков в рамках интегрированного занятия и модульного изучения материала. Рассмотрен вопрос применения и средств визуализации, а также совмещения данного материала и с другими предметами (на примере уроков информатики) [1].

Образовательные стандарты способствуют изменениям в системе школьного образования, отвечающим государственному и социальному заказу общества. С точки зрения, стратегия социального проектирования, основанная на образовательных технологиях, определяет способы достижения желаемого результата - личностного и познавательного развития обучающихся, соответствующего требованиям действующих стандартов образования. Обучающийся должен быть развитой личностью, обладающей целостным мировоззрением, способностью к самореализации в будущей профессиональной и общественной деятельности в качестве полноценного члена общества.

Связи между науками математики и физики многообразны и постоянны [4]. Объектом чистой математики является весьма реальный материал: пространственные формы и количественные отношения материального мира. Основным методом математики является метод абстракции. По способу отражения действительности она является аспектной наукой. Её предметной областью является вся действительность, другими словами, нет ни одной материальной области, в которой не проявились бы закономерности, изучаемые математикой. Таким образом, математика изучает количественные отношения и пространственные формы как существующих областей объектов, так и тех, которые можно «сконструировать» [5].

Физика, как наука, имеет в своей предметной области фундаментальные свойства материи в двух её формах – в форме вещества и поля. Они представляют собой комплекс самостоятельных областей знания, объединённых исходными принципами, фундаментальными теориями и методами исследования.

В начале физика главным образом исследовала свойства окружающих нас тел. Однако уже на этом этапе изучались и некоторые общие проблемы – движение, взаимодействие тел, строение вещества, природа и механизм ряда явлений, например тепловых, звуковых, оптических. Следовательно, первоначально физика была в основном объектной наукой. Но в XX веке главным объектом физики становятся фундаментальные явления природы и описывающие их законы.

Математика как наука сформировалась первой, но по мере развития физических знаний математические методы находили всё большее применение в физических исследованиях.

Взаимосвязи математики и физики определяются, прежде всего, наличием общей предметной области, изучаемой ими, хотя и с различных точек зрения. Взаимосвязь математики и физики выражается во взаимодействии их идей и методов. Эти связи можно условно разделить на три вида, а именно [6]:

Физика ставит задачи и создает необходимые для их решения математические идеи и методы, которые в дальнейшем служат базой для развития математической теории.

Развитая математическая теория с её идеями и математическим аппаратом используется для анализа физических явлений, что часто приводит к новой физической теории, которая в свою очередь приводит к развитию физической картины мира и возникновению новых физических проблем.

Развитие физической теории опирается на имеющийся определенный математический аппарат, но последний совершенствуется и развивается по мере его использования в физике.

Взаимосвязь обучения физике и математике.

Современный курс математики построен на идеях множества, функции геометрических преобразований, охватывающих различные виды симметрии. Ученики изучают производные элементарных функций, интегралы и дифференциальные уравнения. Математика не только дает физике вычислительный аппарат, но и обогащает её в идейном плане [7]

Специфической особенностью учебной деятельности настоящего времени становится ориентация не столько на предметные результаты, сколько на личностные и межпредметный результат обучения. Это способствует формированию целостной картины мира. Очень часто при изучении предметов школьной программы обучающимся сложно самостоятельно найти связь и единую цель изучения материала. С легкостью освоив задачи на проценты в курсе алгебры, учащиеся зачастую испытывают трудности при решении сходных заданий, например, на уроках биологии или химии [2].

Экспериментальная часть

Анализируя материал школьных курсов алгебры, геометрии, физики и информатики, мы отмечаем, что в 9 классе изучение темы «Квадратичная функция, ее свойства и график» (в алгебре), а также темы «Векторы» (в геометрии) совпадает по времени с изучением равномерного и равноускоренного движения в физике.

Учитывая данные совпадения, мы бы хотели соединить изучение материала по математике и по физике с использованием знаний информатики (EXCEL, построение графиков функций) в единый блок. [3-4]

Очень часто учитель математики, объясняя материал, не делает акцент на смежные дисциплины, да и не всегда пытается привести пример данной математической модели на примерах смежного предмета, а на самом деле такие межпредметные связи выходят на первый план при оценке учебных достижений учащихся.

Высота над землей подброшенного вверх мяча меняется по закону $h(t) = 1,6 + 8t - 5t^2$, где h - высота, м; t - время, сек, прошедшее с момента броска. Сколько секунд мяч будет находиться на высоте не менее 3 м?

Рассмотрим данную задачу с точки зрения трех выбранных нами предметов (табл. 1).

Таблица 1 - Межпредметные связи (математика, физика, информатика)

	Математика	Физика	Информатика
Результат	Применение квадратичной функции и ее свойств	Изучение закона равноускоренного движения	Построение графики в программе Excel, создание формулы и таблицы значений функций

Цель	Изучение свойств решений квадратичной функции	Исследовать зависимость координаты тела от времени	Изучение возможностей программы Excel
------	---	--	---------------------------------------

Каждый предмет в целом достигает различных результатов и целей в процессе решения одной и той же задачи, но мы предлагаем осуществить решение данной задачи на межпредметном уровне. Чаще всего для достижения данных результатов в рамках школьной программы требуется проведения интегрированных занятий. Но на практике не всегда возможно проводить такие занятия. В рамках работы по усвоению данной темы мы подготовили ряд заданий, которые можно выполнить на уроках по другим предметам. С точки зрения физики мы решаем задачу равноускоренного движения тела, которое задается уравнением $x = x_0 + v_{0x}t + a_x t^2/2$. Поэтому на уроке физики целесообразно решить данную задачу с позиции рассмотрения равноускоренного движения и его особенностей, а именно расширить спектр вопросов данной задачи: какова максимальная высота подъема тела; в какой момент времени тело достигнет высоты трех метров; по какой траектории движется тело; какова начальная скорость тела?

А теперь рассмотрим данное уравнение с точки зрения математики. Уравнение $y = ax^2 + bx + c$: требуется соотнести коэффициенты с физическим законом: $x_0 + v_{0x}t + a_x t^2/2$. В нашем случае все просто: $y = x$, $a = a_x/2$, $b = v_{0x}$, $c = x_0$. Таким образом, мы будем решать данную задачу в рамках алгебры при изучении свойств квадратичной функции.

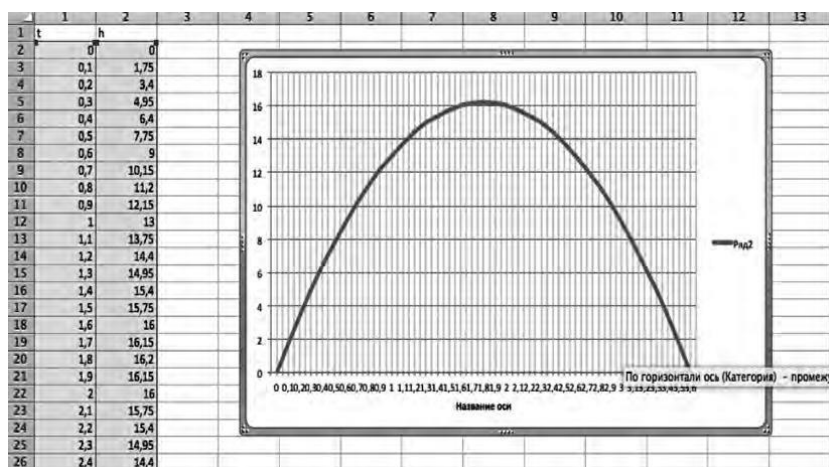

Рис. 1. График равноускоренного движения в Excel

Результаты и их обсуждения

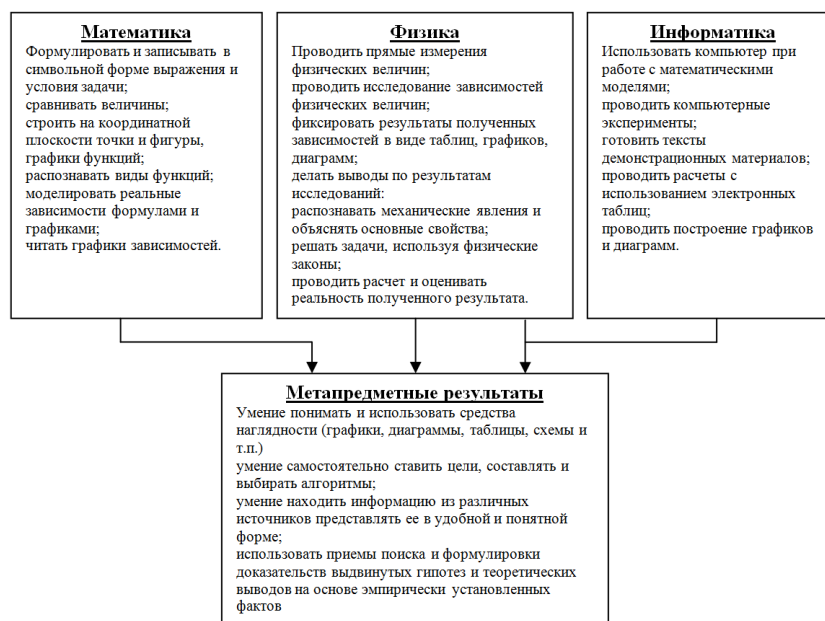

Рис. 2. Результаты модульного обучения по математике, физике и информатике

Далее в рамках урока информатики у нас есть возможность визуализировать данный процесс с помощью средств Excel, а именно: на уроке информатики можно рассмотреть компьютерную модель данного движения, а также воспользоваться средствами компьютерной визуализации (рис.1).

Поскольку разработанные задания носят модульный характер, они могут быть выполнены отдельно как элемент урока по алгебре, урока по физике и урока по информатике. Но наибольший эффект будет достигнут при проведении интегрированного занятия, на котором учащиеся будут иметь возможность одновременного рассмотрения всех заданий. Такая работа может быть проведена в рамках уроков математика + физика или математика + информатика (рис. 2).

Зачастую при подготовке и проведении уроков учителя не задаются вопросом времени прохождения той или иной темы на других предметах и стыковкой материала. Это можно объяснить невозможностью доскональной такой стыковки в рамках 10-15 дисциплин, изучаемых школьниками. При этом выход на межпредметный уровень позволит достигнуть следующих результатов обучения (табл. 2).

Таблица 2 - Результаты межпредметной учебной деятельности для учителя

Математика	Физика	Информатика
Готовность к выполнению заданий. Понимание роли математики в повседневной действительности. Применение предметных знаний в нестандартных ситуациях	Использование возможностей компьютерного эксперимента. Новые возможности и подходы к оформлению результатов экспериментальной работы. Готовность к выполнению заданий	Рассмотрение возможностей применения знаний к учебной деятельности. Актуализация получаемых знаний. Повышение интереса к изучению предмета и рассмотрения практической значимости. Готовность к выполнению заданий

Оформление результатов своей деятельности с применением современных технологий и программ.

Формирование целостной картины мира.

Расширение познавательного поля учащихся, которое позволяет по максимуму реализовывать новые возможности для новой интеграции

Выводы

Таким образом, межпредметные и личностные результаты обучения достигаются за счет применения комплексного изучения предметов школьной программы. Формирование целостной картины мира в рамках обучения предполагает такую организацию учебной деятельности и учебного процесса, обеспечивающего формирование межпредметных универсальных учебных действий.

Список литературы

1. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года.
2. Кадашникова Н.Ю. Интегрированные уроки в 1-4 классах. Волгоград: Учитель, 2008, 189с.
3. Атанасян Л.С., Бутузов В.Ф., Кардомцев С.Б. и др. Геометрия. 7-9 классы: учебник для общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2013, 384 с.
4. Максимова В.Н. Межпредметные связи в учебно- воспитательном процессе. М.: Просвещение, 1987, 160 с.
5. Бурмистрова Т.А. Программы общеобразовательных учреждений. Геометрия. 7-9 классы. М.: Просвещение, 2011, 159 с.
6. Макарычев Ю.Н., Миндюк Н.Г., Нешков К.И., Суворова С.Б. Алгебра: учебник для 9 классов общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2012, 271 с.
7. Кожекина Т.В. Взаимосвязь обучения физике и математике в одиннадцатилетней школе. // Физика в школе, 1987, № 5, С. 65-69.

Түйін

Мақалада алгебрадағы оқу жоспарының басқа пәндерімен пәнаралық қатынастар талқыланады. Мысал ретінде физика мен алгебрадағы квадрат функциялардағы біркелкі емес қозғалыс тақырыптары қарастырылған (біз информатика сабақтарының мысалын қарастырдық).

Авторлар пәнаралық байланыстарды математика, физика және информатика пәндерінде курстың практикалық бағытын жүзеге асырудың әдісі ретінде қарастырады.

Қазіргі уақытта Қазақстанды халықаралық қоғамдастық жедел экономикалық және әлеуметтік қарқынмен дамып келе жатқан мемлекет ретінде тануда. Тәуелсіздіктің қысқа тарихи кезеңінде Қазақстан жаңа алдыңғы қатарлы технологияларды қолдана отырып, әлемдік өркениетке еніп, өмірдің көптеген салаларында серпіліс жасады. Осы тұрғыда қазіргі білім беру жүйесінің рөлі мен маңызы артып келеді.

Ғылым мен білімдегі интеграциялық процестердің нақты көрінісі - бұл ғылымаралық және пәнаралық байланыс. Математика үшін пәнаралық байланысты жүзеге асырудың маңызды мүмкіндіктері бар, ол пәннің ерекшелігімен және оның адам қызметінің әртүрлі салаларындағы рөлімен байланысты

Пәнаралық байланыс олардың жүйелі және мақсатты жүзеге асырылуымен бүкіл оқу процесін қайта құруда, яғни олар қазіргі дидактикалық принцип ретінде әрекет етеді.

Abstract

The article discusses intersubject relations with other subjects of the curriculum in algebra. As an example, the topics of non-uniform motion in physics and quadratic functions in algebra are considered (we examined an example of computer science lessons).

The authors consider intersubject communications as a way to implement the practical orientation of the course in mathematics, physics and computer science.

Currently, Kazakhstan is recognized by the international community as a state developing at a rapid economic and social pace. For a short historical period of independence, Kazakhstan has made a breakthrough in many areas of life, integrating into world civilization, using new advanced technologies. In this context, the role and importance of the modern education system is growing.

The concrete expression of the integration processes in science and education is inter-scientific and inter-subject communication.

Significant opportunities for the implementation of interdisciplinary connections are mathematics, which is associated with the specifics of the subject and its role in various fields of human activity.

Interdisciplinary communication, with their systematic and purposeful implementation, realigns the entire learning process, i.e., acts as a modern didactic principle.

УДК 372.862; 372.87

Ж.Ж. Жаңабаев, Н.С. Үмбетов, Л.А. Бекмуратова

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

PhD докторы, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТА МЕКТЕПТЕРІНДЕ ГРАФИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Түйін

Авторлар мақалада орта мектеп оқушыларын графикалық дайындаудың қазіргі жағдайын және «Сызу» мектеп пәнінің орнына «Графика және жобалау» оқу пәнін жаңарту жолдары қарастырылып отыр. Орта мектеп түлектері негізгі графикалық дайындыққа ие болуы керек, өйткені ол болашақта жобалау немесе құрастыру қызметінде өзін көрсету үшін қажетті шартты жасайды. Оқушылар оқитын пәндер тізімінен «Сызу» пәнінің жоқтығы және оның орнына білім алушылардың таңдау пәні ретінде «Графика және жобалау» пәнін енгізу политехникалық білім беруде ғана емес, сондай-ақ оқушылардың техникалық, кеңістіктік және шығармашылық ойлаудың деңгейін жоғарылатуда да графикалық білім мен біліктіліктің мәнін бірден түсіреді. Міндетті пәндер тізімінен осы пәнді алып тастау оқушыларды кәсіби бағдарлау кезеңінде ары қарай инженерлік білім беру үшін негіз салынбауына алып келеді. Пәнге осындай көзқарас бірінші курс студенттерінің техникалық, кеңістіктік және шығармашылық ойлаудың деңгейінің едәуір төмендеуіне әкелді. Қалай аталса да, графикалық пәнді заманауи оқыту компьютерлік моделдеу элементтерін қолдануды қарастыру қажет.

Кілттік сөздер: Сызу пәні, графика және жобалау пәні, білім беру стандарттары, политехникалық білім беру, кеңістіктік және шығармашылық ойлау, компьютерлік графика, AutoCAD, Компас бағдарламалары.

Қазіргі уақытта біздің елімізде жоғары білікті инженерлік-техникалық мамандардың жетіспеушілігі қатты байқалып отыр.

Осыған орай біздің республикамыздың президенті мен үкіметі ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін қолдана отырып, анағұрлым жоғары деңгейде жастарға политехникалық білім беру, біздің өнеркәсіпті техникалық сауаттылыққа ие, жоғары білікті мамандармен қамтамасыз ету міндетін қойды. Техникалық сауаттылық бірден келмейді, ол мектеп қабырғасынан тәрбиеленіп, оқытылатыны белгілі. Сондықтан бүгінгі күні мектепте нақты және техникалық ғылымдар (олардың бірі – «сызу» болып табылады, дәлірек айтсақ – олардың бірі болған) бойынша базалық басым білім бойынша басты міндеттер қойылған.

Білім берудің әлемдік тәжірибесінде бұрыннан сызуды оқыту білім беру құрамына оның

ажырамас бөлігі ретінде кіреді. Біздің елімізде де сызу әрдайым мектеп бағдарламасында (7-8, кейінірек 8-9 сыныптарда) болып келген. Одан бөлек сабақтан тыс өткізілетін факультативтер болды.

Соңғы жылдары көп өзгерістер болды: білім беру стандарттары өзгерді, білім беру бағыты өзгерді, орта мектеп түлектерінің стандарты өзгерді. «Сызу» пәні тек 9-сыныпта аптасына 1 сағат есебінен оқытыла бастады. Пәнге осы тұрғыдан қарау оқушылардың техникалық, кеңістіктік және шығармашылық ойлау деңгейінің едәуір төмендеуіне алып келді. Осы жағдаймен қазір бірінші курс студенттерінің сабақтарында техникалық және педагогикалық жоғары оқу орындарының, колледждердің оқытушылары ұшырасып отыр. Өз кезегінде, тым болғанда 1 ставкаға сағат жетіспегендіктен мектеп мұғалімдері табыс көзінен айрылды, олардың көбісі мектептегі жұмыстан кетті. Әсіресе ауыл мектептерінде күрделі жағдай орын алып отыр, онда «Сызу» пәнін іс жүзінде оқытуды тоқтатты. Себеп біреу: сағат жоқ – мұғалім жоқ.

Осы себептердің салдарынан сызу пәнін оқытатын мұғалімдер даярлайтын педагогикалық ЖОО-ның «Көркемдеу өнері және сызу» атты мамандығына қызығушылық төмендеді, абитуриенттердің саны азайды. Педагогикалық жоғары оқу орындарында сызу пәнінің мұғалімдерін дайындау қысқарып жатқанымен, ал кейбіреулерінде қысқартылып қойғанымен де жағдай күрделеніп отыр.

Соңғы жылдары ҚР БҒМ жыл сайын жоғары оқу орындарының техникалық мамандықтарына білім гранттарының санын арттырып отыр. Атап айтқанда, техникалық және технологиялық мамандықтарға бөлінетін гранттар саны жалпы бекітілген білім гранттарының шамамен үштен екі бөлігін құрайды. Техникалық жоғары оқу орындарына көптеген қалаулы білім гранттарының иегерлері, жастар түсетінін алдын-ала біле отырып, компьютерлік графиканы игеру сызбаны салу мен оқу үшін жеткілікті болады деп есептей отырып, біз жалпы білім беру мекемелерінен дизайн, сәулет, техника мен көптеген технологияларда (техникалық қызмет көрсету технологияларында, кейбір тұрмыстық қызмет көрсету қызметтерінде т.б.) іскери қарым-қатынас тілін оқытатын пән мен техникалық профильді қысқартамыз, еліміздің педагогикалық жоғары оқу орындарында сызу мұғалімдерін даярлауды алып тастаймыз. Бұл – қате пікір.

Сауаттылықты (проекциялау әдісін) игермей, қандай да бір КОМПАС немесе AutoCAD графикалық бағдарламаларын сәтті игеру оқушыларға кескінделген нысан туралы геометриялық ақпаратты тану мен кодтауды үйренуге мүмкіндік бермейді (пән дәл осыны оқытады). Дәл «Сызу» пәні өте көп нәрсені – логикалық, кеңістіктік, абстрактілік ойлауды дамытады, ол кез келген мамандықтардың қызметкерлері үшін қажет.

Нысандарды объективті қабылдау және оларды сызуда салу (қолмен немесе компьютерде графикалық бағдарламаларды қолдана отырып орындау) сауатты сызбалармен және оларды оқу ептілігімен ілесе жүруі тиіс.

Қазіргі уақытта міндетті компонент ретінде мектеп бағдарламасында «Сызу» пәні жоқ, оның орнына өткен оқу жылында 10-11 сыныптар үшін «Графика және жобалау» пәні енгізілген, оны білім алушылар мен мектептің таңдауы бойынша оқытуды ұсынып отыр. Бұл пәнді келесі «Дүниежүзі тарихы», «Экономика және кәсіпкерлік негіздері», «Құқық негіздері» пәндерінің тізімінен таңдау қажет.

10-11-шы сынып оқушылары «Дүниежүзі тарихы» пәніне басымдық беретінін болжау қиын емес, өйткені тарих ҰБТ-ге енгізілген, сондай-ақ қалаулы білім грантын алуды армандайтын ата-аналар өзінің баласына осы пәнді өте қатты ұсынатын болады. Шынайы шындық мынада, «Графика және жобалау» пәні бар болса да жоқ! Мысалы, өткен оқу жылында Шымкент қаласының 138 мектебінен тек үш мектеп қана «Графика және жобалау» пәнін таңдады. Егер бұл пәнді алдын оқымаса, онда оны оқушылар қалай таңдамақ.

Қазіргі кезде балалар көп уақытын компьютер алдында өткізетіні барлығына белгілі, демек компьютер – заманауи жастар өмірінде басты айналысатын ісі ретінде оқу үдерісінде оны қолдануға болады және қажет. Біздің ойымызша, пәннің атауын мысалы «Графика және

компьютерлік модельдеу» немесе «Сызу және компьютерлік графика элементтері» сияқты, немесе «компьютер» терминін міндетті түрде қосумен басқаша атаумен өзгерту қажет. Бұл жерде оқушылар іс жүзінде геометриялық-графикалық білімнің ұсынысын көре алады, автоматтандырылған жобалаудың әр түрлі жүйелерінде (AutoCAD, ArchiCAD, КОМПАС т.б.) және IT-технологияларда қолданылатын іскери қарым-қатынастың ақпараттық сыйымды графикалық тілдердің бірін игере алады. Нәтижесінде, оқушылардың компьютерлендірілген графикалық пәнге қызығушылығы артуы мүмкін.

Сондай-ақ осы оқу жылынан бастап жалпы білім беру мектебінің 11-ші сыныбы үшін компьютерлік графиканы оқыту бойынша жеткілікті материалды құрайтын «Графика және жобалау» оқулығы шығарылды. Оқулық «КЕЛЕШЕК 2030» баспасымен мемлекеттік және орыс тілдерінде басылып шығарылған. Мұнда келесі мәселелер туындауы мүмкін: оқулыққа енгізілген 11-ші сынып оқушылары компьютерлік, растрлық, векторлық графиканы игере ала ма; оқулықта осы материалдар дидактикалық тұрғыдан дұрыс мазмұндалған ба; республиканың барлық бұрыштарының мектептері соңғы шығарылымдағы компьютерлермен жабдықталған ба және мектеп компьютерлері лицензиялық графикалық бағдарламалармен: не КОМПАС, не AutoCAD жабдықталған ба; және ақырында мектеп мұғалімдері осы графикалық бағдарламалардың ең болмағанда біреуін игерген бе, олар «Графика және жобалау» пәнін 10-шы сыныпта дәстүрлі, ал 11-ші сыныпта компьютерлік технологиямен оқыта ала ма? Егер жоғарыда аталғандар орындалған болса, онда мектеп түлектері өндірістің әр түрлі салаларына жұмысқа еркін тұра алады немесе жоғары білім алуды жалғастырады. Бұл жерде бір кемшілікті атауға болады: «Сызу» пән ретінде сондай-ақ мектептік білім берудің негізгі сатысы – мектеп бағдарламасынан алынып тасталған, МЖС құраушылар 9-шы сыныптан кейін білім алушылар тегін техникалық мамандықтарды оқу үшін колледжге түсу мүмкіндігі болатынының ұмытып кеткен сияқты, ол жерде «сызу» пәні бойынша білімнің жоқтығының олқылығы ашылады.

Айта кететін жайт, БҒМ стандартында «Графика және жобалау» оқу пәнің құрамында компьютерлік графика, компьютерлендіру және т.б. сөз тіркестері мүлдем жоқ. Орта мектептік білім беру саласы үшін «Графика және жобалау» пәні бойынша мұғалімдерді даярлаумен республиканың бірде-бір ЖОО айналыспайды, өйткені мамандықтар жіктемесінде «Графика және жобалау» бойынша мұғалімдерді даярлау әлі қарастырылмаған. Стандартта сондай-ақ графикалық білім мен дағдылардағы құзыреттілік мәселелері жоқ.

Графикалық дайындық оқушыларға қажет, ал пән қалай аталса да жалпы білім беру пәні екеніне стандартты құраушыларға назар аудару қажет, өйткені ақпаратты көрнекі етудің графикалық әдісін оқытады және таңдамалы емес, тәуелсіз және міндетті компонент пәні болуы керек. Ал тіпті сызу мектепке оралған жағдайда, оны барлық инновациялық даму жұмыстарын ескере отырып жаңаша түрде оқыту керек, сонда ғана біз заманауи оқушыларды пәнді оқуға қызықтыра аламыз. Ал егер оқушыларға аталған пәнді оқу ұнаса, онда техникалық мамандықтардың беделін көтере аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың қазақстан халқына жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек.
2. В.В. Степакова. «Графическая подготовка школьников: перспективы. Межвузовский научно-методический сборник «Совершенствование подготовки учащихся и студентов в области графики, конструирования и стандартизации». Саратов 2003, с.11-16.
3. 12 жылдық мектепке арналған «Графика және жобалау» пәнінің білім беру бағдарламасын дайындау. // Жаһандану жағдайында ұлттық білім беру жүйесін дамыту». III Халықаралық ғылыми «Алтынсарин оқулары» конференциясының материалдары. Көкшетау, 2010, б.222-225.

4. М.М. Хасенов, Б.Б. Сүйіндіков. «12 жылдық мектепте графикалық білім беру бағдарламасының мазмұны». Қазақстан Республикасында графикалық білім берудің дамуы. Мектептегі «Графика және жобалау» атты аймақтық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Қарағанды, 2011, б.101-105.
5. Государственный общеобразовательный стандарт образования. Основные положения (для 12-летней школы), Астана, 2008.
6. А.В. Брехова, Ю.Е. Климова. «К вопросу о значимости предмета «Черчение» в средней школе». Перспективы науки и образования. Международный электронный научный журнал, ISSN 2307-2334 (Онлайн). 2017, с. 53-55.
7. В.Зоммер. AutoCAD 2007. Руководство чертежника, конструктора, архитектора. М.: Бином – Москва, 2007. -816с.

Аннотация

Авторы рассматривают современное состояние графической подготовки старшеклассников и пути обновления предмета «Графика и дизайн», вводимого вместо школьного предмета «Черчение». Выпускники средней школы должны иметь базовую графическую подготовку, так как это создаст им необходимые условия для того, чтобы в будущем проявить себя в инженерной и проектно-конструкторской деятельности. Отсутствие предмета «Черчение» в списке предметов и введение предмета «Графика и дизайн» в качестве предмета выбора для студентов сразу же подрывает важность графических знаний и навыков не только в политехническом образовании, но и в улучшении технического, пространственного и творческого мышления студентов. Исключение данного предмета из перечня обязательных предметов приводит к тому, что в период профориентации студенты не закладывают основы дальнейшего инженерного образования. Такой подход к предмету привел к значительному снижению уровня технического, пространственного и творческого мышления первокурсников. Как бы не называли этот предмет, следует рассмотреть возможность использования элементов компьютерного моделирования в современном обучении графике.

Abstract

The authors consider the current state of the graphic training of high school students and the ways of updating the subject "Graphics and Design", introduced instead of the school subject "Drawing". High school graduates must have basic graphic training, as this will create the necessary conditions for them to prove themselves in the future in engineering and design activities. The absence of the subject "Drawing" in the list of subjects and the introduction of the subject "Graphics and Design" as a subject of choice for students immediately undermines the importance of graphic knowledge and skills not only in polytechnic education, but also in improving the technical, spatial and creative thinking of students. The exclusion of this subject from the list of compulsory subjects leads to the fact that during the career guidance period, students do not lay the foundation for further engineering education. This approach to the subject has led to a significant decline in the level of technical, spatial and creative thinking of freshmen. No matter how you call this subject, you should consider the possibility of using elements of computer modeling in modern teaching graphics.

УДК 677.021.163

Р.Т. Калдыбаев¹, М.А. Махмудова¹, А.А. Койланова¹, А.А. Купенова¹, И.А. Набиева²

¹к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²д.т.н., Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности, Ташкент, Узбекистан

e-mail: rashid_cotton@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЯДОМЫХ ОТХОДОВ ПРЯДИЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Аннотация

Цель статьи – исследование свойств регенерированного смеси волокнистых отходов для производства пряжи пневмомеханического способа прядения. Очистка проводилась с помощью регенератора, снабженного двумя отсасывающими вентиляторами- очистителя. Выход волокна составляет 41,2 %. Полученные в результате очистки регенерированные волокна подверглись испытанию на высокоточном приборе HVI 1000. Так как очиститель удаляет пыль и короткие волокна очень эффективно, содержание сора составляет 2%. Индикаторы показывают, что свойства регенерированных волокон вполне пригодны для производства из них пряжи.

Из регенерированных волокон была выработана пряжа линейной плотности 50 текс с числом кручений 680 кр/м на прядильных камерах с диаметром 43 мм при частоте её вращения 60000 мин⁻¹. Пряжа линейной плотности 74 текс была выработана из ленты линейной плотности 4916 текс.

В результате исследования был разработан план прядения, а также подвергнуты испытаниям образцы пряжи линейных плотностей 29, 50 и 74 текса из регенерированных волокон.

Ключевые слова: отходы волокна, волокна, регенерированные прядомых волокна, пряжа ротора, HVI 1000.

Смесь волокнистых отходов (стандарты 3, 7, и 11) была очищена с помощью очистителя китайской фирмы «SHANDONGSHUNXINGMACHINERYCO.LTD». Этот очиститель представляет собой двух барабанный пыльчатый регенератор, снабженный двумя отсасывающими вентиляторами. Регенерированные волокна из очистителя выходят в виде ватки-слоя, который накапливается в тележке для транспортировки по назначению. Таким образом, из смеси волокнистых отходов прядильного производства получено регенерированное волокно. Выход волокна из прядомых отходов составляет 41,2 %. Полученные регенерированные прядомые волокна подвергались к испытаниям на высокообъемном приборе HVI 1000. Результаты испытания по оценке показателей волокна приведены в таблице 1.

Таблица 1- Показатели свойств регенерированного волокна по HVI 1000

Наименованиепоказателей	Микронейр, Mic	Разрывнаянагрузка, cN/tex	Длинаволокна, дюйм(мм)	Равномерность	SFI	Удлинение, %	Содержаниесора, %	Cnt	Rd	+b
Значенияпоказателей	4,4	25,9	1,01 (25,65)	79,7	22,5	6,1	2	6	68,9	9,0

Очиститель удаляет пыль и короткие волокна очень эффективно, вследствие чего

содержание сора составляет 2%. Другие показатели свойств показывают вполне пригодность регенерированного волокна к прядению пневмомеханическим способом.

Пряжа линейной плотности 50 текс была выработана с числом кручений 680 кр/м на прядильных камерах с диаметром 43 мм при частоте её вращения 60000 мин⁻¹. Пряжа линейной плотности 74 текс выработана из ленты линейной плотности 4916 текс. Аналогичные параметры пряжи из регенерированного волокна приведены в плане прядения (таблице 2).

Таблица 2- План прядения пряжи из регенерированного из прядомых отходов

Машины	Линейная плотность, текс	Число сложения	Вытяжка	Крутка		$n_k \cdot 10^3$, мин ⁻¹	A _н , кг/ч
				K, кр/м	α_m		
Чесальная	4916	169	-	-	-	-	
Ленточная 1 переход	4916	6	6	-	-	-	
Ленточная 2 переход	4916	6	6	-	-	-	
Прядильная	29	169	1	850	46	60	
	29	169	1	850	46	90	
	50	98	1	680	48	60	
	74	66	1	590	51	60	

Поэтому регенерированные прядомые отходы волокна явились сырьем для прядения пневмомеханической пряжи линейных плотностей 50 текс и 74 текс. Цепочка оборудования состоит из машин фирм RIETER и TRUTZSCHLER:

1. Автопитатель BM;
2. Сепаратор SP-MF;
3. Очиститель CL-P;
4. Смешивающая машина MXI-6;
5. Очиститель SP-F;
6. Чесальная машина TC-07 с бункером SP-F;
7. Ленточная машина SB-D-11;
8. Ленточная машина RSB-D-40;
9. Пневмомеханическая прядильная машина BT-903.

Как видно из данных таблицы параметры пряжи, отличаются только круткой и частотой вращения прядильной камеры. Пряжа линейной плотности 29 текс была выработана также с частотой вращения прядильной камеры 90000 мин⁻¹ при её диаметре 33 мм.

Проведено испытание физико-механических свойств образцов пряжи. Результаты испытаний неровноты и дефектов приведены в таблице 3.

Таблица 3- Показатели неровноты, дефектов и прочности пряжи

Линейная плотность, текс	Квадратическая неровнота, %	Rkm, сН/текс	Тонкие места, шт	Толстые места, шт	Непсы, шт/км	Диаметр камеры, мм

29	13,4	10,4	2	54	74	33
29	12,8	9,2	2	45	85	43
50	13,0	10,2	0	26	26	43
74	12,5	10,3	1	20	8	43

Как видно из таблицы, образцы пряжи имеют различные отличающиеся друг от друга показатели, особенно по дефектам. По числу тонких мест пряжа линейной плотности 50 текс имеет минимальное значение, т.е. отсутствует этот дефект.

Наибольшее число толстых мест (54 шт, при диаметре камеры 33 мм) встречается на образце 29 текс, а наибольшее число несов попадает также на пряжу линейной плотности 29 текс, но при диаметре камеры 43 мм. Минимальное число несов 8 штук встречается как обычно в толстой пряже линейной плотности 74 текс.

По международному стандарту USTERSTATISTICS 2007 основным показателем категории качества является показатель прочности пряжи Rkm. По результатам испытаний образцов можно видеть, что максимальную прочность(10,4 сН/текс) имеет пряжа линейной плотности 29 текс, выработанной с помощью прядильной камеры диаметром 33 мм. Минимальное значение показателя прочности Rkm имеет пряжа линейной плотности, выработанной с помощью прядильной камеры диаметром 43 мм. Следует отметить, что в таком случае показатель Rkm и другие аналогичные разрывные характеристики не могут отражать доразрывные характеристики, которые претерпевает пряжа в процессе её переработки. Поэтому для оценки действительной прочности необходимо анализировать и оценивать доразрывные характеристики пряжи, что предусматривается в дальнейших исследованиях. Это связано с тем, что дискретизирующий валик вращается с постоянной установленной скоростью независимо от варьирования скоростей других рабочих органов. В идеальном случае в поперечном сечении дискретного потока должно быть одно волокно. Поэтому рекомендуется провести оптимизацию работы пневмомеханической прядильной машины для каждого конкретного ассортимента пряжи.

Таким образом, прядомые отходы прядильного производства регенерированы и определены показатели свойств волокон после регенерации. Разработан план прядения, а также проведен анализ результатов испытаний образцов пряжи, имеющие линейные плотности 29, 50 и 74 текса.

По показателям неровноты (тонкие, толстые места, количество несов) пряжа соответствует 50 % ой категории качества, а по показателю прочности совпадает нормам стандарта на пряжу. Это показывает, что волокнистые отходы прядомой группы (стандарты 3, 7, и 11) вполне приемлемы для производства пряжи пневмомеханическим способом прядения. Таким образом, предварительно решена задача пригодности стандартов 3, 7, и 11 после соответствующей регенерации для производства пневмомеханической пряжи высокого качества.

Выводы

1. Исследованы характеристики длины волокон в прядомых волокнистых отходах и установлено, что в стандартах 3,7,11 встречаются волокна максимальной длины (свыше 30мм), которые вполне прядомые и ими можно пользоваться в качестве сырья для производства пневмомеханической пряжи.

2. Проведен предварительный эксперимент по очистке волокнистых отходов прядомой группы на регенераторе «SHANDONGSHUNXING MACHINERYCO. LTD» и в производственных условиях, где выработаны образцы пневмомеханической пряжи, имеющей линейные плотности 29, 50 и 74 текс, физико - механические показатели которых совпадают со стандартными показателями.

Список литературы

1. Шустов Ю.С. Основы текстильного материаловедения.-М.:МГТУ, 2007.-С.225
2. Burkhardt, D., Ehni, J. Technologische und wirtschaftliche Aspekte des Einsatzeshoher Rotordrehzahlen bis 180.000 U/min. Melliland Textilber. 2004, Vol.85, Issue3. pp. 140-143.
3. Jiang X.Y., Hu J.L., Chengand K.P. Postle Determining the Cross-Sectional Packing Density of Rotor Spun Yarns. Textile Research Journal, 2005, March 75, pp. 233-239.
4. Majumdar A. Comments on Analysis of Spun Yarn Failure: Translation of Strength from Fibre Bundle to Different Spun Yarns, Textile Research Journal, December 2006, pp. 936-937
5. Бадалов К.И. Экспериментальное определение доли волокон, разрывающихся при растяжении пряжи пневмомеханического прядения. Изв.ВУЗов. ТТП, 2003.-С. 15-17.
6. Ганеман Е.К., Юдин В.М. Качественная характеристика хлопчатобумажных отходов и пути их рационального использования. М: Легпромбытиздат, 1984. с.220.
7. Махмудова М.А., Тогузбаева А.А., Ермаханова Ф.Р., Темиршиков К.М., Нурсейтова М.К. Исследование художественного проектирования специальной обуви. Вестник ЕНУ им.Л.Гумилева №2 (117) 2017. С 321-325

Түйін

Мақаланың мақсаты – иірімжіпті дайындау үшін иірудің пневмомеханикалық әдісін қолданып талшық қалдықтарының қоспасын регенирлеу қасиеттерін зерттеу. Тазалау екі сорғыш желдеткішті-тазартқышы бар регенератор көмегімен жүргізілді. Талшық 41,2 % -ті құрайды. Тазарту нәтижесінде алынған регенирленген талшық HVI 1000 жоғары тоқты құрылғыда сынақтан өтті. Тазартқыш шанды жояды және алынған қысқа талшық тиімді, мұнда қоқыс құрамы 2%. Регенирленген талшық қасиеті иірімжіп алуға жарайтынын индикатор көрсетті

Из регенирированных волокон была выработана пряжа линейной плотности Регенирленген талшықтың ширау саны 680 шс/м, 60000 мин⁻¹ айналу жиілігінде диаметрі 43 мм иіру камерасында .сызықтық тығыздығы 50 текс талшық алынды.Сызықтық тығыздығы 4916 текс таспадан сызықтық тығыздығы 74 текс иірімжіп алынды.

В результате исследования был разработан план прядения, а также подвергнуты испытаниям образцы пряжи линейных плотностей из регенирированных волокон.

Зерттеу нәтижесінде иіру жоспары жасалып, регенирленген талшықтардың ішіндегі сызықтық тығыздықтағы 29, 50 и 74 текс болатын иірімжіп үлгілері сыналды.

Abstract

A mixture of fibrous waste was cleaned by a cleaner which has two drum toothed regenerator equipped with two suction fan. Regenerated fibers from the cleaner give fleece layer that accumulates in the trolley for transportation to the destination. In that way, from the mixture of spinning fiber wastes obtained regenerated fiber. Output of spinnable fiber waste is 41.2%. The resulting regenerated spinnable fibers were subjected to tests on High volume instrument HVI 1000. Cleaner removes dust and short fibers very effective, whereby the contents of the trash is 2%. Other indicators show the properties of regenerated fibers are quite suitable for spinning with rotor method. Yarn with linear density 50 tex was developed with a number of twists 680 twist/m at the spinning chamber with a diameter of 43 mm and rotation frequency of 60,000 min⁻¹. Yarn with linear density of 74 tex produced from sliver with linear density 4916 tex. The characteristics of the fiber length in the spinnable fiber waste was found more than 30 mm, which is quite spinnable and they can be used as a raw material for the production of rotor yarn. Physical - mechanical properties of the samples having a linear density of 29, 50 and 74 tex coincide with the standard.

УДК 265: (457)

Е.К. Канат, А.Д. Мурадов

профессор м.а. Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан
магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

ВЛИЯНИЕ ДОЗЫ γ - ОБЛУЧЕНИЯ НА ОПТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СИСТЕМЫ «ПОЛИИМИД – $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ »

Аннотация

Исследовано влияние доз γ - облучения на оптические свойства полиимидной пленки и полимерных композиций с наполнителями из высокотемпературных сверхпроводников $YBa_2Cu_3O_{6,7}$. Установлено, что облучение полиимидных пленок дозой до 600кГр не отражается на их прозрачности в области спектра 550 – 1100нм, а облучение их дозами 250 и 600кГр создает признаки слабовыраженной тонкой структуры в диапазоне 220 – 300нм, которые обусловлены вкладом в оптическое пропускание со стороны образующихся диеновых структур и увеличением содержания атомов кислорода в полимерной матрице. Прозрачность пленок уменьшается после облучения, существенно возрастающая с ростом концентрации наполнителя, в диапазоне 600 – 1100нм сохраняется достигнутая прозрачность. Введение наполнителя концентрацией 0,05 %масс. и 0,1 % mass. уменьшают значения коэффициента экстинкции до ~50%, а для концентрации 0,5 %масс. его значения резко возрастают на ~200%, при одинаковых дозах гамма облучения, по сравнению с чистой полиимидной пленкой.

Ключевые слова: полиимид, пленки, наполнитель, γ - облучения, радиация, полимер, природа, оптические свойства.

Введение. До настоящего времени актуальной задачей остается изучение действия ионизирующего излучения на структуру и свойства полимеров, а также на их основе композитных материалов. Основной целью такой задачи является установление природы создания и эволюции дефектной структуры, связи радиационно-индуцированной дефектности с изменением свойств материалов, определения оптимальных режимов облучения для их радиационной модификации и оценки их эксплуатационной стойкости в радиационных полях. Исследования воздействия различных видов радиации на полимерные материалы, прежде всего, вызваны практическим интересом обусловленным необходимостью решения проблем повышения надежности работы приборов и устройств, работающих в поле радиации, а также перспективностью радиационных технологий, позволяющих обеспечить направленную модификацию свойств материалов. Особенностью исследований облученных материалов обусловлена еще с тем обстоятельством, что у них подавляющее большинство локальных состояний связаны заряженными дефектами, концентрациями которых можно контролировать введением различных наполнителей, проявляющихся в виде заряженных центров, что позволяет существенно улучшать физико-химические параметры материала.

В полимерах при облучении происходит образование радикалов как при диссоциации возбужденных состояний макромолекул, так и в результате вторичных реакций радикалов, горячих атомов и ионов. В полимерах в зависимости от поглощенной дозы излучения при низких температурах происходит рост концентрации макрорадикалов до определенного значения, максимальное значение которого составляет порядка $10^{19} \div 10^{21} \text{ см}^{-3}$ и зависит от дозы облучения и природы полимера [1].

Необходимо иметь в виду, что помимо образования макрорадикалов, облучение полимеров приводит и к возникновению низкомолекулярных свободных радикалов. В работе [2] подчеркивается, что модификация свойств и значительные структурные изменения

полимерных материалов обусловлены необратимыми процессами структурирования и деструкции. Обычно эти противоположные процессы осуществляются одновременно. Но, преобладание одного над другим зависит от структуры полимера, характера присутствующих веществ в системе и условий облучения. Авторы [1-4] возрастание стойкости в указанных структурах к воздействию радиационного облучения связывают с существованием у полимеров бензольных колец. Радиационная стойкость сложных полимеров связана с процессом внутреннего переноса энергии. Энергия, поглощенная полимерами, возбуждает бензольное ядро макромолекул до синглетного состояния, которое впоследствии рассеивается в виде флуоресценции в видимой и ультрафиолетовой областях спектра.

Одним из основных оптических характеристик полимерных систем являются коэффициенты пропускания света $T(\lambda)$ и экстинкции (K). Поглощение в ультрафиолетовой, инфракрасной и видимой областях спектра зависит от электронной структуры молекулы и дает информацию о системе химических связей. Как показывают исследования, при облучении полимеров и полимерных композитов различными частицами существенно изменяется их физико-химическая структура, что существенно отражается в их оптических свойствах [1-5]. Поэтому исследование влияния электронно-структурного состояния на оптические характеристики полимерных систем, прогнозирования их поведения представляется в настоящее время актуальной и важной задачей.

Целью настоящей работы явилось исследование изменения оптических спектральных характеристик в результате гамма облучения на электронно-структурное состояние пленок системы «Полиимид- $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ ». В работе исследовано влияние различных доз облучения на оптические свойства полиимидной (ПИ) пленки и полимерных композиций с наполнителями из высокотемпературных сверхпроводников (ВТСП), как определению таких фундаментальных параметров как коэффициенты пропускания и экстинкции, которые связаны с электронно-структурным состоянием материала и энергетическим спектром электронных состояний.

Методика эксперимента. Проведено исследование влияния концентрации ВТСП наполнителя из $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ (YBCO) и дозы γ -облучения на оптические свойства полимерного композитного материала (ПКМ) на основе полиимидной матрицы.

Выбор полимерной матрицы основывался на том, что полиимид принадлежит к циклоцепным гетероциклическим полимерам [6]. Ему особенно высокая прочность на растяжение и отличные электроизоляционные свойства (электрическая прочность), а также высокая химическая стойкость и несгораемость. Он обладает хорошим набором технологических свойств и отсутствием газовыделения в вакууме до температур $200 \div 250$ °С. Он относится к среднечастотным диэлектрикам и его диэлектрическая проницаемость составляет 3–3,5, мало зависящая от частоты и температуры [7].

Исследуемые образцы были приготовлены методом механического смешения с порошковым мелкодисперсным кристаллическим наполнителем, с последующей сушкой при постоянной температуре 373 К.

Наполнитель представлял собой порошок, полученный путем диспергирования ВТСП состава YBCO, полученный по методике твердофазного синтеза из оксидов и карбонатов. Согласно гранулометрического анализа, ~80 % массы порошка составляли частицы размерами 3-8 μm .

Привлекательность применения данного ВТСП материала в виде наполнителя обусловлена тем обстоятельством, что у него подавляющее большинство локальных состояний связаны с заряженными дефектами, концентрациями которых можно контролировать введением атомов кислорода, проявляющихся в виде заряженных центров, что существенно отражается на электронно-структурном состоянии ПКМ.

Выбор ВТСП $YBa_2Cu_3O_y$ в качестве наполнителя основывался на том, что в нем содержание лабильного кислорода в позициях O4 и O5 может изменяться в максимально

широких пределах: $y = 6 \div 7$. При $y = 7$ – орторомбическая структура О-I данного соединения, металлическая фаза, сверхпроводник с температурой сверхпроводящего перехода $T_c \sim 90\text{K}$. В этом состоянии у него почти все кислородные позиции в цепочках $\dots\text{-Cu1-O4-Cu1-}\dots$ вдоль оси b заполнены и почти все позиции О5 в цепочках $\dots\text{-Cu1-O5-Cu1-}\dots$ вдоль оси a вакантны. При $y = \sim 6$ – у ВТСП тетрагональная структура Т. Материал является диэлектриком. У него кислородные позиции О4 и О5 вакантны, включая орторомбическую О-II-фазу ($y \sim 6,5$) с $T_c \sim 60\text{K}$.

С другой стороны важно то, что $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{6+x}$ – всесторонне изученный ВТСП материал, и характер структурных изменений в этом соединении при различных воздействиях, как правило, достаточно хорошо известен.

Образцы ПКМ представляли собой пленку с различными концентрациями (С) наполнителя: $C = 0,05\% \text{ mass.}$ – толщиной (d) = $75 \mu\text{m}$, $C = 0,1\% \text{ mass.}$ – $d = 85 \mu\text{m}$, $C = 0,5\% \text{ mass.}$ – $d = 82 \mu\text{m}$. В качестве контрольного образца бралась пленка из чистого полиимида толщиной $d = 40 \mu\text{m}$. Каждый вариант разрезался на четыре одинаковые части (размерами $13 \times 13 \text{ mm}$ и рабочей областью $10 \times 10 \text{ mm}$), один из которых не облучался и постоянно служил контрольным образцом. Образцы из чистого полиимида использовались в роли исходного.

Гамма облучение образцов производилось на установке РХМ - γ - 20, при комнатных условиях. Мощность экспозиционной дозы источника ^{60}Co на расстоянии 1m составляла $1,6 \cdot 10^{-1} \text{ rad/c}$. Поглощенные дозы облучения образцами составляли: $D = 150 \text{ kGy}$; 250 kGy и 600 kGy .

Исследования влияния концентрации наполнителя и гамма-облучения включали изучения оптических свойств чистых полиимидных пленок и ПКМ на его основе до и после воздействия указанного фактора.

Оптические измерения проводились на спектрофотометре SHIMADZU UV-3600 при комнатной температуре в диапазоне длины волн $\lambda = 190 - 1100 \text{ nm}$. Спектр чистой полиимидной пленки использовался в роли эталонного спектра.

На основании полученных данных эксперимента были построены спектральные зависимости пропускания $T(\lambda)$, в диапазоне длины волн $\lambda = 190 - 1100 \text{ nm}$. При расчетах коэффициентов экстинкции и преломления, коэффициент отражения (R) определялся по формуле $R = 1 - T$ [8].

При известных значениях толщины образцов d и коэффициента пропускания T , из спектральных характеристик пропускания света рассчитывался коэффициент поглощения α :

$$\alpha = -\frac{1}{d} \ln \frac{T}{(1-R)^2}. \quad (1)$$

Значения энергии падающих фотонов рассчитывались по формуле:

$$h\nu(\text{эВ}) = \frac{1,24}{\lambda(\text{нм})}. \quad (2)$$

Коэффициент экстинкции K определялся из соотношения [9]

$$K = \frac{\alpha\lambda}{4\pi}, \quad (3)$$

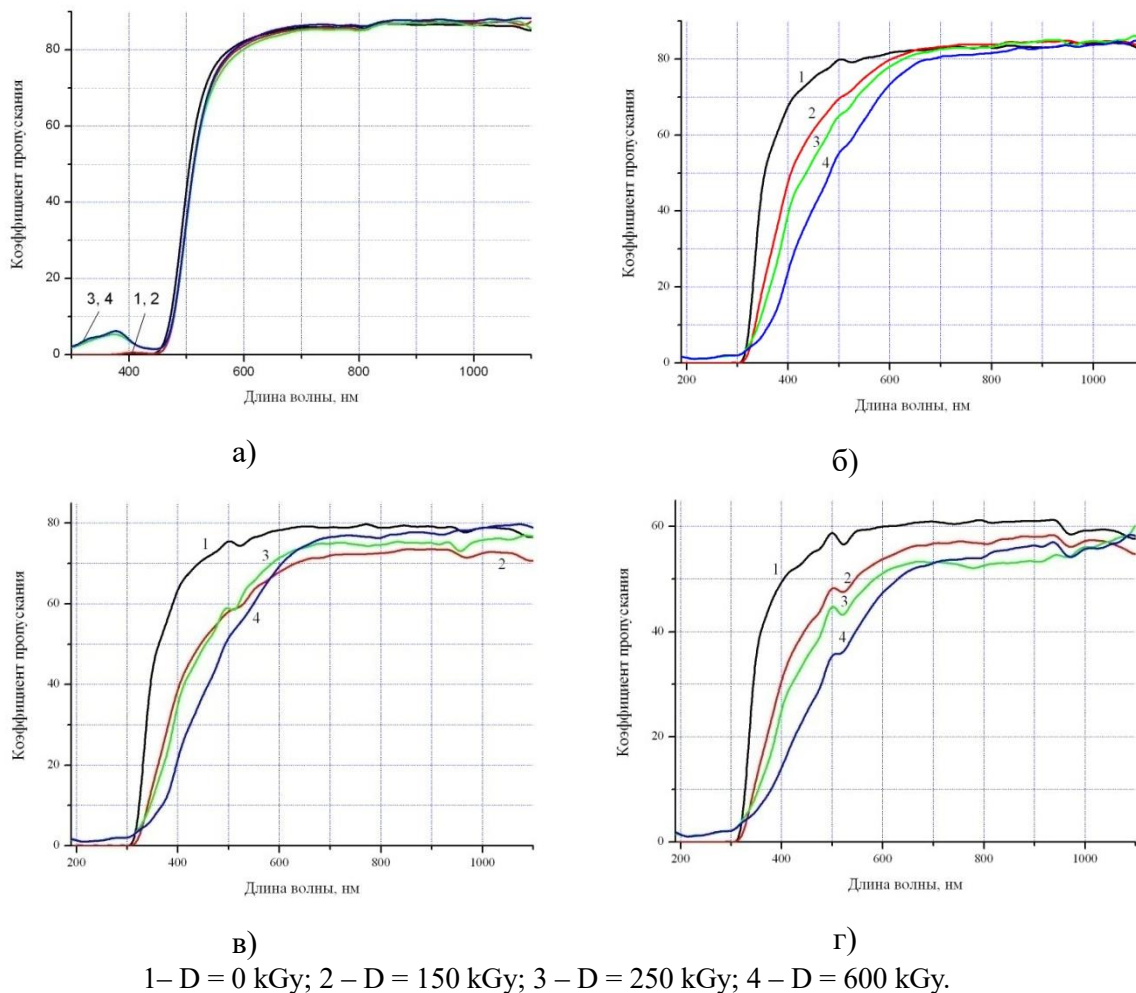
где λ - длина волны.

Обсуждение результатов. Спектральные зависимости коэффициента пропускания

На рисунках 1(а, б, в, г) представлено влияние различных доз гамма облучения на спектральные зависимости коэффициента пропускания $T(\lambda)$ пленок системы «ПИ- $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{6,7}$ ». Из рисунка 1а видно, что облучение чистых полиимидных пленок не отражается на их прозрачности в видимой области спектра $550 - 1100 \text{ nm}$, но в ультрафиолетовом диапазоне ($\lambda = 190 - 390 \text{ nm}$) значения $T(\lambda)$ уменьшаются до нуля.

Однако, облучение дозами 250 и 600 kGy создает признаки слабовыраженной тонкой структуры в диапазоне 220 – 300 nm, обусловленной вкладом в оптическое пропускание со стороны диеновых структур и атомов кислорода.

Кислород в большинстве полимерах замедляет или полностью подавляет процесс образования пространственной сетки. [10]. Поэтому появление слабовыраженной тонкой структуры в интервале длин волн 220 – 300 nm у полиимидных пленок, после облучения, вызвано увеличением содержания в них кислорода, а также созданием диеновых структур.

а) полиимид; б) C = 0,05% mass.; в) C = 0,1% mass.; г) C = 0,5% mass.

Рис. 1 – Влияние различных доз γ -облучения на спектры пропускания пленок системы «ПИ – $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ »

На рис. 1(б, в, г) в спектрах системы «ПИ – YBCO» наблюдаются плавные уменьшения значения $T(\lambda)$ с увеличением концентрации наполнителя и дозы гамма облучения. Так, для составов 0,05 % mass., 0,1 % mass. уменьшение значения $T(\lambda)$ составляет 10 %, а для образцов с концентрацией 0,5 % mass. уменьшение доходит до 30%.

Также видно, что гамма облучение вызывает одинаковое смещение границы пропускания света у всех образцов ПКМ в сторону ультрафиолетового диапазона до $\lambda \sim 300$ nm, независимо от концентрации наполнителя.

В то же время, γ -облучение у всех ПКМ образцов вызывает уменьшение прозрачности пленок, существенно возрастающее с ростом концентрации наполнителя. На рисунке 1б в спектрах образца с концентрацией наполнителя 0,05 % масс. в области 300 – 600 nm значение

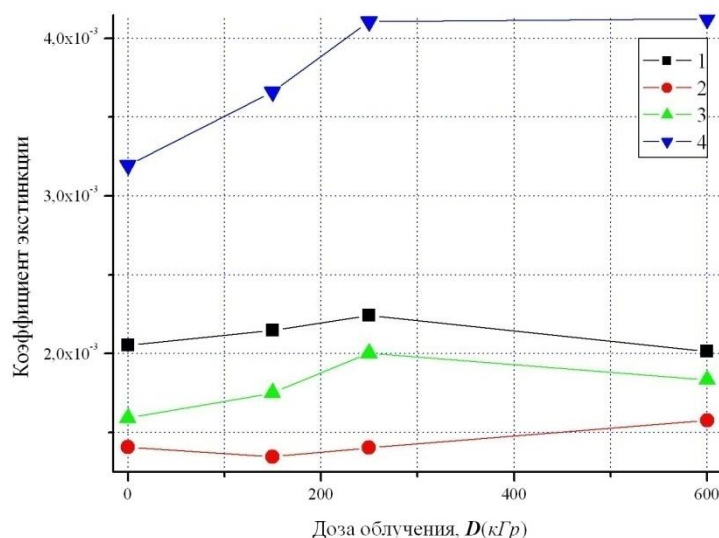
$T(\lambda)$ уменьшалось в зависимости от дозы облучения: при 150 кГу от 3% до 10%, при 250 кГу от 5% до 20%, при 600 кГу от 7% до 30% по сравнению со спектром контрольного образца. В диапазоне 600 – 1100 nm эти пленки сохраняют свою достигнутую прозрачность.

У образцов ПКМ с $C = 0,1 \text{ \% mass.}$ после γ -облучения в интервале 300 – 600 nm видно заметное уменьшение прозрачности пленок (Рис.1в). Уменьшение $T(\lambda)$, для $D = 150 \text{ кГу}$ и 250 кГу , составило от 5% до 20% по сравнению со спектром контрольного образца. Увеличение же дозы облучения до 600 кГу уменьшает значение $T(\lambda)$ до 30%. В видимой области спектра только при облучении дозой 600 кГу прозрачность образцов уменьшается на 8%, а наблюдаемые уменьшения $T(\lambda)$ при других дозах не превышает 5%.

Изменения спектров пропускания у образцов с концентрацией $0,5 \text{ \% mass.}$ после γ -облучения наблюдаются, для $\lambda \geq 300 \text{ nm}$ (Рис.1г). Прозрачность пленок при $D = 150 \text{ кГу}$ уменьшается на 5-10%, при 250 кГу на 7-15%, при 600 кГу на 10-25% по сравнению со спектром контрольного образца.

Нужно отметить, что показанные на рисунках 1(б,в,г) перегибы зависимости при длине волны 500 nm связаны с переключением диапазонов работы измерительного прибора.

Спектральные зависимости коэффициента экстинкции. В массивном материале экстинкция света может рассматриваться как результат поглощения и рассеяния света атомами конденсированной среды. В случае полимерных пленок это явление не является следствием только поглощения света атомами вещества. На него влияют также поверхностные неровности, степень кристалличности пленок и др. [11 -13]. Все эти факторы вызывают ослабление света в тонких пленках и, следовательно, вызывают изменения величины коэффициентов экстинкции (K). На рисунке 2 приведены зависимости коэффициентов экстинкции пленок системы «ПИ – $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ » на длине волны 700 nm от дозы γ -облучения. Видно, что значения величины K очень мало и составляют порядка 10^{-3} . Величина K , для чистых полиимидных пленок, колеблется в пределах $(2,00 - 2,17) \cdot 10^{-3}$ в зависимости от дозы облучения. Характерно то, что у образцов ПКМ составов $0,05 \text{ \% mass.}$ и $0,1 \text{ \% mass.}$ в зависимости от дозы облучения значения K резко уменьшаются до $\sim 50\%$, а для $C = 0,5 \text{ \% mass.}$ значения резко возрастают на $\sim 200\%$ по сравнению с чистой полиимидной пленкой.

1 – полиимид; 2 – 0,05% mass.; 3 – 0,1% mass.; 4 – 0,5% mass.

Рис. 2 – Влияние дозы γ -облучения на значения коэффициента экстинкции системы «ПИ – $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ » на длине волны 700 nm

В работе [14] показано, что после добавления наполнителя YBCO в полиимидную матрицу вокруг этих дисперсных частиц образуются развитые граничные слои. Эти слои состоят из адсорбционно-граничных слоев с особыми свойствами ($\sim 100 \text{ \AA}$) и суммы слоев различной структуры со свойствами, отличными от структуры и свойств полиимида в объеме.

Особенностью тонкого ориентированного адсорбционного слоя полимера, непосредственно примыкающего к поверхности частицы наполнителя ($\sim 100 \text{ \AA}$), является то, что он обладает существенно отличающимися свойствами по сравнению с полимером в объеме. В то же время, более удаленные слои с модифицированной надмолекулярной структурой имеют физические параметры близкие к объемным значениям полимера. В зависимости от концентрации наполнителя величина слоя меняется и это отражается на спектрах поглощения и коэффициенте экстинции.

Проведенные рамановские исследования [14] композитных материалов показали, что в граничных слоях преобладают число кристаллических фаз. Также показано, что связь наполнителя с матрицей осуществляется наружным граничным слоем, физико-химические свойства которого зависят от свойств адсорбционно-граничного слоя.

Другой особенностью граничных слоев является то, что радиус воздействия структурно-активных наполнителей на макромолекулы матрицы.

Выводы. Анализ приведенных выше экспериментальных данных системы «Полиимид-YBa₂Cu₃O_{6,7}» позволяет сделать следующие выводы:

- 1) Гамма облучение полиимидных пленок дозой до 600 kGy не отражается на их прозрачности в области спектра 550 – 1100 nm.
- 2) Облучение полиимидных пленок дозами 250 и 600 kGy создает признаки слабовыраженной тонкой структуры в диапазоне 220 – 300 nm, обусловленной вкладом в оптическое пропускание со стороны образующихся диеновых структур и увеличением содержания атомов кислорода в них.
- 3) γ -облучение ПКМ образцов вызывает у всех уменьшение прозрачности пленок, которое существенно возрастает с ростом концентрации наполнителя. В диапазоне 600 – 1100 nm данные ПКМ сохраняют свою достигнутую прозрачность.
- 4) Введение наполнителя концентрацией 0,05 % mass. и 0,1 % mass. приводит к уменьшению коэффициента экстинции до $\sim 50\%$, а для C = 0,5 % mass. его значения резко возрастают на $\sim 200\%$, при одинаковых дозах гамма облучения, по сравнению с чистой полиимидной пленкой. Это вызвано образованием тонкого ориентированного адсорбционного слоя полимера примыкающего к поверхности частицам наполнителя. Резкое возрастание значения коэффициента у ПКМ с C = 0,5 % mass. связано с тем, что радиус воздействия структурно-активных наполнителей на макромолекулы матрицы резко увеличивается и может достигать 10 μm .

Список литературы

1. Шешин Е.П., Денисоа Л.В. Радиационное модифицирование композиционных материалов при гамма облучении // Вестник Белгородского государственного технологического университета им. В.Г. Шухова. – 2016. – №12. – С. 170 – 173.
2. Станкевич В.М., Плескачевский Ю.М., Смирнов В.В. Воздействие ионизирующего излучения на физико-механические свойства термопластичных полимерных материалов // Материалы 4-ой международной конференции «Взаимодействие излучений с твердым телом», 3-5 октября 2001 г. – Минск. – Беларусь. – С.297 – 299.
3. Полесский С., Жаднов В., Артюхова М., Прохоров В. Обеспечение радиационной стойкости аппаратуры космических аппаратов при проектировании // Компоненты и технологии. 2010. №9. С.93 98.
4. Штейнберг Е. М., Зенитова Е.А. Снижение экологической опасности радиационного

- облучения с использованием полимерных композиционных материалов. Обзор. // Вестник Казанского технологического университета. 2012. №8. С. 67 71.
5. Штефан И.Н., Лесничная В.А., Алляров С.Р., Смирнов Ю.Н. О влиянии гамма-радиации на физико-механические свойства стеклопластиков на основе термопластичных матриц // Пластические массы. 2012. №12. С. 12 15.
 6. Михайлин Ю. А. Термоустойчивые полимеры и полимерные материалы. СПб.: Профессия. 2006. 623 с.
 7. Крыжановский В.К., Бурлов В.В. и др. Технические свойства полимерных материалов. СПб.: Профессия. 2005 248 с.
 8. Morosanu C.O., Stoica T., DeMartino C., Demichelis F., Tagliferro A. High gap sputtered DLC layers// Diamond and related materials. 1994. V.3. P.814 816.
 9. Savvides N. Diamond like thin films and their properties// Material science forum. 1989. V.52 53. P.412.
 10. Tomczak S., Marchant D., Svejda S., Minton T., et al. Properties and improved space survivability of POSS (polyhedral oligomeric silsesquioxane) polyimides. Technical Paper DARP A443. 2004. P. 12.
 11. Хомченко А.В., Глазунов Е.В. Оптическая нелинейность в тонких пленках при низкой интенсивности света. // Журнал технической физики. 2001. Т. 71. В. 9. С. 66 72.
 12. Ono Masaki, Morikawa Eizi. Ultraviolet photoelectron spectroscopy study of synchrotron radiation-degraded polyethylene ultrathin films. // J. Phys. Chem. B. 2004. V. 108. P. 1894 1897.
 13. Купчишин А.И., Мурадов А.Д., Омарбекова Ж.А., Таипова Б.Г. Механо-оптические исследования полиимидных пленок, облученных электронами и подвергнутых воздействию механической нагрузки и температуры//Известия вузов. Сер.Физика. 2007.Т.50. №2. С.52 58.
 14. Komarov F. F. , Kupchishin A. I. , Muradov A. D. , Kim M. I. , Leontyev A. V. Influence of γ -irradiation on raman scattering in a Polyimide–dispersed $YBa_2Cu_3O_{6+x}$ system // Journal of Applied Spectroscopy. January . 2013. V. 79. Issue 6. .P. 896 900.

Түйін

Жоғары температуралы $YBa_2Cu_3O_{6.7}$ асқынөткізгішті толтырғыштары бар полиимидті пленканың және полимерлі композициялардың оптикалық қасиеттеріне доза - сәулеленудің әсері зерттелді. Полиимидті пленкалардың 600 кГр – ге дейінгі дозамен сәулеленуі олардың 550 – 1100 нм спектр саласындағы мөлдірлігіне әсер етпейтіні, ал олардың 250 және 600 кГр дозаларымен сәулеленуі 220-300 нм диапазонында әлсіз шағылысқан жұқа құрылым белгілерін тудырады, бұл түзілетін диен құрылымдары жағынан оптикалық өткізуге үлес қосумен және полимерлі матрицадағы оттегі атомдары құрамының ұлғаюымен байланысты. Пленкалардың мөлдірлігі сәулеленгеннен кейін, толтырғыш концентрациясының өсуімен айтарлықтай өсетінін, 600-1100 нм диапазонында қол жеткізілген мөлдірлік сақталады. 0,05% масс концентрациясы толтырғышты енгізу. және 0,1 % масс. экстинция коэффициентінің мәнін ~50% дейін, ал 0,5% масс концентрациясы үшін азайтады. Оның мәні таза полиимидті пленкамен салыстырғанда гамма сәулеленудің бірдей дозаларында ~200% - ға күрт өседі.

Abstract

The effect of radiation doses on the optical properties of a polyimide film and polymer compositions with fillers from high-temperature $YBa_2Cu_3O_{6.7}$ superconductors is studied. It was found that irradiation of polyimide films with a dose of up to 600 kGy does not affect their transparency in the spectral region of 550 - 1100 nm, and irradiation with doses of 250 and 600 kGy creates signs of a weakly expressed fine structure in the range 220 - 300 nm, which are due to the contribution to the optical transmission of side of the formed diene structures and an increase in the content of oxygen atoms in the polymer matrix. The transparency of the films decreases after irradiation, which substantially increases with increasing filler concentration; in the range of 600 - 1100 nm, the achieved transparency remains. The introduction of a filler concentration of 0.05% of the mass. and 0.1% mass. reduce the extinction coefficient to ~ 50%, and for a concentration of 0.5% mass. its values sharply increase by ~ 200%, at the same doses of gamma irradiation, in comparison with a pure polyimide film.

УДК 661.13+621.3

А.А. Сейтмагзимов¹, Г.М. Сейтмагзимова¹, Ж.Т. Ногаев¹, О.В. Прокопьев²

¹к.х.н., старший научный сотрудник, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.т.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹главный специалист, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²к.х.н., научный сотрудник, ОАО «ГНЦ НИИАР», Димитровград, Россия

ФОТОЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПЛЕНОК ОКСИДА ЦИНКА, МОДИФИЦИРОВАННЫХ КАТИОНАМИ РЯДА ЭЛЕМЕНТОВ НА ПРОВОДЯЩИХ СТЕКЛАХ

Аннотация

Исследованы фотоэлектрохимические свойства пленок оксида цинка на поверхности проводящих стекол в присутствии таких элементов, как алюминий, медь, железо и никель. Пленки наносили путем добавления соответствующего катиона в раствор ацетата цинка либо нитрата цинка и последующего центрифугирования водного раствора, после чего пленки отжигали при 500°C в течение 1 часа. Таким образом получались полупрозрачные полупроводниковые пленки, активные в процессах фотолиза воды. Установлено, что ионы алюминия и меди снижают токовые характеристики проводящих стекол, тогда как никель и железо в концентрациях не более 5% усиливают токовые характеристики проводящих стекол. Установлено, что пленка алюмината цинка на поверхности оксида цинка снижает фотоэлектрохимические свойства пленок при освещении образцов видимым светом, а токовые характеристики существенно возрастают при освещении системы ультрафиолетовым светом.

Ключевые слова: пленка алюмината цинка, фотолиз воды, фотоэлектрохимические свойства, оксид цинка, полупроводник, проводящее стекло.

Введение

Проводящие пленки на стеклах приобретают актуальность все большей их доступностью и разнообразностью их потребительских свойств. Разнообразные оксидные материалы на проводящих стеклах все шире вовлекаются в процессы фотолиза воды [1-5], в особенности на ZnO-широкозонном полупроводнике с $E_g \approx 3.94$ эВ при $T=0$ К и 3.37 ± 0.01 эВ при комнатной температуре, обладающем n-типом проводимости и большой энергией связи экситонов (60 мэВ). Наноструктуры ZnO находят применение в качестве полевых транзисторов, газовых сенсоров, фотовольтаических приборов, полевых эмиссионных дисплеев и наноэлектромеханических систем (NEMS) [5-7].

Проводящие слои на основе оксида цинка могут быть созданы различными методами. К основным из них относятся спрей-пиролиз, золь-гель метод [8,9] и химическое осаждение из паровой фазы (CVD), магнетронное распыление, молекулярно-лучевая эпитаксия, лазерная абляция и другие [10-12]. Из них наиболее перспективными с точки зрения возможности получения больших площадей являются методы так называемой «мокрой химии», т.е. нанесение на поверхности с помощью растворителей различных соединений, таких как оксид цинка. В связи с этим представляет интерес исследование фотоэлектрохимических свойств таких проводящих стекол. С другой стороны, $ZnAl_2O_4$ - редкий минерал кубической сингонии относится к минералам типа шпинели с высокой химической и термической стабильностью, высокой механической стойкостью и низкой кислотностью поверхности [13-19]. Он подходит для ряда областей применения, таких как оптическое покрытие или матрица-носитель, высокотемпературный керамический материал, катализатор и подложка катализатора [6-8]. Прежде всего, алюминат натрия известен как полупроводник с шириной поглощения в ультрафиолетовом диапазоне (УФ), обладающий широкой запрещенной зоной (около 3,8 эВ) [1-5].

По нашему мнению, такие пленки могли бы обладать проводящими свойствами в

системах фотолиза воды. В литературе сообщается о нескольких исследованиях, связанных с разложением органических красителей с использованием $ZnAl_2O_4$ в качестве фотокатализатора [15-21]. В связи с этим целью работы является синтез алюмината цинка как известными объемными методами, так и с получением из них пленки на поверхности проводящих стекол и исследование их свойств применительно к фотолизу воды.

Экспериментальная часть

Для исследования в раствор ацетата цинка добавляли определенное количество нитрата алюминия с целью приблизиться к стехиометрическому соотношению 1:2, как это получается при синтезе алюмината цинка. Нитрат алюминия последовательно добавляли в оксид цинка и изучали влияние свойств системы на фотолиз воды на поверхности проводящих стекол. Алюминат цинка синтезировали по методике с аммиаком в качестве осадителя: к 4,38 г $Zn(CH_3COO)_2$ добавляли 15 г $Al(NO_3)_3$ на 100 мл воды, затем по каплям добавляли определенное количество аммиака (вода:аммиак=1:3) до доведения кислотности фильтрата до pH= 9. Суспензию фильтровали и сушили, полученный порошок алюмината цинка подвергали рентгенофазовому анализу.

Для получения покрытий на проводящем стекле применяли стекла FTO (проводимость менее 15 ом/кв см) фирмы «LATECH» размером 1x2,5 см, которые обезжиривали в соде и ультразвуком, последовательно промывали в изопропанол, ацетоне и сушили. В водный раствор ацетата цинка концентрацией 1М дозируется раствор $Al(NO_3)_3$ в количествах, которые эквивалентны 3М $Al(NO_3)_3$, затем в систему вносится изопропиловый спирт. Эту процедуру мы назвали "синтез псевдоалюмината". Капля ацетата цинка (1М или эквивалентное количество 3М раствора цинка азотнокислого) наносится на проводящее стекло, которое крепится на центрифугу и раскручивается до 3000 оборотов/мин в течение 1 минуты. Полученную, таким образом пленку сушили в течение 2-3 минут, затем это стекло прогревали при температуре 250°C в течение 5-6 минут, после чего окончательно пленку обжигали при 500°C. Для получения пленок оксида цинка, а также легирующих пленок процедуру нанесения на проводящие стекла повторяли аналогично. Но для синтеза на проводящих стеклах легирующих присадок в раствор ацетата цинка или азотнокислого цинка вносили определенное количество легирующей присадки (из расчета 1; 3; 5,8; 11,1; 20%, в нашем случае в виде азотнокислой соли соответствующего катиона: алюминия, меди, никеля, железа), и процедуру нанесения пленки повторяли аналогично.

Анодные фототоки титаноксидных электродов снимали по трехэлектродной схеме, в качестве противоиэлектрода служила платиновая проволока. Использовали хлорсеребряный электрод сравнения, электролит 1М раствор Na_2SO_4 . Для освещения пленок оксида железа применяли ксеноновую лампу без светофильтров. Освещенность образцов была измерена люксметром и составляла для ксеноновой лампы (160-180)x10³ люкс и для УФ лампы 12x10³ люкс. Уровень освещенности на солнце на широте г. Шымкента в июне, замеренный в полдень, составлял 130x10³ люкс. Для измерений фототоков на ультрафиолетовом диапазоне применяли лампу ДРК-250 без светофильтров.

Результаты и обсуждение

На Рис. 1 представлены фототоки образцов так называемого "псевдоалюмината", т.е. в режиме добавки алюминия в слой оксида цинка. Как видно из Рис. 1, добавка нитрата алюминия ведет к постепенному нивелированию анодных токов: если при 1% содержания алюминия это практически незаметно, то, уже начиная с 3% содержания алюминия в составе оксида цинка постепенно снижаются токовые характеристики и уже к 20% содержания алюминия в составе пленок токовые характеристики вовсе исчезают. Далее поднимать содержание алюминия в составе пленок не имело смысла. Можно сказать, что пленка алюмината цинка становится непроводящей уже при 20% содержании алюминия в режиме

измерений фотоэлектрохимических свойств фотолизной ячейки.

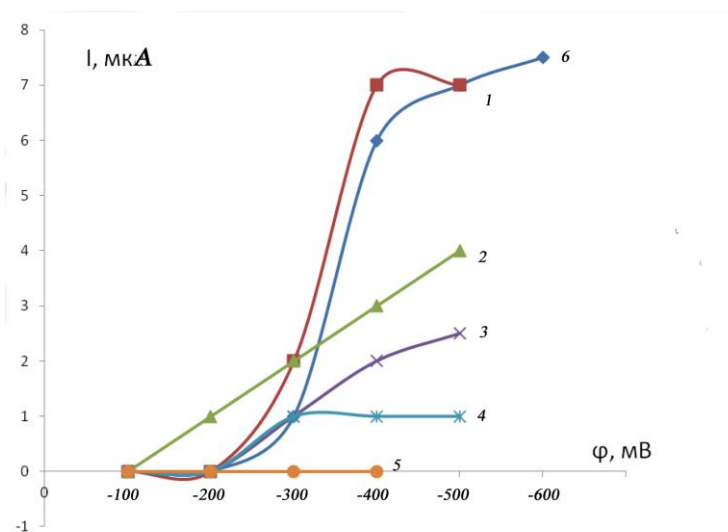

Рис. 1. Анодные фототоки пленок "псевдоалюмината" при содержании алюминия: 1 - 1%, 2 - 3%, 3 - 5,8%, 4 - 11,1%, 5 - 20%, 6 - пленка оксида цинка ZnO.

Однако интересны данные при получении комплексных покрытий, т.е. при нанесении "псевдоалюмината" на слой оксида цинка (Рис. 2).

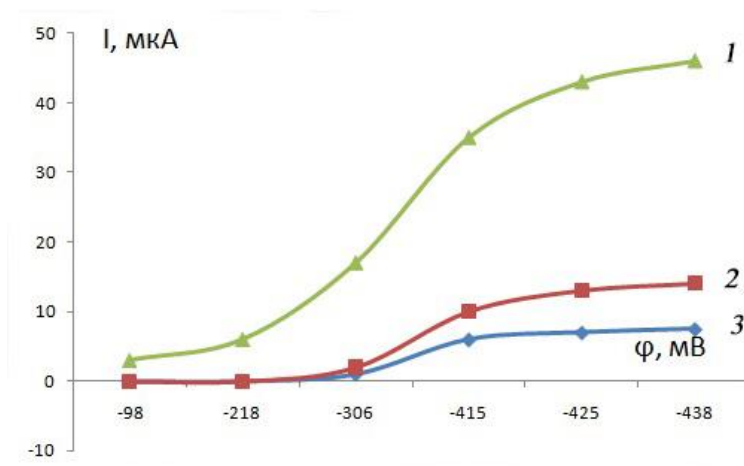

Рис. 2. Анодные фототоки пленок при освещении: 1 - ультрафиолетовым светом, ZnO+пленка "алюмината", 2 - ксеновым светом, ZnO+пленка алюмината, 3- ZnO.

На Рис. 2 представлены фототоки для пленок с оксидом цинка (кривая 3), а также образец, где на слой оксида цинка дополнительно был нанесен слой "псевдоалюмината", т.е. суспензия $Zn(CH_3COO)_2: Al(NO_3)_3 = 1:2$, (кривая 2) при освещении лампой с ксеновым светом. Очевидно, что после того как был нанесен слой алюмината, дополнительно появляется небольшой ток на фоне собственно оксида цинка, и появляется общая токовая характеристика (кривая 2). Но более удивительна кривая 1, которая представляет тот же образец кривой 2, но при ультрафиолетовом освещении. Очевидно, что фотоны при освещении образцов на ксеноновом (видимом спектре) освещении недостаточны для получения полных токовых характеристик. Необходима эжекция (более 3 эВ) носителей в

слой полупроводника, т.е. необходимо освещение в ультрафиолетовом освещении, и тогда токовые характеристики удваиваются по сравнению с освещением на ксеноновом освещении (кривая 1). Мы предполагаем, что дополнительная эжекция носителей тока при освещении ультрафиолетовым светом обусловлена эффектом удвоения тока именно на границе слоев оксида цинка и слоя «псевдоалюмината», и это проявляется при насыщении тока при появлении фототонов именно диапазона ультрафиолетового света.

На Рис. 3 представлены анодные фототоки пленок оксида цинка, легированных медью. Очевидно, что ионы меди в наших условиях не оказывают благоприятного влияния на качество пленок с точки зрения фотолиза воды. Зависимости 1, 2, 3 соответствуют 14,62, 7,3 и 3,6 меди. Можно видеть постепенную деградацию пленок при содержании меди от 3,6% до 14,62%. Считаем, что в этом случае рекомбинационные процессы в слое полупроводника являются преобладающими, что и ведет к потере токовых характеристик.

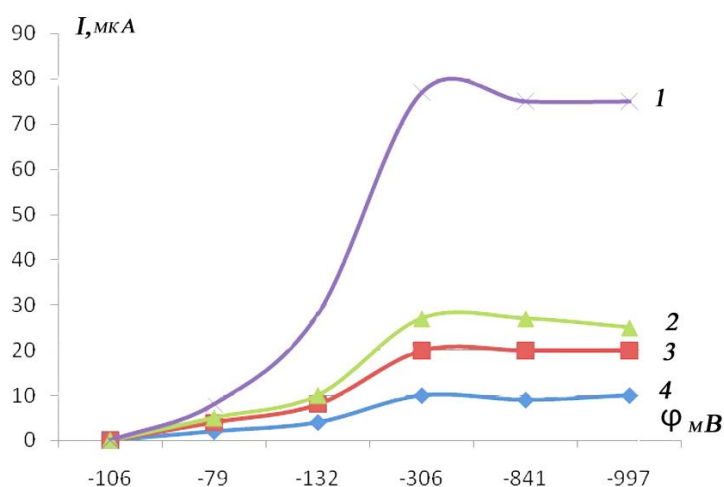

Рис. 3. Анодные фототоки пленок оксида цинка с примесью ионов меди:
1 – исходная пленка ZnO, 2 – 3,6%, 3 – 7,3%, 4 – 14,62%.

Близкая картина наблюдается для пленок никеля и железа (Рис. 4, 5). При легировании ионами железа и никеля происходит улучшение токовых характеристик при содержании их в слое полупроводника 3,6-7,3%. В этом интервале концентраций легирующей добавки проводящие пленки улучшаются за счет большей проводимости слоя. Однако в дальнейшем (кривые 3 и 4) легирующее влияние примесей, наоборот, тормозит подвижность носителей токов, и токовые характеристики начинают падать для легирования на уровне 12-14%.

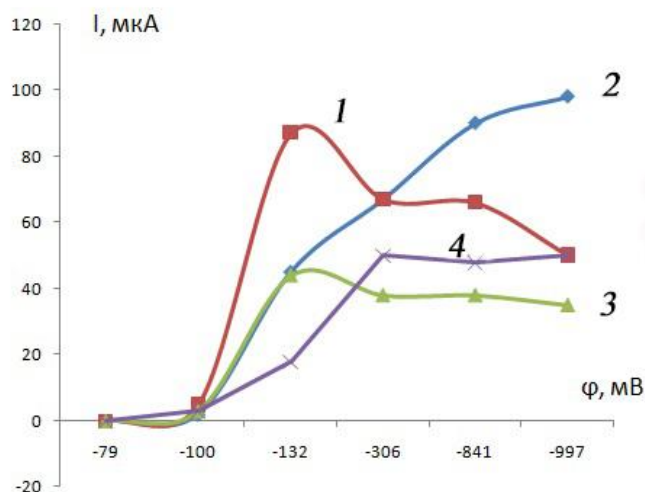

Рис. 4. Анодные фототоки пленок оксида цинка с примесью ионов железа: 1 – 3,6%, 2 – 7,3%, 3- 14,62%, 4 – исходная пленка ZnO.

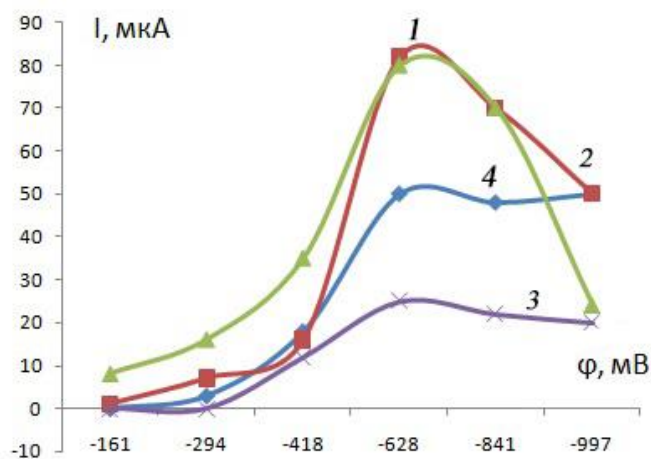

Рис. 5. Анодные фототоки пленок оксида цинка с примесью ионов никеля: 1 – 3,6%, 2 – 7,3%, 3- 14,62%, 4 – исходная пленка ZnO.

Выводы:

1. Исследованы фотоэлектрохимические свойства пленок оксида цинка на поверхности проводящих стекол в присутствии ряда элементов. Установлено, что ионы никеля и железа действуют как легирующая присадка для процесса фотолиза воды и поднимают токовые характеристики пленок при уровне легирования 3-6% легирующей добавки, в то время как ионы меди оказывают отрицательное действие на фотолиз воды.

2. Слой «псевдоалюмината» на проводящих стеклах показал в целом отрицательные токовые характеристики по сравнению с оксидом цинка, что нельзя сказать о двойном покрытии: пленки двойного покрытия дают дополнительный фототок при освещении ультрафиолетовым светом.

3. Положительное влияние ионов никеля и железа проявляется в узком диапазоне концентраций легирующего элемента - от 3,6 до 7%. Считаем, что при этом значении легирования улучшаются проводящие свойства полупроводника.

Список литературы

1. Sharifah B.A., Swe J.T, Chin W.L. Photocatalytic Water Oxidation on ZnO. // A Review – Catalysts, 2017, V. 7, P. 93. doi:10.3390/catal7030093
2. Карпова С.С., Мошников В.А., Максимов А.И., Мякин С.В., Казанцева Н.Е. // Исследование влияния кислотно-основных свойств поверхности оксидов ZnO, Fe₂O₃ и ZnFe₂O₄ на их газочувствительность по отношению к парам этанола. // Физика и техника полупроводников, 2013, Т. 47, № 8, С. 1022-1026.
3. Крастева Л.К., Димитров Д.Ц., Папазова К.И., Николаев Н.К., Пешкова Т.В., Мошников В.А., Грачева И.Е., Карпова С.С., Канева Н.В. // Синтез и характеристика наноструктурированных слоев оксида цинка для сенсорики. Физика и техника полупроводников. 2013, Т. 47, № 4, С. 564-569.
4. Божинова А.С., Канева Н.В., Кононова И.Е., Налимова С.С., Сюлейман Ш.А., Папазова К.И., Димитров Д.Ц., Мошников В.А., Теруков Е.И. Изучение фотокаталитических и сенсорных свойств нанокompозитных слоев ZnO/SiO₂. // Физика и техника полупроводников, 2013, Т. 47, № 12, С. 1662-1666.
5. E.V. Abrashova, I.E. Kononova, V.A. Moshnikov.// Metal oxide SnO₂ – ZnO – SiO₂ films prepared by sol-gel. // Smart Nanocomposites, 2013, Vol. 4, No. 2, P. 1-7.
6. Абрашова Е.В., Фоминых А.К. Синтез и исследование многокомпонентных металлооксидов, полученных методом золь-гель. // Молодой ученый, 2014, Т. 11, С. 29-33.
7. Lashkova N.A., Permyakov N.V., Maximov A.I., Spivak Yu.M., Moshnikov V.A. Local analysis of semiconductor nanoobjects by scanning tunneling atomic force microscopy. // St. Petersburg Polytechnical University Journal: Physics and Mathematics, 2015, No. 1, P. 15-23. <https://doi.org/10.1016/j.spjpm.2015.03.014>
8. Бобков А.А. Исследование микроструктуры и сенсорных свойств наноструктурированных слоев оксида цинка. // Молодой ученый, 2014, Т. 7, С. 115-118.
9. Moshnikov V.A., Gracheva I.E., Kuznezov V.V., Maximov A.I., Karpova S.S. Hierarchical nanostructured semiconductor porous materials for gas sensors. // Journal of Non-Crystalline Solids, 2010, V.356, No. 37-40, P. 2020-2025.
10. Данчевская М.Н., Торбин С.Н., Муравьева Г.П., Большаков А.М. Каталитические свойства легированного алюмината цинка. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 2, Химия, 2002, Т. 43, № 5, С. 288-290.
11. Ivakin Yu.D., Danchevskaya M.N., Muravieva G.P. Regulation of gahnite crystal size during hydrothermal synthesis. // J. Physics: Conference series, 2008, V. 121, No. 082007, P. 1-4, DOI: [10.1088/1742-6596/121/8/082007](https://doi.org/10.1088/1742-6596/121/8/082007).
12. Wang Y., Liao Q., Lei H., Zhang X., Ai X.C., Zhang J. Interfacial reaction growth: morphology, composition, and structure controls in preparation of crystalline Zn_xAl_yO_z nanonets. // Advanced Materials, 2006, V. 18, P. 943-947, <http://dx.doi.org/10.1002/adma.200502154>
13. Chen X.Y., Ma C., Zhang Z.J. and Wang B.N. Ultrafine gahnite (ZnAl₂O₄) nanocrystals: Hydrothermal synthesis and photoluminescent properties. // Materials Science and Engineering: B, 2008, V. 151, P. 224-230, <http://dx.doi.org/10.1016/j.mseb.2008.09.023>
14. Zhao X., Wang L., Xu X., Lei X., Xu S., Zhang F. Fabrication and photocatalytic properties of novel ZnO/ZnAl₂O₄ nanocomposite with ZnAl₂O₄ dispersed inside ZnO network. // AIChE Journal, 2012, V. 58, P. 573-582, <http://dx.doi.org/10.1002/aic.12597>
15. Foletto E.L., Battiston S., Simões J.M., Bassaco M.M., Pereira L.S.F, Flores E. Synthesis of ZnAl₂O₄ nanoparticles by different routes and the effect of its pore size on the photocatalytic process. // Microporous and Mesoporous Materials, 2012, V. 163, P. 29-33, <http://dx.doi.org/10.1016/j.micromeso.2012.06.039>.
16. Fabian M., Elias A, Kostova N., Briančin J. and Baláž P. Photocatalytic activity of nanocrystalline gahnite (ZnAl₂O₄) synthesized by ball milling. // Proc. 12th Intern. Multidisciplinary Scien. GeoConf. Sofia, 2012, V.3, p. 491-498.

17. Zhao L., Li X., Zhao J. Fabrication, characterization and photocatalytic capability of ZnAl₂O₄ nanospheres. // *Adv. Mat. Res.*, 2012, V. 518-523, P. 736-739.
18. Huo R., Kuang Y., Zhao Z., Zhang F., Xu S. Enhanced photocatalytic performances of hierarchical ZnO/ ZnAl₂O₄ microsphere derived from layered double hydroxide precursor spray-dried microsphere. // *J. Coll. Int. Sci.*, 2013, V. 407, P.17-21. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jcis.2013.06.067>
19. Shyam Sunder, Atul Kumar. Study of ZnAl₂O₄ Prepared by Co-precipitation Method. // *Shyam Sunder 1*, V. 7 , No. 1, 2015, P. 54-56.
20. Muhammad A.J.E., Sakhhi K.D., Anantharaman M.R. On structural, optical and dielectric properties of zinc aluminate nanoparticles. // *Bull. Mater. Sci.*, 2011, V. 34, No. 2, P. 251–259.
21. Perez-Ramirez J., Mul G., Kapteijn F., Moulijn J.A., In situ investigation of the thermal decomposition of CoeAl hydrotalcite in different atmospheres. // *J. Mater. Chem.*, 2001, V. 11, No 3, P. 821-830.

Түйін

Алюминий, мыс, темір, никель сияқты элементтердің қатысуымен өткізгіш әйнектердің бетіндегі мырыш оксиді пленкаларының фотоэлектрхимиялық қасиеттері зерттелген. Пленкалар мырыш ацетаты немесе мырыш нитраты ерітіндісіне тиісті катион қосу және су ерітіндісін центрифугалау арқылы қолданылды, содан кейін пленкалар 1 сағат ішінде 500°C температурада күйдірілді. Осылайша судың фотолиз процестерінде белсенді болатын жартылай мөлдір жартылай өткізгіш пленкалар алынды. Алюминий және мыс сияқты кейбір элементтер өткізгіш әйнектердің тоқтық сипаттамаларын төмендететіні, ал 5% - дан аспайтын концентрациядағы никель мен темір өткізгіш әйнектердің тоқтық сипаттамаларын арттыратындығы көрсетілді. Мырыш оксидінің бетіндегі мырыш алюминатының пленкасы үлгілерді көрінетін жарықпен жарықтандыру кезінде пленкалардың фотоэлектрхимиялық қасиеттерін төмендететіні, ал жүйені ультракүлгін сәулесімен жарықтандырғанда тоқтық сипаттамалары едәуір жоғарылайтындығы анықталды.

Abstract

Photoelectrochemical properties of zinc oxide films on the surface of conducting glasses in the presence of such elements as aluminum, copper, iron, and nickel have been studied. The films were applied by adding the appropriate cation to a solution of zinc acetate or zinc nitrate and subsequent centrifuging the aqueous solution, after which the films were annealed at 500°C for 1 hour. Thus, we obtained semitransparent semiconductor films that are active in processes of water photolysis. It was shown that some elements, such as aluminum and copper, decrease the current characteristics of conducting glasses, while nickel and iron in concentrations of no more than 5% enhance the current characteristics of conducting glasses. It was found that a zinc aluminate film on the zinc oxide surface decreases photoelectrochemical properties of the films when the samples are illuminated with visible light, and the current characteristics increase significantly when the system is illuminated with ultraviolet light.

ӘОЖ 541.18

Д.А. Уразкелдиева, М.С. Сатаев, Ш.Т. Кошкарбаева, К.Б. Аманбаева
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ТИТАН ДИОКСИДІН ГАЛЬВАНИКАЛЫҚ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚАПТАМАЛАРҒА ЕНГІЗУ ӘДІСТЕРІ

Түйін

Бұл мақалада титан диоксидін гальваникалық композициялық қаптамаларға енгізуге байланысты соңғы жылдардағы зерттеу жұмыстарына шолу жасалынған. Шет елдік ғалымдар мен зерттеушілердің композициялық қаптама алудағы жаңа әдістері, олардың артықшылықтары және ерекшеліктері көрсетілген. Титан диоксидін қаптамаға енгізгендегі материалдың жалпы физикалық және химиялық қасиеттерінде болатын өзгерістер қарастырылып, алынған жаңа композициялық қаптаманың коррозияға қарсы қорғаныс әсері дәстүрлі коррозияға қарсы жабындардан әлдеқайда жоғары, сонымен қатар негізгі материалдың бастапқы жылу және электр өткізгіштік қасиеттері жақсартылғаны дәлелденді. Мақалада титан диоксидін материал матрицасына енгізудің дәстүрлі әдістерімен қатар төмен температуралы эвтектикалық еріткіштер, наноматериалды толтырғыштар, ультра күлгін сәлелену арқылы композиттік материалдар алудың жаңа әдістері қарастырылды.

Кілттік сөздер: гальваникалық қаптама, титан диоксиді, композициялық материалдар

Кіріспе. Қазіргі заманғы материалтанудағы жаңа материалдардың көп бөлігі күрделі құрамды көп компонентті жүйелер болып табылады. Мұнда әр компонент белгілі бір сипаттамалары мен табиғаты арқылы материалға, оның түпкілікті қасиеттеріне әсер етеді. Мұндай жүйелер мен оларды жасау технологияларын зерттеу үлкен қызығушылық тудыруда және жаңа материалдарды жасауда ғылыми дамудың перспективалық бағыты болып табылады. Мыс (Cu), никель (Ni), магний және болат сияқты көптеген металдар мен олардың қорытпалары көбінесе өнеркәсіп өндірісінде коррозияға ұшырайды. Коррозияға қарсы қаптамалар негізгі металды агрессивті ортадан оқшаулай алады, осылайша коррозия қаупін азайтады. Металл беттерін антикоррозиялық жамылғылармен қаптау коррозиямен күрестің тиімді және үнемді әдісі болып табылады. Соңғы жылдары металды тотығудан және коррозиядан қорғау үшін композитті қаптамалар кеңінен қолданыла бастады. Бұл қаптамалар жасалынатын жұмыстың және алынатын көлемін және мөлшерін азайта алады. Композициялық қаптаманың коррозияға қарсы және қорғаныс әсері дәстүрлі коррозияға қарсы жабындардан әлдеқайда жоғары, сонымен қатар негізгі материалдың бастапқы жылу және электр өткізгіштік қасиеттерін жақсартады [1,2,3].

Композициялық материалдар (композиттер) - сандық арақатынасы салыстырмалы болуы тиіс екі немесе одан көп компоненттерден тұратын көп компонентті материалдар. Компоненттер қасиеттері бойынша айтарлықтай ерекшеленеді, және олардың үйлесімі белгілі бір синергетикалық әсер беруі керек, оны алдын-ала болжау қиын [4,6].

Дисперсті толтырғыштар - бұл органикалық және бейорганикалық сипаттағы әртүрлі заттар болып табылатын композициялық материалдардың толтырғыштарының ең көп таралған түрі [4]. Қатты толтырғыштар минералды (талық, бор және басқалар), органикалық (талшықтар), керамика және металл болуы мүмкін.

Титан диоксиді-бояулар мен косметикалық құралдар, фотокатализ, электрокатализ, сутегі өндірісі, аккумуляторлар, отын элементтері, күн элементтері, сенсорлар, сондай-ақ

қоршаған ортаны қорғауға, биологияға, медицинаға байланысты әртүрлі қосымшалар сияқты салаларда қолданылатын, кең спектрлі эмбебап және қолжетімді материал болып табылады. Бұл қасиеттер үшін матрицамен бірге отырғызылуы мүмкін дисперстік бөлшектердің әртүрлі түрлерінің арасында титан диоксиді ерекше орын алады [5,6,8]. Көптеген зерттеулер дисперсті TiO_2 бөлшектерін никель матрицасына енгізу қаптаманың механикалық және физика-химиялық қасиеттерінің айтарлықтай жақсаруына әкелетінін көрсетті [5,8].

Негізгі бөлім. Әдетте, композициялық жабындардың электр тұндыруы сулы электрохимиялық жүйелерді қолдана отырып жүзеге асырылады [7,8,10]. Су-коллоидты электролиттер салыстырмалы түрде қарапайым, арзан және қол жетімді болғанымен, олардың бірқатар кемшіліктері бар. Мысалы, сулы ерітінділерде дисперсті фазаның агрегация процестері тез жүруі мүмкін (коагуляция және флокуляция), бұл фазалардың бөлінуіне (тұндыру) және алынған композиттердің қасиеттерінің нашарлауына әкеледі. Жақында металдарды тұндыру үшін "қарапайым" су электролиттеріне балама жасалды. Оларға мысал ретінде төмен температуралы эвтектикалық еріткіштерді қолданылған зерттеу жұмыстарын келтіруге болады.

Төмен температуралы эвтектикалық еріткіштер кейбір органикалық және бейорганикалық компоненттердің эвтектикалық қоспасы болып табылады, олардың балку температурасы жеке компоненттердің әрқайсысына қарағанда едәуір төмен [5]. Қазіргі уақытта төмен температуралы эвтектикалық еріткіштер иондық сұйықтықтардың жаңа және перспективті түрі ретінде қарастырылады, ол әр түрлі салаларда, атап айтқанда электрохимия мен электродтауда қолданылуы мүмкін [6]. Металдарды тұндыру процесінде төмен температуралы эвтектикалық еріткіштерді еріткіш ретінде пайдалану олардағы металл тұздарының жоғары ерігіштігі, салыстырмалы түрде жоғары электр өткізгіштігі, қаныққан будың төмен қысымы, қол жетімділігі және экологиялық қауіпсіздігі сияқты бірқатар ерекше қасиеттеріне байланысты [8].

Украиналық зерттеушілер Данилов Ф.И., Китык А. А. және т. б. [8] еңбектерінде коммерциялық атауы ethaline төмен температуралы эвтектикалық еріткіш негізінде никельдеу электролиті қолданылды. Электролиздің ұзақтығы алынған тұнбаның қалыңдығы шамамен 20 мкм болатындай етіп таңдалды. Сондай-ақ, электро тұдыру жылдамдығы мен жабынның құрамы электролиз ұзақтығына байланысты емес екенін атап өтуге болады.

Бұл жұмыста алғаш рет төмен температуралы эвтектикалық ethaline еріткішінен $Ni-TiO_2$ композитінің электрлік тұндыруы сипатталған. Тұтқырлық пен тығыздықтың жоғары болуына байланысты төмен температуралы эвтектикалық еріткіштер негізіндегі коллоидты электролиттер "қарапайым" су жүйелерімен салыстырғанда жоғары дисперсиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Бұл төмен температуралы эвтектикалық еріткіштері бар коллоидты электролиттердің маңызды артықшылықтарының бірі. Титан диоксидінің тұнбадағы дисперсті фазасының құрамы электролиттегі TiO_2 концентрациясына, қолданылатын ток тығыздығына және араластыру жылдамдығына байланысты; ол 2,35%-ке жетуі мүмкін. $Ni-TiO_2$ композициялық гальваникалық қаптамасы нанокристалды құрылымға ие. Титан диоксиді бөлшектерін никель матрицасына енгізу қаптаманың дәндер мөлшері мен беткі морфологияға әсер етеді, Бұл нуклеация және өскіннің өсу сатыларының кинетикасындағы өзгерістерден туындауы мүмкін. TiO_2 бөлшектерін никельмен бірге тұндыру жабындардың функционалды қасиеттерінің айтарлықтай жақсаруына әкеледі. Композиттердегі агрессивті ортадағы микро қаттылық пен коррозияға төзімділік таза никельге қарағанда жоғары. Титан диоксиді бөлшектерінің никель матрицасына қосылуы тұнба бетіне органикалық бояғыштардың бұзылуының фотохимиялық реакциясына қатысты фотокаталитикалық белсенділік береді. Композициялық шөгіндідегі TiO_2 мөлшерінің жоғарылауы микро қаттылықты, коррозияға төзімділікті және фотокаталитикалық белсенділікті арттырады. Алайда, титан диоксиді құрамының белгілі бір шекті мәнінен асып кеткеннен кейін, бұл қасиеттердің бәрі біршама әлсірей бастайды [8].

Келесі зерттеушілер X. Tang, X. Zhang, Y. Chen [10] жұмысында PA (PA/TiO_2-UV)

композиттік жабынына қосылған TiO_2 компоненті магний бетіне сәтті енгізілді. Жұмыс барысында PA ерітіндісіне ауыспалы жабынды ерітіндіге батыруды және ультракүлгін сәулелену әсерінен TiO_2 сұйық фазалық тұндыруды қолданды. Ауыспалы тұндыру процесі және ультракүлгін сәулелену магний субстратында тығыз және біркелкі жабынның пайда болуына ықпал етті. Қапталған магний коррозия тогының өте төмен тығыздығын, тұрақты ыдырау жылдамдығын, сонымен қатар, ол MC3T3-E1 жасушаларының көбеюінің өсуін ынталандыру тұрғысынан керемет остеосәйкестігін көрсетті. Жабынның жақсартылған сапасы, сондай-ақ супергидрофильдік сияқты физика-химиялық қасиеттері жоғарыда аталған жақсартылған сипаттамаларға ықпал еткені анықталды. Нәтижелер көрсеткендей, бұл органикалық-бейорганикалық күрделі жабын ортопедиялық қолдану кезінде биологиялық ыдырайтын магнийге арналған бетті өзгертетін қабат бола алады [10].

Е. А. Vasil'eva, А. V. Tsurkan және т.б. [11] жұмысында электролит метансульфонатын қолдана отырып, TiO_2 темірмен коомпозициялық электрохимиялық жабынның-электрохимиялық синтездеу мүмкіндігі көрсетілген. Эксперимент барысында барлық электролиттердің құрамында 1,25 М $Fe(CH_3SO_3)_2$ болды, рН мәні натрий карбонатын қосу арқылы 1,3-ке жеткізілді. Титан диоксиді ұнтағының үлгілері электролитке құйылып, магнитті араластырғышта 1 сағат араластырылды, содан кейін суспензия ультрадыбыстық УДДН-А диспергаторымен (1 сағат, 22,4 кГц, 340 Вт/дм³) өңделді.

Титан диоксиді бөлшектерін темір матрицасына қосу электродтардың микроқаттылығының жоғарылауына әкеледі. Алынған Fe- TiO_2 композиттік жабыны УК-сәулеленудің әсерінен сулы ерітінділердегі метил қызғылт бояғыштың бұзылу реакциясына қатысты фотокаталитикалық белсенділікті көрсетеді [11].

Үндістандық зерттеушілер М. I. Abdou, А. M. Fadl [12] жұмысында $FeTiO_3$ нанобөлшектері және кристалды емес кремний (Ni/NCS) болат электр тіректері үшін коррозиядан қорғайтын дуплексті жүйені құру үшін суық мырыштау жабындары үшін коррозияға қарсы модификатор ретінде пайдаланылды. Осыдан кейін Ni / NCS (GALVA-B, GALVA-C, GALVA-D, GALVA-E және GALVA-F) және GALVA-A (өзгертілмеген жабын) модификацияланған суық мырыштауға арналған бес құрам алынды. Құрғақ пленканың қалыңдығы (DFT) Positector 6000 (АҚШ) көмегімен өлшенді (40-тан 45 мм-ге дейін).

Нано- $FeTiO_3$ және кристалды емес кремний диоксиді бөлшектерін фазалық сәйкестендірілгенін дәлелдеу үшін рентгенография қолданылды. Суық мырышпен қапталған және модификацияланған беті бар Ni/NCS жабыны бар пленкалардың қорғаныш қасиеттерінің дуплексі тұзды тұман сынағымен расталды. GALVA-A жабыны (өзгертілмеген) тұз тұманының әсерінен қатты химиялық өзгерістерге ұшырағаны атап өтілді. Бірақ GALVA-F жабыны жағдайында үрлеу мөлшері #8-де белгілі бір жиілікте (бірнеше) байқалады, тот деңгейі 10-да ең жоғары мән берді, ал адгезияны бағалау 5В деңгейіне жетті. Бетінің кедір суық мырыштау қабатының адгезиясына айтарлықтай әсер етті. SEM және EDX хаттамалары Ni/NCS модификацияланған беті бар агрессивті сулы ортада болат пластинасында суық мырышпен қапталған тамаша ингибиторлық қабаттың пайда болуын атап өтті [12].

Келесі ғылыми мақала авторлары Weiwei Chen, Yedong He, Wei Gao [13] жұмысында Ni- TiO_2 нанокompозиттік жабындарды алу сипатталған. Дәстүрлі никель гальваникалық ерітіндісіне аз мөлшерде таза титан диоксиді ерітіндісі қосылды, нәтижесінде Ni- TiO_2 нанокристалды нанокompозиттік жабындар пайда болды. Бұл жабын тегіс беткейге ие, жоғары тазартылған никель дәндері ~50 нм және ~10 нм титан диоксиді нанобөлшектерімен жақсы таралған. Титан диоксиді жабынның микроқаттылығын 35%-ға арттырды. Жабынның тозуын жоғалту да 50%-ға дейін төмендеді. Барлық аталған қасиеттер осы жабын техникасы өнеркәсіптік қолданудың кең спектрін таба алатындығын көрсетеді [13].

Қорытынды. Жоғарыда келтірілген ғылыми зерттеу жұмыстарын талдай отырып, титан диоксидін гальваникалық қаптамаларға енгізу арқылы алынған композициялық материалдар қасиеттерінің жақсаратындығы дәлелденді. Композиттік материалдар алудың

жаңа әдістері: өмен температуралы эвтектикалық еріткіштер, наноматериалды толтырғыштар, ультра күлгін сәлелену арқылы эффективті гальваникалық қаптамалар алынды. Тәжірибелер барысында титан диоксиді енгізілген қаптамалардың коррозияға төзімділігі және фотокаталитикалық белсенділігі артты, сонымен қатар микроқаттылығы 35%-ға артты, тозуын жоғалту 50%-ға дейін төмендеді, жабынның жақсартылған сапасы, сондай-ақ супергидрофильдік сияқты физика-химиялық қасиеттері жоғарыда аталған жақсартылған сипаттамаларға ықпал еткені анықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ивановский, С. К. Использование дисперсных наполнителей для создания композиционных материалов на основе полимерной матрицы // Молодой ученый, 2015, № 15, С. 91-93.
2. Gan Cui , Zhenxiao Bi, Ruiyu Zhang, Jianguo Liu, Xin Yu, Zili Li. A comprehensive review on graphene-based anti-corrosive coatings // Chemical Engineering Journal, 2019, V. 373, P. 104–121.
3. Ершова О. В., Чупрова Л. В. Получение композиционного материала на основе вторичного поливинилхлорида и техногенных минеральных отходов// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2015, № 5, С. 9–12.
4. Gan Cui, Zhenxiao Bi, Ruiyu Zhang, Jianguo Liu, Xin Yu, Zili Li. A comprehensive review on graphene-based anti-corrosive coatings // Chemical Engineering Journal., 2019, V. 373, P. 104-121.
5. Shuai Zhang, Xinjin Liang, Geoffrey Michael Gadd, Qi Zhao. Advanced titanium dioxide-polytetrafluorethylene (TiO₂-PTFE) nanocomposite coatings on stainless steel surfaces with antibacterial and anti-corrosion properties // Applied Surface Science, 2019, V. 490, P. 231-241.
6. Soni Prasada, Mark Ehrensberger, Monica Prasad Gibson, Hyeongil Kim, Edward A. Monaco Jr. Biomaterial properties of titanium in dentistry // Journal of Oral Biosciences, 2015, V. 59, P. 192-199.
7. V.S. Protsenko E.A. Vasil'eva A.V. Tsurkan A.A. Kityk S.A. Korniy F.I. Danilov. Fe/TiO₂ composite coatings modified by ceria layer: Electrochemical synthesis using environmentally friendly methanesulfonate electrolytes and application as photocatalysts for organic dyes degradation // Journal of Environmental Chemical Engineering, 2016, V. 30426-2, P. 2213-3437.
8. Данилов Ф.И., Китык А.А., Шайдеров Д.А., Богданов Д.А., Корний С.А., Проценко В.С. Электроосаждение композиционных покрытий Ni–TiO₂ с использованием электролита на основе низкотемпературного эвтектического растворителя // Электронная обработка материалов, 2018, №3, С. 21–33.
9. Platt S, Harries K.A. Study of Galvanic Corrosion Potential of NSM Titanium Reinforcing Bars // Case Studies in Construction Materials, 2018, V. 9, P. 175. <https://doi.org/10.1016/j.cscm.2018.e00175>
10. X.Tang, X.Zhang, Y.Chen. Ultraviolet irradiationassisted liquid phase deposited titanium dioxide (TiO₂)-incorporated into phytic acid coating on magnesium for slowing-down biodegradation and improving osteo-compatibility, Materials Science & Engineering C, 2019, V. 108, P. 110-115. <https://doi.org/10.1016/j.msec.2019.110487>
11. E. A. Vasil'eva, A. V. Tsurkan, V. S. Protsenko, and F. I. Danilov. Electrodeposition of Composite Fe–TiO₂ Coatings from Methanesulfonate Electrolyte // New substances, materials and coatings, 2016, V. 52, №3, P. 331–336.
12. M.I. Abdou, A.M. Fadl. Assessment of nano-FeTiO₃/non crystalline silica cold galvanizingcomposite coating as a duplex corrosion guard system for steelectricity transmission towers in severe aggressive media // Construction and Building Materials, 2019, V. 223, P. 705–723.
13. Weiwei Chen, Yedong He , Wei Gao. Electrodeposition of sol-enhanced nanostructured Ni-TiO₂ composite coatings // Surface & Coatings Technology, 2010, V. 204, P. 2487–2492.

Аннотация

В данной статье представлен обзор исследовательских работ последних лет, связанных с внедрением диоксида титана в гальванические композиционные покрытия. Представлены новые методы получения композиционных покрытия разработанные зарубежными учеными и исследователями, их преимущества и особенности. Были рассмотрены изменения общих физико-химических свойств материала при добавлении диоксида титана в покрытие, и было доказано, что антикоррозионный эффект нового композитного покрытия намного выше, чем у традиционных антикоррозионных покрытий, а также улучшены исходные тепловые и электропроводящие свойства основного материала. Помимо традиционных методов введения диоксида титана в матрицу материала, в статье рассмотрены новые методы получения композиционных материалов: низкотемпературными эвтектическими растворителями, наноматериалами-наполнителями, ультрафиолетовым излучением.

Abstract

This article provides an overview of recent research works related to the introduction of titanium dioxide in electroplated composite coatings. New methods for obtaining composite coatings developed by foreign scientists and researchers, their advantages and features are presented. Changes in the general physicochemical properties of the material were considered when titanium dioxide was added to the coating, and it was proved that the anti-corrosion effect of the new composite coating is much higher than that of traditional anti-corrosion coatings, and the initial thermal and electrically conductive properties of the base material were improved. In addition to the traditional methods of introducing titanium dioxide into the material matrix, the article discusses new methods for producing composite materials: low-temperature eutectic solvents, filler nanomaterials, ultraviolet radiation.

ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES

УДК 004.423.2

У.Е. Кенжебаева, А. Анарбекова, А.Г. Анарбек

старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЭКРАНИРОВАНИЕ СИМВОЛОВ В JAVA

Аннотация

В статье рассматривается процесс экранирования символов, который дает возможность решить некоторые проблемы при написании программ на языке программирования JAVA и приведены примеры с использованием этого инструмента в работе. Не только в JAVA есть такое понятие как экранирование символов. О результатах, которые дает экранирование символов можно увидеть в нашей статье. Оно считается одним из важных процессов в программировании. Символами могут быть буквы, цифры, знаки препинания и так далее. Самое главное, чтобы при создании строки вся последовательность заключалась в кавычки. Кроме этого экранирование очень связано с понятием кодирования.

Кодированием называется процесс преобразования специальных символов в эквивалентные, которые будут не опасными для интерпретатора комбинации. **Экранированием же** называется процесс добавления спецсимволов перед символами или строками для предотвращения их некорректной интерпретации.

Ключевые слова: программирование, кодирование, экранирование, символы, типы, компилятор, escape-последовательности, инициализация, строка, вывод

Введение

В программировании есть такое понятие как экранирование символов. В некоторых задачах экранирование символов дает хорошие результаты. Экранирование символов является очень важным процессом в программировании. Поскольку в данный момент по дисциплине «Язык программирования JAVA» мы изучаем и работаем с языком Java, то рассмотрим, какая роль отводится экранированию здесь.

Теоретический анализ

Мы знаем, что информация в компьютерах представляется в виде текста. Далее этот текст представляется в виде байтов [1].

Допустим, при написании простого текста или сообщения, мы набираем текст, понятный для человека. Если же пишется код IDE, мы должны написать текст, с которым будет работать компилятор.

Как известно, в Java текст представляется в виде типа String. Для того, чтобы обозначить данные, используют управляющие символы, а именно парные кавычки.

```
String str = "Privet, Strana!";
```

С текстом "Privet, Strana!" здесь не возникнет казусов. Но, допустим, мы используем прямую речь? В этом случае текст "Privet, Strana!", кроме управляющих символов типа

String, использует кавычки прямой речи.

```
String str = "Java skazala, "Privet, Strana!"";
```

Такая запись считается нерабочей. Почему это происходит? В данном случае компилятор не понимает, в каком месте закончится инициализация переменной str.

Чтобы решить такие проблемы можно экранировать символы. Это означает, что управляющие символы меняются на управляющие последовательности. Эти последовательности называются escape-последовательностями [1,2].

Существует множество действующих escape-последовательностей JAVA, которые используются в строках. \t — Символ табуляции (в java – эквивалент четырех пробелов); \b — Символ возврата в тексте на один шаг назад или удаление одного символа в строке (backspace); \n — Символ перехода на новую строку; \r — Символ возврата каретки; \f — Прогон страницы к началу следующей страницы; \' — Символ одинарной кавычки; \" — Символ двойной кавычки; \\ — Символ обратной косой черты (\) [3-4].

Теперь можно выделить ту же прямую речь в предложении и компилятор поймет ее без труда.

```
String str = " Java skazala, \" Privet, Strana!\"";
```

Что получилось? Текст стал понятен компилятору и человеку. Теперь понятно, что такое экранирование символов и в каких случаях мы можем это применить. Но есть и другие escape-последовательности.

\t – это символ табуляции в строке. Он является аналогом четырех пробелов. Но, в случае если длина строки, которая состоит из четырех пробелов, будет равна длине четырех символов, то длина строки с символом табуляции будет равна одному [5].

Этот символ используется для построения таблиц или элементов интерфейса, потому, что это лучше, чем записывать 4 пробела.

Символ \b дает возможность удалить последний символ в строке вывода, то есть имитирует нажатие клавиши backspace.

```
System.out.print("7 + 7 = 14"); // На экране отображается 7 + 7 = 14
```

```
System.out.print("\b");// На экране отображается 7 + 7 =
```

```
System.out.print("14");// На экране отображается 7 + 7 = 14
```

Теперь рассмотрим символы \n и \r. С ними мы имели дело и раньше. Мы знаем, что метод println() будет выводить информацию таким образом, что очередной вывод начнется с новой строки. Метод print() не делает переноса строки после вывода. Но в случае, если добавить в конец вывода \n, перенос строки будет осуществляться [6-7].

С помощью символа \r можно вернуть курсор к началу строки вывода. Таким образом, новая информация будет отображаться так, как будто ранее в этой строке ничего не было.

Экранирование является методом защиты от внедрения кода. Существует также понятие кодирования. При кодировании специальные символы преобразуются в эквивалентные, которые являются безопасными для интерпретатора комбинации, например, преобразование символа < в сочетание < при его добавлении на HTML-страницу.

При экранировании добавляются спецсимволы перед символами или строками для для их корректной интерпретации, например, добавление символа \" перед " (двойными кавычками) позволяет интерпретировать их в качестве части текста, а не в качестве обозначения окончания строки.

Кодирование лучше всего применять непосредственно перед передачей данных интерпретатору. Если применить данный метод на слишком раннем этапе обработки запроса, то кодирование или экранирование может сказаться на использовании контента в других частях программы. Например, если перед сохранением в базе данных HTML-контент экранируется, а интерфейс автоматически экранирует эти данные еще раз, то содержимое не будет отображаться корректно из-за двойного экранирования [7,8,9].

Экспериментальная часть

Рассмотрим на примере программы на JAVA процесс экранирования символов.

В программе представлена строка: Я учусь в Южно-Казахстанском Государственном университете им. М. Ауэзова. В программе ее заключают в кавычки.

```
public class Main {
    public static void main(String[] args) {
        String ПРОГРАММА = new String ("Я учусь в Южно-Казахстанском Государственном университете им. М. Ауэзова");
    }
}
```

Представим себе ситуацию, когда нужно будет написать строку, внутри которой тоже будут нужны кавычки.

```
public class Main {
    public static void main(String[] args) {
        String ПРОГРАММА = new String ("Я учусь в Южно-Казахстанском Государственном университете им. М. Ауэзова на специальности \"Вычислительная техника и программное обеспечение\" ");
    }
}
```

Здесь у компилятора могут возникнуть вопросы. Как и для его здесь можно использовать экранирование символов?

В программе на JAVA компилятор кавычки оборачиваются в строку. Когда он видит символ ", предполагается, что будет символ ", а между ними текст кокой-то строки, которую компилятор должен создать. То есть, в такой ситуации компилятор не понимает, что ему делать. Поэтому в данной программе можно записать таким образом:

```
public static void main(String[] args) {
    String ПРОГРАММА = new String ("Я учусь в Южно-Казахстанском Государственном университете им. М. Ауэзова на специальности \"Вычислительная техника и программное обеспечение\" ");
    System.out.println(ПРОГРАММА);
}
}
```

Результаты и их обсуждение

Экранирование символов позволит решить некоторые вопросы, возникающие при написании программ на JAVA. Знания, полученные в этой статье могут пригодиться не только в JAVA, но и других объектно- ориентированных средах программирования, где можно воспользоваться управляющими последовательностями.

Список литературы

1. Савитч, Уолтер Язык Java. Курс программирования / Уолтер Савитч. - М.: Вильямс, 2015. - 928 с.
2. Хабибуллин, Ильдар Самоучитель Java / Ильдар Хабибуллин. - М.: БХВ-Петербург, 2014. - 768 с.
3. Гонсалвес, Энтони Изучаем Java EE 7 / Энтони Гонсалвес. - М.: Питер, 2016. - 640 с.
4. Гупта, Арун Java EE 7. Основы / Арун Гупта. - М.: Вильямс, 2014. - 336 с.
5. Монахов, В. Язык программирования Java и среда NetBeans (+ CD-ROM) / В. Монахов. - М.: БХВ-Петербург, 2012. - 720 с.
6. Савитч, Уолтер Язык Java. Курс программирования / Уолтер Савитч. - М.: Вильямс, 2015. - 928 с.

7. Хабибуллин, Ильдар Самоучитель Java / Ильдар Хабибуллин. - М.: БХВ-Петербург, 2014. - 768 с.
8. Шилдт, Герберт Java 8. Руководство для начинающих / Герберт Шилдт. - М.: Вильямс, 2015. - 720 с.
9. Эккель, Брюс Философия Java / Брюс Эккель. - М.: Питер, 2016. - 809 с.

Түйін

Мақалада JAVA бағдарламалау тілінде бағдарламалар жазу кезінде кейбір мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін кейіпкерлерден қашу процесі талқыланады және осы құралды жұмыста қолдану мысалдары келтірілген. Тек JAVA-да ғана кейіпкерлерден қашу деген ұғым жоқ. Мінезден қашу нәтижесін біздің мақаладан көре аласыз. Бұл бағдарламалаудағы маңызды процестердің бірі болып саналады. Рәміздер әріптер, сандар, тыныс белгілері және т.б. Ең бастысы - жолды құру кезінде барлық дәйектіліктің дәйексөзге қосылуы. Сонымен қатар, қашу кодтау ұғымымен өте байланысты.

Кодтау - бұл арнайы таңбаларды комбинацияның аудармашысы үшін қауіпті емес баламалы таңбаларға айналдыру процесі. Қашу - бұл олардың дұрыс түсіндірілмеуі үшін таңбалардың немесе жолдардың алдына арнайы таңбаларды қосу процесі.

Abstract

The article discusses the process of escaping characters, which makes it possible to solve some problems when writing programs in the JAVA programming language and provides examples of using this tool in work. Not only in JAVA there is such a thing as character escaping. The results of character escaping can be seen in our article. It is considered one of the important processes in programming. Symbols can be letters, numbers, punctuation marks, and so on. The most important thing is to enclose the entire sequence in quotes when creating a string. Besides this, escaping is very much related to the concept of encoding.

Encoding is the process of converting special characters into equivalent characters that are not dangerous for the interpreter of the combination. Escaping is the process of adding special characters before characters or strings to prevent misinterpretation.

УДК 004.423.2

У.Е. Кенжебаева, А. Полат, А. Бердібекова

старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РАЗЛИЧИЕ МЕЖДУ СКРИПТОВЫМ ЯЗЫКОМ ПРОГРАММИРОВАНИЯ JAVASCRIPT И ПЛАТФОРМОЙ JAVA

Аннотация

В статье показаны различия между платформой JAVA и объектным скриптовым языком JavaScript. Также описаны возможности и сферы применения. Основным достоинством Java является его платформенная независимость, многопоточность, безопасность, отказоустойчивость, производительность. Что касается JavaScript, то этот так называемый дополнительный язык программирования на стороне браузера позволяет создавать различные анимации, вставки данных, обновления, а на стороне сервера – это маршрутизация, обработка данных, взаимодействие с БД.

Синтаксис Java представляет собой более облегченный синтаксис C++. Здесь нет потребности в файлах заголовков, арифметике указателей, структурах, объединениях, перегрузке операций, виртуальных базовых классах и т.п. Одной из целей языка Java является обеспечение разработки независимых программ, которые смогут выполняться на машинах, на которых ограничены ресурсы.

Ключевые слова: программирование, платформа, страница, наследник, гипертекст, приложения, фреймворки, сценарии, системы, приложения JAVA и JavaScript.

Введение

Если мы слышим аббревиатуру Java и JavaScript – то нам кажется, что это один и тот же язык программирования. Но это не так. Это два разных языка программирования с различными возможностями, но при этом у них похожие названия. Иногда эти два языка путают между собой. Но при этом они оба являются объектно-ориентированными языками программирования (ООП). Но при всей схожести названий и возможностей можно смело говорить, что при этом у них больше различий.

Теоретический анализ

Начнем с того, что скажем, что JavaScript – это язык программирования. При этом про Java можно сказать, что платформа для разработки программ. Но для того, чтобы понять все различия в статье будем говорить о Java не как о платформе, а как о языке программирования.

Рассмотрим для чего используются JAVA и JavaScript.

Как было сказано, JAVA – это объектно-ориентированный язык программирования, который разрабатывался для программирования бытовой техники. Изначально назывался Qak. Позже ему дали название одного из сортов кофе.

Позже язык Java начал использоваться для написания различных типов программного обеспечения, апплетов, настольных и серверных приложений.

Если говорить о JavaScript – то его можно назвать объектно-ориентированным скриптовым языком программирования. Его название соответствует его возможностям, так как изначально его назначением являлось в написании сценариев для HTML-страниц. Так как он скриптовый язык, он используется для настраивания, управления и автоматизации различных средств систем или приложений [1-2].

То есть с помощью Java можно разрабатывать различные приложения, а JavaScript считается вспомогательным языком, который можно использовать в созданных приложениях. Поэтому иногда его называют дополнительным языком программирования.

Существуют несколько самых главных различий между Java и JavaScript:

1. JAVA считается объектно-ориентированным языком программирования, а JavaScript – объектно-ориентированным языком сценариев.

2. Используя JAVA можно создавать приложения, запуск которых осуществляется на виртуальной машине Java или в браузере. При этом JavaScript можно использовать только в браузерах.

3. Код, который был написан на JAVA обязательным образом компилируется, а код JavaScript используют в текстовом виде.

Изначально JavaScript существовал под названием LiveScript. Но с ростом популярности Java, чисто из соображений, связанных с бизнесом LiveScript дали название JavaScript. [3-4].

JavaScript очень популярен при создании WEB- приложений. Сложность WEB- сайтов растет, поэтому JavaScript стал все чаще применяться для динамического изменения элементов сайта, а также при генерации и разработки серверной части WEB- сайтов. С помощью JavaScript можно создать различные фреймворки, а также библиотеки, а они в свою очередь очень сильно упрощают создание WEB- приложений.

То есть JavaScript может использоваться для взаимодействия пользователя с интерфейсом приложений. Каким же образом? Допустим, при ситуациях, когда приложение меняет свой стиль оформления, но при этом взаимодействует с пользователем. Это позволяет сделать взаимодействие приложения с пользователем очень удобным.

JavaScript нужно изучать после того, как вы изучили язык разметки гипертекста HTML

и CSS. В Сетях очень много информации для того, чтобы глубоко изучить JavaScript. К ним относятся электронные книги, видеоуроки, курсы и т.д.

Теперь немного остановимся на языке Java. Специалисты считают, что язык Java очень поход на языки C/C++. Его даже называют наследником этих языков.

Особенностью Java является то, что код пишется один раз. И этот код работает где угодно. Файл не компилируется под каждую платформу за счет того, что здесь создается JAR-файл. В случае поддержки файла Java, файл исполняется. Иногда JVM называют виртуальной машиной Java. Виртуальная машина – это инструкции, которые определяют компиляцию, причем компиляция определяется для разных платформ. Затем идет исполнение кода.

Область применения Java очень широкая. С помощью Java можно разрабатывать различные Android-приложения, десктопные приложения. Особенностью Java является то, что с помощью нее можно создавать кроссплатформенные ПО. Поэтому Java используется для создания систем, работающих в финансовой, торговой, банковских сферах.

С помощью Java разрабатываются различные встроенные системы, смарт-часы, различные контроллеры, светофоры, а также системы гибридных автомобилей. Но самое главное в Java – это Internet of Things. Также как и MATLAB и Python Java можно использовать в различных научных исследованиях, связанных с обработкой языка и искусственном интеллекте [1,5].

Разница в том, что JavaScript интерпретируется, а Java компилируется.

Что касается мобильных приложений, то React Native и PhoneGap с помощью JavaScript позволяют создавать мобильные приложения. Некоторые фреймворки производят трансляцию JavaScript в собственный код, а некоторые используют движок JavaScript.

Если использовать определенные движки, например Electron и NE.js., можно разрабатывать настольные приложения. Движок упаковывается в исполняемый файл, а в окне исполняется HTML/CSS/JS код [6,7].

Можно сделать вывод, что Java и JavaScript – это современные востребованные технологии, которые используются для разработки множества различных приложений.

Экспериментальная часть

Покажем простую программу, написанную на JAVA (рисунок 1).

```
package _java._se._01._start;

public class First {
    public static void main(String[] args){
        System.out.print("Java ");
        System.out.println("уже здесь!");
    }
}
```

Рис. 1. Простая программа на Java

Результатом этой программы будет следующее:

```
Java уже здесь!
```

Как мы видим, синтаксис JAVA очень прост. В этом задании выводится строка «Java

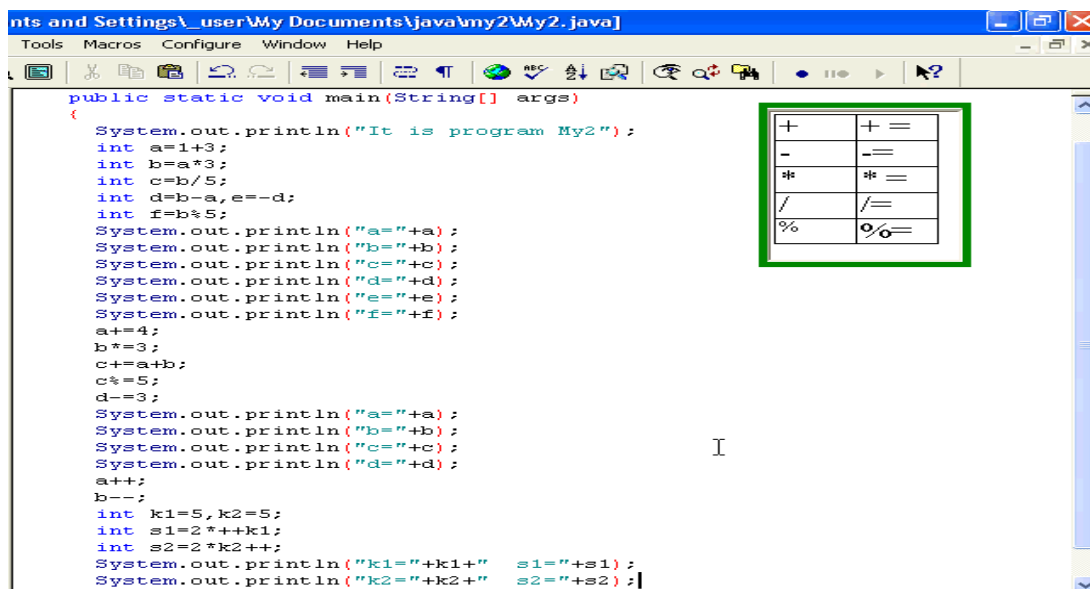
уже здесь!». Это самый простейший пример.

Рассмотрим пример, где используются различные типы данных Java.

```
public class MyFirst//my comment
{
    public static final double pi=3.14;
    public static void main(String[] args)
    {
        System.out.println("It is my first program");//no comment
        //comment for my text
        /* comment 1
        comment 2
        comment 3
        */
        int i=0x6a8B,Int=8,i1;
        int I;
        I=5;i1=014;
        short t=22;
        long d=30000000000L;
        byte b;
        System.out.println("0x6a8B="+i);
        System.out.println("014="+i1);
        System.out.println("30000000000L="+d);
        float f1=14.3f,f3=.78f,f4=6.1e15f;
        double f2=3141E-3,f5=3e10;
        System.out.println(f1+" "+f3+" "+f4);
        System.out.println(f2+" "+f5);
        char c1='\\',c2=66,c3=0x66,c4='\u0066';
        System.out.println("\ "+c1+c2+'\n'+c3+c4+'\b'+'\0');
        final boolean bb=true,b1=false;
        System.out.println("\ "+bb+b1);
    }
}
```

Рис. 2. Программа, написанная на Java с использованием различных типов данных

В следующем примере используем простейшие арифметические операции, которые есть в Java.


```
nts and Settings\_user\My Documents\java\my2\My2.java]
Tools Macros Configure Window Help
public static void main(String[] args)
{
    System.out.println("It is program My2");
    int a=1+3;
    int b=a*3;
    int c=b/5;
    int d=b-a,e=-d;
    int f=b%5;
    System.out.println("a="+a);
    System.out.println("b="+b);
    System.out.println("c="+c);
    System.out.println("d="+d);
    System.out.println("e="+e);
    System.out.println("f="+f);
    a+=4;
    b*=3;
    c+=a+b;
    c%=5;
    d-=3;
    System.out.println("a="+a);
    System.out.println("b="+b);
    System.out.println("c="+c);
    System.out.println("d="+d);
    a++;
    b--;
    int k1=5,k2=5;
    int s1=2*++k1;
    int s2=2*k2++;
    System.out.println("k1="+k1+" s1="+s1);
    System.out.println("k2="+k2+" s2="+s2);
}
```

+	+=
-	-=
*	*=
/	/=
%	%=

Рис. 3. Выполнение арифметических операций в JAVA

Результаты и их обсуждение

Таким образом, изучая Java и JavaScript был сделан вывод, что эти технологии позволяют разрабатывать множество различных, полезных для широкого круга

пользователей приложений. Возможности платформы Java очень большие. Хочется привести небольшую статистику, касающуюся Java:

- Java используется на 97% корпоративных настольных ПК
- Java используется на 89% настольных ПК в США
- 9 млн разработчиков на Java в мире
- Инструмент номер 1 среди разработчиков
- Программа номер 1 среди разработчиков
- Java используется в 3 млрд мобильных телефонов
- Java входит в комплект поставки 100% всех проигрывателей дисков Blu-ray
- Используется 5 млн Java Card
- Java используется в 125 млн ТВ-устройств
- 5 из 5 основных производителей оригинального оборудования включают в комплект поставки Java ME [6,7].

Список литературы

1. Савитч, Уолтер Язык Java. Курс программирования / Уолтер Савитч. - М.: Вильямс, 2015. - 928 с.
2. <https://www.java.com/ru/about/>
3. Савитч, Уолтер Язык Java. Курс программирования / Уолтер Савитч. - М.: Вильямс, 2015. - 928 с.
4. Хабибуллин, Ильдар Самоучитель Java / Ильдар Хабибуллин. - М.: БХВ-Петербург, 2014. - 768 с.
5. Шилдт, Герберт Java 8. Руководство для начинающих / Герберт Шилдт. - М.: Вильямс, 2015. - 720 с.
6. Эккель, Брюс Философия Java / Брюс Эккель. - М.: Питер, 2016. - 809 с.
7. Монахов, В. Язык программирования Java и среда NetBeans (+ CD-ROM) / В. Монахов. - М.: БХВ-Петербург, 2012. - 720 с.

Түйін

Бұл мақалада JAVA құрылымы мен JavaScript нысанды сценарий тілі арасындағы айырмашылықтар көрсетілген. Мүмкіндіктер мен қосымшалар да сипатталған. Java-ның басты артықшылығы - оның платформадағы тәуелсіздігі, көпжоспарлауы, қауіпсіздігі, ақауларға төзімділігі, өнімділігі. JavaScript-ке келетін болсақ, бұл браузер жағында қосымша деп аталатын бағдарламалау тілі әртүрлі анимациялар жасауға, мәліметтерді кірістіруге, жаңартуға мүмкіндік береді, ал сервер жағында ол маршруттау, мәліметтерді өңдеу және мәліметтер базасымен өзара әрекеттесу болып табылады.

Java синтаксисі - жеңілрек C ++ синтаксисі. Мұнда тақырып файлдары, көрсеткіш арифметикасы, құрылымдар, кәсіподақтар, операцияны шамадан тыс жүктеу, виртуалды базалық кластар және т.б. қажет емес. Java тілінің мақсаттарының бірі - ресурстар шектеулі машиналарда жұмыс істей алатын тәуелсіз бағдарламалар жасауға мүмкіндік беру.

Abstract

This article shows the differences between the JAVA framework and the JavaScript object scripting language. Possibilities and applications are also described. The main advantage of Java is its platform independence, multithreading, security, fault tolerance, performance. As for JavaScript, this so-called additional programming language on the browser side allows you to create various animations, data inserts, updates, and on the server side it is routing, data processing, and interaction with the database.

Java syntax is a lighter C ++ syntax. There is no need for header files, pointer arithmetic, structures, unions, operation overloading, virtual base classes, etc. One of the goals of the Java language is to enable the development of independent programs that can run on machines with limited resources.

ӘОЖ 004.04

М.Ж. Кошкинбаева, Д.Қ. Әліпбеков

т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
 магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ҚОЛДАНУШЫ ИНТЕРФЕЙСІН ҚҰРУҒА АРНАЛҒАН JAVASCRIPT ФРЕЙМВОРКТАР МЕН КІТАПХАЛАРҒА ШОЛУ

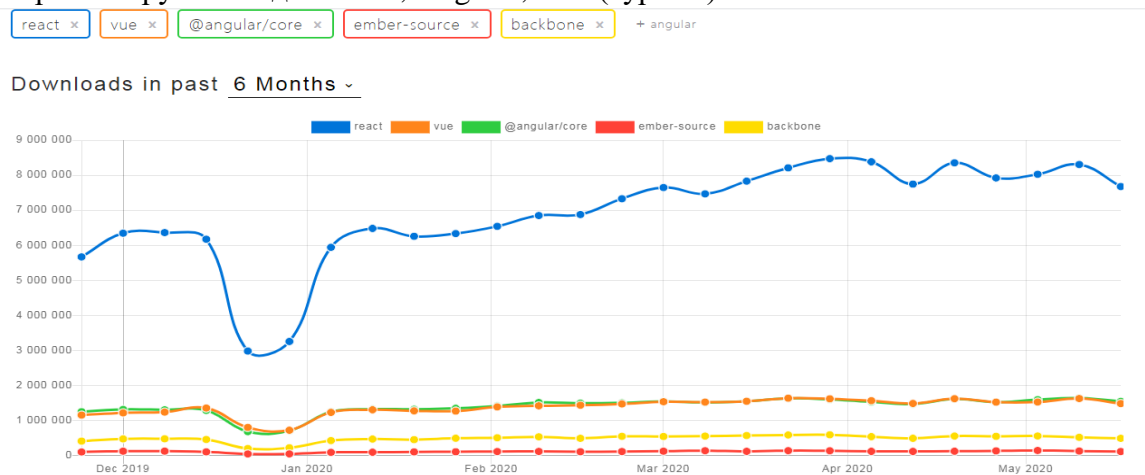
Түйін

Аталған мақалада қазіргі кездегі ең танымал және кеңінен қолданылатын Javascript фреймворктар мен кітапханаларға анализ жасалды. Javascript фреймворктар мен кітапханаларды web-қосымшаларды құрастыруда қолдану бір жағынан клиент жағында жазылған кодтың оқылуын жеңілдетіп, құрылымын қамтамасыз етіп, қосымшаның күйін басқаруға мүмкіндік берсе, екінші жағынан әрбір сұралымға сервер толық қосымша парақшасын емес, тек керекті деректерді ғана жауап ретінде қайтарады. Нәтижесінде серверге түсетін салмақ жеңілдегендіктен қосымшаны пайдалану кезіндегі шығындар азаяды, яғни бұл Javascript фреймворктар мен кітапханаларды қолданудың экономикалық тиімділігін көрсетеді. Сонымен қатар қазіргі кезде Google, Facebook, Mail.ru Group және Яндекс сияқты ірі технологиялық алыптардың Javascript фреймворктар мен кітапханаларды өз жобаларында пайдалануы және Google компаниясының Angular фреймворгын, Facebook компаниясының React кітапханасын жасауы аталған технологиялардың маңыздылығын көрсетеді.

Кілттік сөздер: Javascript, Javascript фреймворк, web-технология, web-бағдарламалау, қолданушы интерфейсі.

Javascript фреймворк – қазіргі заманғы қосымшаларды, әсіресе бір бетті қосымшаларды, жасауға арналған құрал. Javascript фреймворктарға дейін бағдарламалаушылар қолданушы интерфейсінің логикасын негізінен Vanilla JS және JQuery көмегімен жазды. Бірақ бірте-бірте қосымшалар қиындап, интерактивті элементтері көбейе бастаған соң Vanilla JS және JQuery-де жазылған кодты сүйемелдеу, тестілеу қиындай түсті. Сондықтан күрделі, интерактивті элементтері көп интерфейстерді құру үшін Javascript фреймворктар мен кітапханалар пайда болды.

Npm trends сайтының ұсынған дерегі бойынша соңғы 6 айда ең көп жүктелген фреймворктарды салыстырсақ web-бағдарламалаушылар арасында ең танымал 3 фреймворкты көруге болады: React, Angular, Vue (сурет 1).

Сурет 1. Npm Trends бойынша соңғы 6 айда ең көп жүктелген Javascript фреймворктар

React – қолданушы интерфейсін құрастыруға арналған бастапқы коды ашық javascript-кітапхана. React кітапханасын құрастырған және қазіргі кезде дамытып отырған Facebook компаниясы. React бір бетті және мобильді қосымшаларды жасауда қолданылады. Оның негізгі мақсаты – веб және мобильді қосымшаларды жоғары жылдамдықпен қамтамасыз ету, құрастыру барысын жеңілдету және қосымшаларды жеңіл масштабтандыру. Қолданушы интерфейсін құрастыру барысында React басқа да кітапханалармен бірге қолданылады. Сондай кітапханалар қатарына Redux жатады [1].

React-тің негізгі концепциялары:

1. Элементтер – HTML-элементтер болып табылатын Javascript-объекттер. Олар браузерде болмайды, олар h1, div немесе section сияқты DOM-элементтерді сипаттайды.

2. Компоненттер – бағдарламалаушы жазған React элементтер. Негізінде олар өз структурасы мен функционалдылығы бар қолданушы интерфейстің бөліктері. Мысалы, NavBar, LikeButton немесе ImageUploader.

3. JSX – React компоненттері мен элементтерін құрастыру техникасы. JSX қолдану React-те қолданушы интерфейсін жасауды бірнеше есе тездетеді. Браузерде веб-қосымша ашылмас бұрын Javascript-кодқа айналады. React-те жазылған мини-қосымша:

```
class TodoApp extends React.Component {
  constructor(props) {
    super(props);
    this.state = { items: [], text: " " };
    this.handleChange = this.handleChange.bind(this);
    this.handleSubmit = this.handleSubmit.bind(this);
  }
  render() {
    return (
      <div>
        <h3>Жоспарланған істер тізімі</h3>
        <TodoList items={this.state.items} />
        <form onSubmit={this.handleSubmit}>
          <label htmlFor="new-todo">
            Не істеу қажет?
          </label>
          <input
            id="new-todo"
            onChange={this.handleChange}
            value={this.state.text}
          />
          <button>
            Қосы #{this.state.items.length + 1}
          </button>
        </form>
      </div>
    );
  }

  handleChange(e) {
    this.setState({ text: e.target.value });
  }
}
```

```
handleSubmit(e) {
```

```

    e.preventDefault();
    if (!this.state.text.length) {
      return;
    }
    const newItem = {
      text: this.state.text,
      id: Date.now()
    };
    this.setState(state => ({
      items: state.items.concat(newItem),
      text: ""
    }));
  }
}

class TodoList extends React.Component {
  render() {
    return (
      <ul>
        {this.props.items.map(item => (
          <li key={item.id}>{item.text}</li>
        ))}
      </ul>
    );
  }
}

ReactDOM.render(
  <TodoApp />,
  document.getElementById('todos-example')
);

```

4. Virtual DOM – Реакт элементтердің Javascript түріндегі ағашы. React Virtual DOM-ды браузерде интерфейті көрсету үшін бейнелейді. React Virtual DOM-дағы өзгерістерді браузердегі DOM-ға оның актуалды жағдайын сақтап отыру үшін бақылап отырады [2].

Реакт-тің негізгі артықшылықтары:

1. JavaScript пен HTML-ді бірудің нәтижесінде JSX-ті қолдану React компоненттерді түсінуді жеңілдетеді. Дәстүрлі тәсіл бойынша HTML және Javascript код бөлек файлдарда жазылады. Нәтижесінде монолитті Javascript-файл пайда болады және бағдарламалаушы JS – HTML – JS ағыны бойынша жұмыс жасауға мәжбүр болады. Javascript-код пен HTML-кодты байланыстырып портативті, автономды React компонентке «орау» кодтың оқылымын және сүйемелдеуін жеңілдетеді [3].

2. React-те қосымша интерфейсінің әр түрлі жағдайларында интерфейс қалай бейнеленуін сипаттау ғана жеткілікті. Әрі қарай React оларды деректер өзгерген жағдайда автоматты түрде өзгертіп отырады.

3. Веб-қосымша үшін жазылған код мобильді қосымша жазу үшін қайта қолданылу мүмкіншілігіне ие.

Angular – бастапқы коды ашық Javascript фреймворк. Бірбетті қосымшаларды жасауға арналған. Негізгі мақсаты – MVC-шаблоны негізінде браузерлік қосымша мүмкіншіліктерін кеңейту және тестілеу мен қосымша кодын жазу процестерін жеңілдету. Angular қолданушы интерфейсін мен бағдарламалық компоненттерді жасау барысында декларативті бағдарламалау стилін негізге алады. Фреймворк дәстүрлі HTML мүмкіндіктерін кеңейтеді

және динамикалық контент үшін деректерді екі жақты байлауды қамтамасыз етеді. Өз кезегінде бұл тәсіл модель мен бейнелеуді синхронизациялауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде Angular DOM-манипуляциялардың ролін азайтып, тестілеу процесін жақсартады [4].

Angular негізгі артықшылықтары:

1. Кодты тестілеу процесіне бағдарламалаудың маңызды бөліктерінің бірі ретінде қарау. Тестілеу қиындығы кодтың структуралығына тікелей байланысты.

2. Декларативті стиль. Мысалы, төмендегі Javascript код:

```
const students = [  
  {name: 'Sara Connor', score:'97'},  
  {name: 'John Connor', score:'60'},  
  {...}  
];
```

```
const studentsList = document.getElementById('students-list');
```

```
students.forEach(function(e){  
  const studentEntry = document.createElement('li'),  
    studentName = document.createElement('span'),  
    studentScore = document.createElement('span');  
  
  studentName.innerHTML = e.name;  
  studentScore.innerHTML = e.score;  
  
  studentEntry.appendChild(studentName);  
  studentEntry.appendChild(studentScore);  
  
  studentList.appendChild(studentEntry);  
});
```

Дәл осы функционалдылықты қамтамасыз ететін Angular кодымен салыстырып көруге болады:

```
<div ng-controller="studentsController as studentsCtrl">  
  <div ng-repeat="student in studentsCtrl.students">  
  
    Name: <span class="name">{{ student.name }}</span>  
    Title: <span class="title">{{ student.title }}</span>  
  
  </div>  
</div>
```

3. Қосымшаларды құрастыру барысында клиент пен серверлік кодты бөлу және осы тәсілдің арқасында клиент пен серверді параллельді бағдарламалау [5].

4. Бағдарламалаушыны қосымшаны бағдарламалаудың барлық циклінен өткізу: қолданушы интерфейсін проектилеуден бастап, бизнес-логиканы жазу және тестілеу.

5. Angular проектилеудің MVC-шаблонның негізге ала отырып дәстүрлі түрде серверлік қызметтердің бір бөлігін клиентке көшіруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде серверге түсетін жүктеме азаяды [6].

Vue – MVVM архитектуралық шаблонның қолдану арқылы қолданушы интерфейсін құруға арналған прогрессивті Javascript фреймворк. Vue Angular және React-тың артықшылықтарын негізге ала отырып құрылған. React-тан VueJS Virtual DOM, AngularJS-тен екі жақты байлау идеясын алды. Vue тек интерфейс құруға арналғандықтан басқа

проекттермен немесе кітапханалармен жеңіл интергацияланады. Vue негізінен бір бетті веб-қосымшалар құруда қолданылады [7].

Vue негізгі артықшылықтары:

1. Vue деректерді декларативті рендерлеуге мүмкіншілік береді. Мысалы, төмендегі код:

```
<div id="app-4">
  <ol>
    <li v-for="todo in todos">
      {{ todo.text }}
    </li>
  </ol>
</div>
```

Және Vue-файл:

```
const app4 = new Vue({
  el: '#app-4',
  data: {
    todos: [
      { text: 'JavaScript' },
      { text: 'Vue' },
      { text: 'React' },
      { text: 'Angular' }
    ]
  }
});
```

2. Vue-директивалар. Барлық Vue-директивалар «v-» префиксін қолданады. Директиваға қосымшаның қазіргі жағдайы аргумент ретінде беріледі.

3. Vue басқа фреймворктармен салыстырғанда жеңіл болып келеді. Минимизацияланған түрде Vue 17 килобайтқа тең болады.

4. Vue компоненттері HTML, CSS, Javascript кодтарынан тұратын бөлек файлдар.

5. Vue-те қосымшаның жағдайын сақтау үшін React-тің Redux кітапхана-сының аналогы Vuex-ті қолданады [8].

6. Vue-те JSX-ті қолдану мүмкіншілігі бар.

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы қосымшаларды құрастыруда фреймворктар мен кітапханалар веб-бағдарламалаушылардың негізгі құралы. Себебі олардың көмегімен Vanilla JS-ке қарағанда қосымшаларды масштабтандыруды, тестілеуді, сүйемелдеуді және кодтың оқылуын оңай етуге болады. Жоғарыда көрсетілген артықшылықтар қосымшаларды құруда Javascript фреймворктар мен кітапханалардың актуалдылығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Mezzalira L. Front-End Reactive Architectures: Explore the Future of the Front-End using Reactive JavaScript Frameworks and Libraries, New York: Apress, 2018, 117p.

2. Uzayr S., Ambler T., Cloud N. JavaScript Frameworks for Modern Web Development: The Essential Frameworks, Libraries, and Tools to Learn Right Now, New York: Apress, 2019, 505p.

3. Duckett J., Moore J. **JavaScript & JQuery: Interactive Front-End Web Development**, New Jersey: Wiley 2017, 327p.

4. Crockford D. JavaScript: The Good Parts, California: O'Reilly, 2016, 87p.

5. Flanagan D. JavaScript: The Definitive Guide, California: O'Reilly, 2020, 973p.

6. Elliott E. Programming JavaScript Applications: Robust Web Architecture with Node, HTML5 and Modern JS Libraries, California: O'Reilly, 2019, 155p.

7. Grigoriuk I. High Performance Browser Networking, California: O'Reilly, 2018, 294p.

8. Simpson K. You Don't Know JS Yet: Async and Performance, California: O'Reilly Media, 2020, 43p.

Аннотация

В этой статье анализируются самые популярные и широко используемые на сегодняшний день Javascript фреймворки и библиотеки. Использование Javascript фреймворков и библиотек при разработке веб-приложений, с одной стороны, упрощает чтение кода, написанного на стороне клиента, обеспечивает структуру и контролирует состояние приложения, с другой стороны, сервер возвращает только необходимые данные. В результате уменьшается нагрузка на сервер, что снижает стоимость использования приложения, что отражает экономическую эффективность использования Javascript фреймворков и библиотек. Кроме того, использование Javascript фреймворков и библиотек крупнейшими технологическими гигантами, такими как Google, Facebook, Mail.ru Group и Яндекс в своих проектах, а также создание Angular компанией Google и библиотеки React компанией Facebook, подчеркивают важность этих технологий.

Abstract

This article analyzes the most popular and widely used Javascript frameworks and libraries today. The use of Javascript frameworks and libraries in the development of web-applications, on the one hand, simplifies the reading of the code written on the client side, provides structure and controls the status of the application, on the other hand, the server returns only the required data. As a result, the load on the server is reduced, which reduces the cost of using the application, which reflects the cost-effectiveness of using Javascript frameworks and libraries. In addition, the use of Javascript frameworks and libraries by major technology giants such as Google, Facebook, Mail.ru Group and Yandex in their projects and the creation of Google's Angular framework and Facebook's React library underscore the importance of these technologies.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES, HUMANITIES**

ӘОЖ 930.1:(574)

А.А. Айдарова, Р.Т. Мейрбекова

Педагогика ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
aidana-78@bk.ru

raikhan.meirbekova1@gmail.ru

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: БОЛАШАҚҚА БАҒДАР

Түйін

Бұл мақалада жалпы ұлттық кең көлемді жарияланып жатқан рухани жаңғырудың басты бағдарлары көрсетілген. Бұл бағыттар – рухани және білім беруді дамыту салаларындағы ең маңызды негізгі құжат болып табылады, яғни ұлттық маңызы бар жоба. «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласында бүкіл Қазақстан азаматтарының қоғамдық санасын жаңғыртудың нақты бағыттарын айқындап, айқын нақты көрсетілген сонымен бірге бұл бағыттар – рухани және білім беруді дамыту салаларындағы ең маңызды ұлттық маңызы бар бағдарлама екені анық. Елбасы бастамасымен жарыққа шыққан бағдарламасы- ұлттық деңгейдегі маңызды үлкен жоба болып тұрғаны бәрімізге мәлім. Бұл жобамыз қоғам өміріндегі барлық салаларды қамтып отыр, соның ішінде білім беру, денсаулық және туған жер мәселелері қарастырылған. Жаңа жағдайға қарай бейімделуіміз, жаңғыруымыз, өзгеруіміз және дамуымыз уақыт пен заман талабы. Ең бастысы, табиғи болмысымыз бен ұлттық кодымызды сақтай білсек, ұлттық кодымызды сақтауға бәріміз жұмыла ат салыссақ, салт дәстүрлерімізді сақтай білсек, дістүрлерімізді құрметтеп тек қана алға жүруіміз керек. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ұмтылыс ол біздің дамуымыздың ең басты қағидасы.

Кілттік сөздер: рухани жаңғыру, болашақ, бәсеке, прагматизм, білім, эволюциялық, сана, ұлттық, әдеби мұра, туған жер.

Кіріспе. 2017 жыл 12 сәуір Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласының жариялаған күні. «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласында бүкіл Қазақстан азаматтарының қоғамдық санасын жаңғыртудың нақты бағыттарын айқындап, айқын нақты көрсетілген сонымен бірге бұл бағыттар – рухани және білім беруді дамыту салаларындағы ең маңызды ұлттық маңызы бар бағдарлама екені анық. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасымен жарыққа шыққан бағдарламасы- ұлттық деңгейдегі маңызды үлкен жоба болып тұрғаны бәрімізге мәлім. Бұл жобамыз қоғам өміріндегі барлық салаларды қамтып отыр, соның ішінде білім беру, денсаулық және туған жер мәселелері қарастырылған.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев өз жолдауында: «Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес» дейді. Елбасы өз жолдауында сонау 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы жүзеге асқанын сөз еткен. «Мәдени мұра» бағдарламасы барысында еліміздің және шет елдердегі тарихи және мәдени ескерткіштерімізді, соның ішінде тарихи нысандарымыздың жаңартылғаны хақ және біз оған куә болып жатырмыз. Қазақ халқының әдеби мұрасының, оның ішінде заманауи ұлттық мәдениетіміздің, фольклорымыз және салт-дәстүрлеріміздің, ұлттық тарихымыз үшін өте маңызды мәдени және сәулет ескерткіштеріміздің қалпына келтіріліп жөндеуден өткені, қазақ ұлттық әдебиетіміздің аса құнды маңызы зор қымбат жазбаларымызды толықтыру мақсатында қаншама іс-шаралар жүзеге асқанының куәсі болып

жатырмыз. Ал 2013 жылы «Халық- тарих толқынында»бағдарламасының жүзеге асуы арқылы күллі әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттардың жүйелі түрде жинақталып, зерттелді. «Рухани жаңғыру:болашаққа бағдар» жобасы – бұл рухани және білім беруді дамыту салаларындағы ең негізгі құжат, стратегиялық ұлттық маңызы бар бағдарлама екені айқын [1].

Елбасы Н. Ә. Назарбаев өз жолдауында бүкіл әлем өзгеріп жатқанының күәсі болып жатқанымызды айтты. Әлемде жаңа тарихи кезең басталғанын және күн санап, сағат санап өзгеріп жатқан әлемде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызды өзгертпесек көш басындағы елдермен тең бола алмайтынымызды, бәсекелестікке мүмкін еместігінде айтты. Сана-сезіміміз бен дүниетанымымызды өзгерту үшін өзімізге сенімді болып, қатаң талап қойып, қанжығамызды мықтап ұстап алуымыз, заман ағымына ыңғайланып, сол арқылы жаңа келе жатқан дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміздің қажет екенін және сол жаңғыру барысында ұлттық кодымызды сақтап қалу қажеттілігін сөзге тиек етті. Жылдар бойы дамыған, әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры, ата бабаларымыздың сол ықылым заманнан келе жатқан, тарихтың тереңінен бастау алып келе жатқан рухани коды немесе ақпары болады. Жаңа рухани жаңғырудың ең басты шарты - ұлттық кодымызды басқаша айтқанда ақпарды сақтай білу және сақтап қалу, себебі ұлттық кодымызды немесе ақпарымызды сақтап қалмасак рухани жаңғыруымыз жәй бос сөзге айналуы оңай екенін барлығымыз түсініп отырмыз. Бірақ, ұлттық кодымызды сақтаймыз деп бойымыздағы жақсы мен жаманды, яғни болашаққа деген сенімді нығайта отырып, алға бастайтын қасиеттерді де, артқа сүйрейтін қасиеттердіде, аяқтан шалатын мақсатқа жету жолында кедергі болатын әдеттерді де ұлттық санамызда сақтап қоюға болмайтыны анық. Ал егер жаңғыру елдің ұлттық- рухани тамырынан нәр ала алмаса,күш жігер жинақтай алмаса, ол адасуға бастайды және күш қуаты азаяды немесе мүлдем жойылуы мүмкін. Елбасы өз жолдауында:«Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын. Бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтер едім»делінген және бұл сөзге біз нық сенімдіміз [1].

Негізгі бөлім. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз жолдауында түгел қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғырту жолында жарық көрген жобасында бірнеше бағыттарын анық көрсетті және сол бағыттарға жекелеп тоқтап өтті. «Рухани жаңғыру:болашаққа бағдар» жобасы аясында «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негізге ала отырып, Елбасымыз жаңғырудың алты басты бағытын белгіледі:

1. Бәсекеге қабілеттілік;
2. Прагматизм;
3. Ұлттық бірегейлікті сақтау;
4. Білімнің салтанат құруы;
5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
6. Сананың ашықтығы.

Біріншіден, бәсекеге қабілеттілік. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге аса қажетті, маңызы зор қасиеттер мен құндылықтардың қайнары түйіскен, ақылды, парасатты, дүниежүзілік ғылымды игергендер біздің елімізде көп болған сайын, еліміз өркениеті бар, қоғамдық, мәдени дамуы жағынан дамыған, жетілген, білімді, бәсекеге қабілетті болатыны бұл шындық.

Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бәсекелік қабілеттілікке ұсынылатын дүние ол материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, ол білім, қызмет көрсету саласындағы, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары,сапалы қызметтер т.б. салаларды қамтиды және аса маңызды болып табылады. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи

байлықтарымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетілігімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, бәсекелік қабілетілігі арқасында тұтас ұлт болып ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуымыз өте маңызды. Мысалы, компьютерді жетік меңгерген, шет тілдерін білетін, сана сезімімі ашық, жетілген маман болу сияқты қозғалтқыш күштер немесе факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті қасиеттер болып табылады және алғышарттардың қатарында тұр. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» атты бағдарламалар - ұлтымызды, барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың бастапқы қадамдары болып тұр [1].

Екіншіден, прагматизм. Қанымызға сіңген, көптеген туа біткен дағдыларымызды және әбден сіңіп кеткен қағидаларымызды өзгертпегенімізше, біздің толық нәтижелі жаңғыруымыз мүмкін емес. Прагматизм - өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдыққа, кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі - орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, біз ұстамды, қанағатшыл, қарапайым, үнемшіл және барлық нәрсені орынды пайдалануымыз арқылы көргенділігімізді тектілігімізді көрсетеміз. Алға қойған мақсаттарымызға жету үшін, сапалы білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге үстемдік бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану - мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Енді бізге белгілі, түсінікті және болашаққа нақты қойылған бағдарлар керек. Адамның да, тұтас бүкіл ұлттың да нақты мақсатқа жетуін көздейтін осындай бағдарлар ғана дамудың ең жоғары деңгейіне апарды. Ең бастысы, олар елдің мүмкіндіктері мен шама- шарқын мұқият ескеруге тиіс. Яғни, прагматизм мен реализм ғана таяу онжылдықтардың ұраны болуға жарайды [2].

Үшіншіден, ұлттық бірегейлікті сақтау. Кез-келген халықтың рухани деңгейі арқылы ұлттық бірегейлігі көрініп, жүзеге асып отырады. Әрине, бұл жүйелеуде ұлттық тәрбиеміз, діни сауаттылық, тарихымыз, интеллектуалдық қызметтер, мәдениетіміз, өнер, білім, еңбекқорлық секілді мәселелердің міндетті түрде бірге жүретіні анық.

Ұлттық бірегейлігіміздің негізгі белгілері: ұлттық дәстүріміз, ұлттық тәрбиеміз, діннің таза күйінде сақталуы, тарихымыз, тарихқа деген құрметіміз, ұлттық өнеріміз, туысқандық дәстүріміз, қоғамда, отбасында ұлттық құндылықтарымызды сақтауымыз, заман талабына сай икемділігіміз, білімділігіміз.

Ата- бабаларымызда:«Ел боламын десең, бесігінді түзе» деген нақыл сөздер бар. Бұл сөздер ұлтты біріктіру, ұлттық бірегейлікке, елдік пен ауызбіршілікке үндейді. Себебі, ұлттық бірегейліктің түп-тамыры әрбір отбасындағы ұлттық дәстүрден бастау алады. Әрине, жаһандану дәуірінде ұлттық болмысты жоғалтпай, бабадан балаға мирас болып жалғасқан ата дәстүрді ұмытпаған жөн деп ойлаймыз [2].

«ХХ ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде деген сұраққа жауап берер болсақ, басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әжептеуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды немесе болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу», – дейді Елбасы Н.Ә.Назарбаев өз жолдауында.

Ұлттық код дегеніміз не?- Ұлттық код немесе ақпар дегеніміз қазақи қалыпымыз, ұлттық мәдениетіміз, салт-дәстүріміз және ұлттық болмысымыз.«Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр алмаса, ол адасуға бастайды», – дейді Елбасы Н.Ә.Назарбаев. Адаспау үшін қазаққа қажетті табиғи болмысты сақтай білу керек. Өркениет көшінен де қалып қалуға болмайды. Өркениет көшіне ілесе отырып, қанымыздағы бар қасиеттерді қайта түлетуіміз жаңғыртуымыз керек . Ұлттық кодымыз қайда? Ұлттық кодымыз – ең алдымен тілімізде, сосын дәстүріміз бен салтымызда, мінезімізді айқын көрсететін ділімізде, ұлттық мәдениетімізде екенін ұмытпайық және ұлттық кодымызды сақтайық [2].

Төртіншіден, білімнің салтанат құруы. Білім қазіргі заманғы қоғамда ең басты негізгі құндылықтардың бірі болып табылады, уақыттың талабы жоғары білімді, бәсекеге қабілетті тұлға болып табылады. Мұнда жастардың және мемлекет мүдделерінің сәйкес келуі байқалады, себебі тек білімді ұлт қана болашақта қоғамда туындап жатқан мәселелерді табысты шеше алады [3].

Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады және бәсекелестікке сай сол қызмет түрін көрсетуге ұмтылады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Ең бастысы –біздің бағыт- бағдарымыз анық, жолымыз жарқын, келешегіміз шуақты және айқын.

Бесіншіден, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы. «Неліктен кейбір қоғамдарда прогрессивті өзгерістер жылдам әрі қарқынды өсуде, ал басқалары сол өзгереген экономикалық, саяси және рухани деңгейде тұрып қалды?»деген сұраққа беру үшін тарихи деректерге сүйену қажет. Адамзат үнемі экономиканы және қоғамның дамуын тездетуге тырысқан. Бірақ оған әртүрлі елдерде әртүрлі тәсілдермен қол жеткізіп отырған, біреуілері жаулап алу соғысы арқылы қол жеткізген болса, кей біреулер қоғам мен шаруашылықты қалыптастыруға бағытталған прогрессивті реформалар жүргізіп отырған. Адамзаттың даму тарихына қарасақ қоғамның дамуының екі жолы анықталған: революциялық және эволюциялық жолдар.

Эволюциялық жол («эволюция» латын тілінен «өрістету») – қоғам алдында бейбітшілік түрде күштеусіз қалыптасу жолы, «уақыт өткеннен кейін» серпіліссіз және талпыныссыз, яғни прогрестің негізгі бағыттарына қол жеткізу және оларды барынша қолдауға, басқа мемлекеттердің озық тәжірибесін тез қабылдауға көмектесу.

Революциялық жолдың жақтаушылары игілікті мақсатпен, «жарқын

болашақ» үшін барлық тәсілдер зорлық-зомбылықты қоса есептегенде жақсы деп санады. Сонымен бірге, олардың көзқарасы мен сенімі бойынша прогресс жолында тұрған барлық нәрсе дереу алынып, жойылуы керек болды [3].

Революция (кейінгі латын терминінен «бетбұрыс», «төңкеріс», «біртіндеп серпіліс») - бұл жүйенің дамуындағы екі эволюциялық кезеңнің арасындағы байланыстырушы жүйенің ішкі құрылымындағы өзгеріс, іргелі сапалық өзгеріс немесе секіріс. Реформа эволюцияның бір бөлігі болып табылады. Осылайша, эволюция және революция әлеуметтік және тарихи дамудың қажетті компоненттері болып, қарама-қайшылық бірлігін қалыптастырады. Әдетте эволюция сандық, ал революция сапалы өзгерістер ретінде саналады.

XX ғасыр Қазақстанға біршама жағымды жақсы өзгерістерімен өтті. Ең маңызды қадамымыз біз тәуелсіздігімізді алдық. Қазақстанның өркендеуінің нышаны – Астана қаласы тәуелсіз еліміздің басты қаласы болды. Біз қоғамда бірлік, бейбітшілік пен келісімді сақтай аламыз және соны сақтап қалу үшін барлық күш жігерімізді жұмсаймыз. Біз әлемнің дамыған 50 елінің қатарына кірдік және біздің экономикалық, саяси және әлеуметтік бағдарламаларымыз Қазақстанды 30 дамыған елдердің қатарында алға жылжытуға бағытталған [4].

Алтыншыдан, сананың ашықтығы. Көптеген қиындықтар әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана- сезімнің «от басы, ошақ қасы» аясында қалуынан туындайды. Жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде жаппай оқып жатқан ағылшын тілін біздің де жаппай және жедел үйренуіміз керектігі еш дәлелдеуді қажет етпейді. Бұл - жаһандық әлемге, дүниежүзіне еркін кірігіп, жұмыс істеудің басты шарттарының бірі болып табылады. Бірақ, бұл басты мәселе емес. Сананың ашықтығы зерденің үш ерекшелігін білдіреді: 1) ол бүкіл әлемде, бүткіл жер

бетінде өзіңе қатысты аумағында және өз еліңнің айналасында не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді; 2) ол жаңа технологиялар заманында өзгерістердің бәріне дайын болу деген сөз. Таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы, барлығы түбегейлі өзгереді және өзгеріпте жатыр; 3) бұл - өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіру мүмкіндігі. Сананы ашу, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл - табыстың кілті, әрі ашық сананың басты көрсеткіштерінің бірі. Егер қазақстандықтар жер жүзіне үйден шықпай, ештеңені білмей баға беретін болса, әлемде, құрлықта, тіпті іргедегі елдерде қандай дауыл соғып жатқанын, қандай өзгерістер болып жатқанын көре алмайды және түсінбейді [4].

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» аясында таяу жылдарда орындалатын міндеттер тізімі ұсынылды. 1) Қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастау керектігі айтылды. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан- 2050» Стратегиясында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігі жөнінде сөз айтты. Яғни, 2025 жылға қарай латын әліпбиіне іс қағаздар, мерзімді баспасөздер, оқулықтар, бәріде латын әліпбиіне басып шығара басталады деген сөз. Ол кезеңде таяп қалды, сондықтан біз уақытымызды жоғалтпай, бұл жұмысты осы бастан дұрыстап қолға алып, дайындық жұмыстарын бастапта кеткеніміз рас. Латыншаға көшудің терең логикасы бар, бұл дегеніміз кәзіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты болып отырғаны барлығымызда түсініп отырмыз.

2) Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы қолға алынды. Оның мәні мынадай: біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілдерден қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасай аламыз. Біз бұл бағдарлама арқылы неге қол жеткіземіз? Ең алдымен, жүз мыңдаған студентке жаңа сапалық деңгейде білім беруді бастаймыз және бастапта кеттік. Бұл білім саласындағы бүкіл дүниежүзілік бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау деген сөз.

3) Туған жердей жер болмас...Қазақ «Туған жерге туыңды тік»деп бекер айтпаған. Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен аулыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Осылайша сіз өзіңіздің туған жеріңізге деген сүйіспеншіліктің жоғары сезімін біле аласыз. Ұлтты рухани жаңғыртудың келесі бір жобасы – туған жерге деген сүйіспеншілік. Елбасы: «Бағдарламаны неге «Туған жер» деп атады?» деген сұраққа жауап ретінде адам баласы – шексіз сананың ғана емес, ғажайып сезімнің иесі, туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті туған мекені, талай жанның өмірбақи тұратын өлкесі деп жауап береміз. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп мәпелеп өтпейтін жан баласы жоқ. Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүріне айрықша бар ынтасымен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі деп есептеледі.

4) Әрбір адамзат баласы өзінің туған жерін құрметтемей тұра алмайды. Тіпті алыс сапарға шыққанда, адамның туған жерге деген сағынышы ерекше болады. Ол сағыныш сезімі, елге жерге деген сезімі.

Туған жердің әрбір сайы мен қыры, тауы мен өзені тұнған тарих екенін Елбасы айқындап беріп отыр. «Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс»- дейді Елбасы Н.Ә.Назарбаев жолдауында.

Әрбір жас баланың санасында отансүйгіштік қасиеті дамыса, туған жерін қадірлеуді ұғынса нұр үстіне нұр. Өзге аймақта өмір сүрсе де, өзі туып-өскен мекенді құрметтеп, жиі барып тұратын азаматтар да жетерлік. Олар қасиетті мекеніне үзбей қамқорлық көрсетіп келеді. Елбасының осы орайда былай деген: «Бұл – қалыпты және шынайы патриоттық сезім,

ол әркімде болуы мүмкін. Оған тыйым салмай, керісінше, ынталандыру керек».

«Туған жер» бағдарламасы өз кезегінде еліміздің әрбір аймағында өткеннен сыр шертетін көне ғимараттар мен тарихи ескерткіштерді, мәдени мұраларды қалпына келтіруді, өңірлерде өлкетану, экологиялық тазарту жұмыстарын жүргізуді, ауыл-аймақты абаттандыруды басты мақсат етіп отыр [5].

5) Заманауі әлемдегі бәсекелік қабілет- мәдениеттің де бәсекелік қабілеті деген сөз. Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауі қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз.

Бұл жоба нені көздейді? - Бұл жоба отандық мәдениет БҰҰ-ның алты тілі- ағылшын, орыс, қытай, испан, араб және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болуы шарт, бұл біріншіден. Екіншіден, ол бүгінгі қазақстандықтар жасаған және жасап жатқан заманауі мәдениет болуға тиіс. Үшіншіден, мәдени қазыналарымызды әлемге таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керектігі. Осы жобаларды жүзеге асыру барысында, мың жылдық тарихымызда төл мәдениетіміз тұңғыш рет әлемнің барлық құрлықтарына жол тартып, басты тілдерінде сөйлейтін болады деп сенімдіміз.

6) Ұлт мақтанышы біздің бұрынғы өткен батыр бабаларымыз, данагөй білеріміз бен жырауларымыз ғана болмауға тиіс. Сол себепті Елбасымыз бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсынып, «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасын ұсынды.

«Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы дегеніміз бұл Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихы. Жобада нақты адамдардың нақты тағдырлары мен өмірбаяндары арқылы бүгінгі, заманауі Қазақстанның келбеті көрініс табады. «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы еліміз ұлтымыздың алтын қорына енетін тұлғаларды танып білуі керек [6].

Қорытынды. Қорыта келгенде, бұл жоба елбасымыздың халыққа жасаған өсиеті деп білеміз. Ішкі руханиятымыз арқылы, сыртқы өзгерістерді жақсы жағынан қабылдап, жаңғырудың жолына түсуге арналған жобасында Елбасымыз «Болашаққа бағдар- рухани жаңғыру» бағдарламасы арқылы бізге дара айқын жол көрсетті деп ойлаймыз. Алда кездесетін қиындықтардан қалай өту керектігін айтып, бағыт бағдар, кең дара жол көрсетті. Сонымен, алға қойған мақсаттан ауытқымай, Елбасы өсіп келе жатқан ұрпаққа меңзеген дара жолымен биік шыңдарды бағындырайық, біз бұған дайынбыз деп ойлаймыз [7].

Елбасы ұстанымы: «Қазақстан – бір ел, бір халық, бір болашақ». Қазақстанды мекен еткен әрбір ұлт пен ұлыстың да мақсаттары мен мүдделері осыған тоғысуы тиіс деп ойлаймыз. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» жобасында: «Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек» деген [7].

Жаңа жағдайға қарай бейімделуіміз, жаңғыруымыз, өзгеруіміз және дамуымыз уақыт пен заман талабы. Ең бастысы, табиғи болмысымыз бен ұлттық кодымызды сақтай білсек, ұлттық кодымызды сақтауға бәріміз жұмыла ат салыссақ, салт дәстүрлерімізді сақтай білсек, дістүрлерімізді құрметтеп тек қана алға жүруіміз керек. Елбасының бұл игі бастамасын қолдап-қорғау барша азаматтардың басты борышы дер едік. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ұмтылыс ол біздің дамуымыздың ең басты қағидасы.

Әдебиеттер тізімі

1. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»-Н.Назарбаев.2019ж.- 120 б.
2. Ұлттық бірегейлікті сақтау./мақала/Syg-media.11.09.2018 .
3. Тәрбиелік іс-шара: алға қойылған мақсатқа жету деңгейінің өлшеу критерийлері (бәсекелік қабілет; прагматизм; ұлттық бірегейлікті сақтау;білімнің салтанат құруы;

Қазақстанның революциялық емес эволюциялық дамуы; сананың ашықтығы») әдістемелік ұсынымдамалары – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2018. – 27 б.,34 б.,37б.

4. Рухани жаңғырудың маңызды бір парасы.2019.Б.Қойшыбаев.-35б.

5. Реформаларды түбегейлендіру, жалпы ұлттық келісім арқылы- жаңғырған Қазақстанға/мәтін/Назарбаев.Н.-Алматы:Қазақстан,1994.-6 б.

6. Паридинова Б. Ж. Элеуметтік-гуманитарлық білімнің заманауи қоғамдағы орны // Молодой ученый. — 2016. — №19.2. — С. 32-34. — URL <https://moluch.ru/archive/123/34436/>

7. Әлемдік маңызы бар Рухани жаңғыру жобасы: // Казахстанская правда. Асан М.-Астана, 2018.- 16 сәуір. - 1-2 бет.

Аннотация

В данной статье отражены основные ориентиры духовной модернизации, публикуемые в общенациональном масштабе. Эти направления являются важнейшим основным документом в сфере духовного и образовательного развития, проект национального значения. В статье «Ориентир в будущее: модернизация общественного сознания» четко обозначены и четко обозначены конкретные направления модернизации общественного сознания всех граждан Казахстана, а также очевидно, что эти направления – это важнейшая национальная программа в области духовного и образовательного развития. Как известно, программа, инициированная Главой государства - это важный большой проект на национальном уровне. Данный проект охватывает все сферы жизни общества, в том числе вопросы образования, здоровья и родства. К новым условиям мы стремимся адаптироваться, модернизировать, преобразовать и развиваться. И самое главное, если мы сохраним природное бытие и национальный код, то мы вместе будем сохранять национальный код, уважать традиции и только идти вперед. Стремление к модернизации в новых условиях-это главный принцип нашего развития.

Abstract

This article reflects the main guidelines for spiritual modernization, published on a national scale. These directions are the most important basic document in the sphere of spiritual and educational development, a project of national significance. The article "Orientation to the future: modernization of public consciousness" clearly identifies and clearly identifies specific areas of modernization of public consciousness of all citizens of Kazakhstan, and it is also obvious that these areas are the most important national program in the field of spiritual and educational development. As you know, the program initiated by the Head of state is an important big project at the national level. This project covers all areas of society, including education, health and kinship. We strive to adapt, modernize, transform and develop to new conditions. And most importantly, if we preserve the natural being and the national code, we will together preserve the national code, respect traditions and only go forward. Striving for modernization in new conditions is the main principle of our development.

УДК 378.018.43

Г.Д. Баубекова¹, Н.М. Иргебаева¹, М.И. Акмусаева²

¹д. п. н., профессор, университет «Туран-Астана», Нур-Султан, Казахстан

¹к.п.н., доцент, университет «Туран-Астана», Нур-Султан, Казахстан

²ст.преподаватель, магистер Академия гражданской авиации, Алматы, Казахстан
e-mail:n.irgebaeva@mail.ru

О ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье раскрываются некоторые психолого-педагогические аспекты дистанционного обучения студентов. В связи с угрозой распространения коронавирусной инфекции «COVID – 19» система непрерывного образования в Казахстане столкнулась с современным реальным вызовом – быть дома, обучаться по онлайн, беречь себя и близких. Вышеназванные условия потребовали от

образовательных учреждений максимально оперативного, но комфортного перехода на дистанционное образование, которое подходит для обучения дома.

Авторы, считая этот феномен преобладающим среди студенчества и вызывающим серьезные проблемы, особенно при дистанционном обучении, провели исследование среди студентов университета «Туран-Астана» и Академией гражданской авиации г. Алматы. Цель исследования заключалась в определении связи между успеваемостью в учебе, удовлетворенностью (на данном этапе) выбранной специальностью и наличием состояния прокрастинации, а также психологическими особенностями студентов с наличием прокрастинации. Сделан анализ состояния прокрастинации студентов университета и разработаны рекомендации.

Ключевые слова: дистанционное обучение, прокрастинация, глобализация, культурно-ценностные трансформации, педагогические аспекты, психологические аспекты обучения.

Введение

Вхождение человечества в новое информационное сообщество сыграло большую роль в области образования. Необходимо отметить, что в свое время переход от традиционной формы обучения к инновационной, вызывал множество дискуссий и споров. В связи с угрозой распространения коронавирусной инфекции «COVID – 19» система непрерывного образования в Казахстане столкнулась с современным реальным вызовом – быть дома, обучаться по онлайн, беречь себя и близких. Вышеназванные условия потребовали от образовательных учреждений максимально оперативного, но комфортного перехода на дистанционное образование, которое подходит для обучения дома.

Главной задачей педагогического общества Казахстана в это время – стала необходимость сделать дистанционное образовательное пространство интуитивно понятным и похожим на привычное обучение в соответствии с академическим календарём ВУЗа, полностью вовлечь и погрузить студентов в образовательный процесс и дальнейшее самообразование.

Во время пандемии, 167 стран мира и более миллиарда детей перешли на дистанционное обучение. Однако вышеназванный процесс породил множество вопросов как педагогического, так и психологического характера. Актуальность вышеуказанных проблем и определили тему нашей статьи.

Основная часть

Методология нашего исследования обуславливается совокупностью системообразующих фундаментальных понятий, лежащих в основе описания понятий: технология, дистанционное обучение, прокрастинация. В значительной степени основу предопределили идеи в области теории и практики индивидуального обучения и развития (А.Дистерверг, Я.А. Коменский, И.Г. Пестолоцци, Ж.-Ж. Руссо, К.Д.Ушинский и др.), а также социологические, психологические концепции и теории, раскрывающие сущность человека, общества и среды обитания (Б.Л.Астауров, Н.П. Дубинин, С.Л. Рубинштейн, Э.Фромм А.Р. Лурия, и т.д.) [1]. В основу конкретной методологии исследования положены также такие принципы, как сочетание личностного и деятельностного подходов [2]. Ведущей идеей мы определили образовательное развитие личности студента в процессе дистанционного обучения посредством использования учебного и научного сотворчества с преподавателем. Это позволяет транслировать дистанционное обучение в личностный контекст, трансформирует его в процесс субъект - субъектного взаимодействия. В этом плане обучение принимает форму диалогического взаимодействия, включающего в себя новые информационные технологии.

В Республике Казахстан проблемы дистанционного обучения, дидактические и методические аспекты применения информационных технологий исследовались в работах М.Ж.Журинова, Ж.А.Караева, Г.К.Изтлеуовой, С.К.Кунакова, Г.Б.Ахметовой, Е.В.Артыкбаевой, Д.Е.Сагимбаевой, А.И.Тажигуловой, М.А.Винницкой, Д.А. Аубакир и др.

Требования, предъявляемые к современной системе образования, можно кратко сформулировать так:

1. Формирование специалиста, способного творчески подойти к проблемной любой ситуации.

2. Воспитание специалиста, готового к применению не только уже известных моделей и методов решения актуальных задач, но и выработке новых.

3. Формирование личностных этических качеств будущего специалиста – ответственности, профессиональной грамотности, культуры, толерантности и коммуникативности.

4. Формирования способности самостоятельного поиска и обработки первоначальных данных, превращая их в информацию и в знание.

Основная задача преподавателя сводится к поддержанию и направлению развития личности обучаемых, креативному поиску и организации их совместной работы. Таким образом, открывается возможность для творческой деятельности преподавателя.

Мы заметили, что эффективность любого вида дистанционного образования зависит от: 1) эффективного взаимодействия преподавателя и обучаемого; обучающихся – между собой, их сотрудничества в процессе познавательной творческой деятельности; 2) применяемых педагогических технологий; 3) доступности и качества методических материалов;

4) насыщенности обратной связи.

Следует отметить, что эффективность дистанционного образования зависит от уровня мотивации студента, качества его взаимодействия с преподавателем. Многое зависит от соответствия подобранных учебных курсов поставленной цели. Мотивация – важный составляющий компонент дистанционного образования. Она должна поддерживаться на протяжении всего периода обучения. Мотивация быстро снижается, если уровень поставленных задач не соответствует уровню подготовки обучаемого, поэтому задачи обучения должны быть четко и ясно сформулированы в программе.

Учитывая определенную изолированность студентов дистанционно, все материалы необходимо снабжать пояснениями, которые должны восприниматься студентами как позитивные, помогающие ему преодолеть трудности учебного процесса. Важным психолого-педагогическим условием эффективности восприятия информации является сложившееся в настоящий период достаточно высокое доверие к информации, ее содержанию.

Но все вышеизложенное приводит к возникновению и новых психологических проблем. Например, прослеживается то, что дистанционное обучение это еще и умение учиться самостоятельно. Сюда не входят мотивация, целеустремленность, последовательность, настойчивость и т.д. Все это усугубляется наличием очень распространенного явления в нашем обществе (и во всем мире) - состояния прокрастинации, которое особенно характерно для молодежи и, в частности, студенчества.

Педагогам и психологам известно исследование современного явления, которое проводилось раньше - прокрастинация (прокрастина́ция — в психологии склонность к постоянному откладыванию даже важных и срочных дел), которое имеет междисциплинарное значение, так как стоит на грани медицины, психологии, социологии и философии. Результаты исследования, к сожалению, не утешительны. Именно этот феномен превалирует среди студенчества, что и вызывает серьезные проблемы, особенно при дистанционном обучении, где очень важна самоорганизация человека. Было выдвинуто предположение, что - прокрастинация является признаком неразвитых волевых процессов, неумения к самоорганизации, целеустремленности; состояние прокрастинации и успешности являются взаимоисключающими явлениями, что непосредственно связано с нарушениями волевых и мотивационных процессов [3; 4; 5].

Для подтверждения предположений мы с магистрантами в рамках их магистерской диссертации провели исследование среди студентов университета ТАУ. Цель исследования заключалась в определении связи между успеваемостью в учебе, удовлетворенностью (на

данном этапе) выбранной специальностью и наличием состояния прокрастинации, а также психологическими особенностями студентов с наличием прокрастинации.

С помощью экспертных оценок, среднего балла успеваемости была сформирована выборка студентов, с пропорциональным распределением как успешных, активных (то есть заинтересованных студентов), так и пассивных, с проблемами в обучении. Решение о выбранной специальности было самостоятельным (со слов респондентов). В ходе первого этапа исследования была доказана взаимосвязь между успеваемостью в учебе, удовлетворенностью (на данном этапе) выбранной специальностью и уровнем прокрастинации, определены психологические особенности студентов с наличием состояния прокрастинации. К ним относятся: низкая волевая саморегуляция и целеустремленность, отсутствие настойчивости, импульсивность, неуверенность, низкий уровень самоуправления и самопринятия. Это все, что приводит к высокому уровню внутренней конфликтности.

Для того, чтобы подтвердить следующие предположения, в перспективах исследования, были выделены задачи:

- исследовать насколько уменьшение, преодоление состояния прокрастинации и разложения волевых процессов будет являться организатором успешности личности в различных сферах ее жизнедеятельности;
- попытаться разработать психологический способ корректировки состояния хронической прокрастинации.

На втором этапе была разработана и проведена апробация коррекционной программы по развитию волевых процессов и состояний, саморегуляции и самоорганизации, повышению уверенности в себе. Программа имеет комплексный подход и состоит из различных технологий и техник. В коррекционной группе были задействованы студенты, которые показали высокий уровень прокрастинации. После проведения с ними коррекционных занятий, их психологическое состояние улучшилось. Повысилась самоуверенность, самоорганизация.

Успехи преодоления прокрастинации студентами оценивались по следующим критериям: *когнитивному, мотивационно-эмоциональному, деятельностному и ценностному*. В соответствии с этими критериями нами были выявлены уровни преодоления прокрастинации - *высокий, средний и низкий*. Результаты исследования уровней сформированности когнитивного, мотивационно-эмоционального, деятельностного и ценностного критериев прокрастинации студентами в экспериментальной и контрольной группах на контрольном этапе исследования представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Степень преодоления прокрастинации студентами в экспериментальной и контрольной группах на контрольном этапе (по критериям)

Критерии		Высокий		Средний		Низкий	
		%	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.
Когнитивный	ЭГ	32,5	25	48,1	37	19,4	15
	КГ	20	16	30	24	50	40
Мотивационно-эмоциональный	ЭГ	35,1	27	50,6	39	14,3	11
	КГ	21,2	17	33,8	27	45	36
Деятельностный	ЭГ	35	27	49,4	38	15,6	12
	КГ	18,8	15	27,5	22	53,7	43
Ценностный	ЭГ	31,2	24	46,8	36	22	17
	КГ	18,8	15	31,2	25	50	40

Обобщенные результаты исследования уровней преодоления прокрастинации в

экспериментальной и контрольной группах на контрольном этапе исследования представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Уровни преодоления прокрастинации в экспериментальной и контрольной группе на контрольном этапе исследования

	Высокий		Средний		Низкий	
	%	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.
ЭГ	35	27	44,2	34	20,8	16
КГ	21,3	17	32,5	26	46,2	37

Как видно из таблицы, в экспериментальной группе на контрольном этапе исследования доминирует средний уровень преодоления прокрастинации и составляет 44,2% (34 человека) испытуемых, в контрольной группе данный уровень составил 32,5% (26 человек) студентов. Высокий уровень преодоления прокрастинации диагностирован у 35% (27 человек) студентов ЭГ и 21,3% (17 человек) испытуемых КГ. Низкий уровень преодоления прокрастинации выявлен у 20,8% (16 человек) студентов ЭГ и 46,2% (37 человек) испытуемых КГ.

Сравнение групповых результатов преодоления прокрастинации студентами экспериментальной группы на констатирующем и контрольном этапе исследования обобщены на рисунке 1.

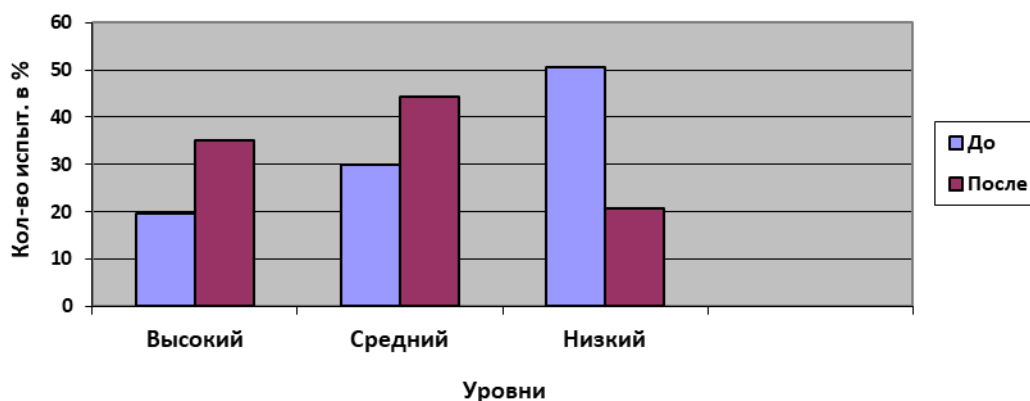

Рис. 1. Динамика уровней преодоления прокрастинации в экспериментальной группе

Анализ рисунка позволяет нам сделать следующие выводы: высокий уровень преодоления прокрастинации после проведения формирующего эксперимента повысился с 19,5% до 35% (изменения на 15,5%), средний уровень преодоления прокрастинации повысился с 29,9% до 44,2% (изменения на 14,3%), низкий уровень преодоления прокрастинации снизился с 50,6% до 20,8% (изменения на 29,8%).

Такой комплексный подход, интегрирующий различные технологии, позволит более качественно устранить данную проблему. Несмотря на то, что состояние прокрастинации - это комплексное явление, нами были разработаны рекомендации для самотерапии, которую студенты должны были выполнять самостоятельно, и через определенный срок, снова возвращаться к этим упражнениям, воспитывая в себе самоорганизующиеся качества. Выполняя эти упражнения, личность учится полагаться на себя, планировать и структурировать свое время, отвлекаться, концентрировать внимание, подходить к делам более сознательно, ответственно.

Психологическая помощь влияет на состояние прокрастинации, позволяя корректировать его, что должно существенно улучшить показатели общего обучения студентов, особенно при дистанционном обучении.

Доказано, что это больше психологическая проблема, которую можно оформить психологическими методами. Показана эффективность краткосрочной психотерапии совместно с самотерапией для улучшения самоорганизации студенчества, структурирования своего времени, что особенно важно при дистанционном обучении. Результаты этого исследования рекомендуются внедрять в учебно-воспитательный процесс учебных заведений, где предусмотрены самостоятельная и дистанционная формы обучения в виде факультативных семинаров, психолого-просветительской работы и предоставление рекомендаций и самотерапии при совершенствовании новейших технологий обучения.

Выводы

Дистанционная форма обучения представляет собой сложившуюся, устойчивую и логически завершенную организацию процесса обучения на основе дидактических закономерностей и принципов. Главный признак данной формы — быть внутренней организацией содержания и методов обучения.

Как показывают изучение и анализ опыта деятельности современных вузов Казахстана, работающих в режиме дистанционного образования, даже те преподаватели, которые целенаправленно формируют у студентов позицию вопроса, все еще затрудняются создать вариативное образовательное пространство, чтобы оно соответствовало индивидуальности каждого студента [4, 6, 7].

Необходимо отметить, что дистанционное образование все же предоставляет реальную возможность наиболее полно учитывать индивидуальные особенности и образовательные потребности каждого студента, создает комфортные условия и ситуацию для достижения успеха каждым обучающимся. Все это способствует развитию самостоятельной учебно-познавательной деятельности, относящейся к наиболее значимым компонентам профессиональной подготовки студентов.

Результаты эксперимента показали, что дистанционная форма обучения является системой, при которой можно гибко и динамично адаптироваться к социально-экономическим изменениям в обществе (например, в условиях пандемии) и быть стабильной в психолого-педагогической основе. Данная форма обучения предполагает предельную эффективность использования учебного времени.

Наше исследование показало, что студенты при дистанционной форме обучения обладают рядом психолого-педагогических особенностей: они имеют более высокую мотивацию к самообразованию, владеют общеобразовательными умениями и навыками, способны к проявлению самостоятельности в поиске профессионально-значимой информации и достижения цели.

Список литературы

1. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С. Полат. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 272с.
2. Основы открытого образования /Андреев А.А., Каплан С.Л., Краснова Г.А. и др.; Отв. ред. В.И. Солдаткин. – Т.1. –Российский государственный институт открытого образования. – М.: НИИЦ РАО, 2002. – 676 с.
3. Анисимова Н.С., Сидоркина И.Г. Психолого-педагогические аспекты использования Интернет-технологий в образовании // Информатика и образование. — 2002. — № 9. с. 46-50..
4. Тусубаева Ж.М. Методика организации дистанционной формы обучения в системе высшего профессионального образования // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Алматы, 2004. – 172 с. Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана г.Алматы, ул.Муратбаева,200, ауд.110).
5. Штенгель Ю.Ю. Дистанционное обучение как форма организации самостоятельной

работы студентов с использованием доступных интернет-технологий / Ю.Ю. Штенгель. // Педагогика: традиции и инновации: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2012 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2012. — С. 190-192.

6. Караев Ж.А., Балафанов Е.К., Есбосынов М. Анализ и тенденция развития дистанционного образования // Высшая школа Казахстана, 1998, №6. – С. 140-148.

7. Теория и практика дистанционного обучения. Учеб. пособие для студентов высш. пед.заведений / Е.С.Полат, М.Ю. Бухарина, М.В. Моисеева / Под ред. Е. С. Полат М.: Издательский центр "Академия", 2004. - 416 с.

Түйін

Мақалада қашықтықтан оқытудың кейбір психологиялық-педагогикалық аспектілері қарастырылған. COVID-19 коронавирусының таралу қаупіне байланысты Қазақстандағы үздіксіз білім беру жүйесі нақты: үйде, Интернет арқылы оқу, өзіне және жақын адамдарына қамқорлық жасау мәселелерімен бетпе бет келіп отыр. Бұл жағдайлар білім беру мекемелерінен барынша оперативті және қашықтықтан оқуға қиындықсыз өтуді талап етуде.

Авторлар бұл құбылыстың студенттер арасында жиі кездесетінін және әсіресе қашықтықтан оқыту тудыратын маңызды проблемаларды ескере отырып, Тұран-Астана университеті мен Азаматтық авиация академиясының студенттері арасында зерттеу жүргізді. Зерттеудің мақсаты студенттердің таңдаған мамандықтарына қанағаттанатын (осы кезде) оқу үлгерімі мен өз бойындағы істі ертеңге қалдыру (прокрастинация) және психологиялық ерекшеліктерін анықтау болды. Университеттер студенттерінің прокрастинация жағдайына талдау талдау жүргізіліп, ұсыныстар жасалады.

Abstract

The article reveals some psychological and pedagogical aspects of distance learning students. Due to the threat of the spread of the coronavirus infection COVID - 19, the continuing education system in Kazakhstan has faced a real, real challenge: to be at home, study online, take care of oneself and loved ones. The above conditions demanded that educational institutions as quickly as possible, but comfortable transition to distance education, which is suitable for learning at home.

The authors, considering this phenomenon prevailing among students and causing serious problems, especially with distance learning, conducted a study among students of Turan-Astana University and the Civil Aviation Academy. Almaty city. The purpose of the study was to determine the relationship between academic performance, satisfaction (at this stage) with the chosen specialty and the presence of a state of procrastination, as well as the psychological characteristics of students with the presence of procrastination. An analysis of the state of procrastination of university students is made and recommendations are developed.

ӘОК 397.8

Б.Ч. Ботаев, Р.Ш. Ағабеков, А.Б. Исламбеков

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫғыНДАғы Өнердің Ерекшелігі мен Маңызы

Түйін

Мақалада қазақ халық шығармашылығындағы орындаушылық өнердің барлық түрлері, XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында Қазақстанға келген орыс және неміс зерттеушілерінің шығармаларынан айқын мысалдар қарастырылған. Ұлттық өнер-бұл кез-келген дәуірде ұлтпен бірге құрылып, дамып келе жатқан күрделі процесс. Бұл кез-келген уақытта зерттеу және талдау үшін қажет. Сонда ғана біз білмейтін нәрсе жаңа жарықта ашылады. Сонымен қатар, Астаналық баспалар көптеген өнертанушылармен, авторлармен және оқырмандармен жұмыс істейді. Жалпы, ұлттық өнер

мынадай элементтерден тұрады: ән айту өнері; даму деңгейі; бейнелеу өнері; сәндік-қолданбалы өнер; театр өнері; кинематография және т.б. сондықтан мен осы өнердің қазақ халқының өміріндегі маңызына, олардың даму тарихы мен өзектілігіне баса назар аударуды жөн көрдім. Қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасу кезеңінде бірегей әншілік дәстүр пайда болды. Нәтижесінде бай музыкалық мұра мен мәдениет қалыптасты.

Кілттік сөздер: мереке, тарих, мәдениет, этнография, эртология, палеоантроп, археология, антика

Ұлттық өнер дегеніміз – қай заманда да ұлтпен бірге жасасып, дамып отыратын күрделі процесс. Оған қай кезде де зерттеу жұмысын, талдауларды жүргізіп отыру қажет. Сонда ғана бізге беймәлім болған жайттар жаңаша қырынан ашылмақ. Бұл ретте елордалық баспалар көптеген өнертанушылармен, авторлармен, оқырмандармен жұмыс жасауда. Тұтастай алғанда, ұлттық өнер дегеніміз мынадай элементтерден тұрады: ән өнері; күй өнері; бейнелеу өнері; сәндік қолданбалы өнер; театр өнері; кино өнері және т.б. Сол себепті, осы өнер түрлерінің қазақ халқы өміріндегі маңыздылығына, даму тарихына, өзектілігіне тоқтауды жөн санадым. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасу кезеңінде өзіне тән ән дәстүрі дүниеге келді. Соның нәтижесінде бай музыкалық мұрасы жасалды, мәдениеті қалыптасты. Қазақ әнінде халық өнерінің әр кезеңіндегі тыныс-тіршілігі, заман үні көркем көрініс тапқан. Халқымыздың бізге жеткен ән-жыр нұсқаларының көпшілігі қазақ дәстүрлі ән өнерінің көшбасшылары, ақын Біржан сал, Ақан сері, Жаяу мұса, Ыбырай және т.б. дарын иелерінің мұралары болып табылады. Дарқан даланы той-думанға бөлеген әнші әрі жыршы, ақын әрі батыр қазақ халқының «Ән – көңілдің ажары» деген нақыл сөзі бар [1].

Адам көңілінің әр сәтін ән арқылы небір әшекей-өрнектермен әсем безендіріп, нанымды суреттелгеніне бізге жеткен халқымыздың бай ән мұрасының кез келгені мысал бола алады. Әдебиеттің, музыканың, театрдың бастауы болып табылатын фольклор өнердегі, көркемөнер шығармашылығындағы өзіндік орнын ешқашан жоғалтпақ емес. Әрбір халықтың фольклоры ұлттық өнер шеңберінде өзіндік және этникалық өзгешелігінің айқындығымен, аумақтық және жергілікті стильдік үлгілерінің молдығымен ерекшеленеді. Халықтық шығармашылық – ұлттың рухани мәдениетінің деңгейі, ұлтаралық қатынастар құралы ретінде тәрбиенің негізі, оны жасаушысы мен тыңдаушының өзіндік ойын ынталандыру болып табылады. Төл шығармашылықтың тәрбиелік әлеуетін жүзеге асыруда музыкалық өнердің айтарлықтай ықпалы бар. Ол мәдени мұра, тарихи-рухани құндылық, халықтық салт-дәстүрлер, дәстүрлі халық ән өнері түсініктерімен тығыз байланысты болғандықтан, оның ерекшеліктері мен табиғаты қай кезде де халық жанына жақын болған. Халықтың музыкалық шығармашылығы әр халықтың рухани мәдениетінің басты құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, қазақ әнінің өзіндік тағы бір ерекшелігі, ұрпақтан-ұрпаққа, аймақтан-аймаққа тарай отырып, ауызша үйретіліп, дәстүрлі түрде орындалып, орындаушы өнерпаздардың орындау барысында, шабыттана отырып шығарманың кейбір жерлеріне өз өзгерістерін жасап отыруы жиі кездеседі. Қазақ халқы ежелден әншілік өнерімен ерекшеленген. Ұлттық дәстүрлі музыка қорымыздағы ең көп сақталғаны да осы – ән өнері. Өмірдің әр құбылысын әнге қосып, өз шежіресін әнмен жазған халқымызда шығарушысы ұмытылса да, мәтіні мен әуезі ел жадында сақталып келе жатқан бірнеше мың халық әндері бар. Тарихтың сан қилы талқысынан сүзіле өтіп келе жатқан бұл әндер ұлттық болмыс пен қасиетті, тұрмыс-тіршілікті білдіретін айрықша құндылық болып саналады. Небір жез көмей дарынды әншілер мен ән әуезін жанына жұбаныш жасай білген талантты өнерпаздар арқылы бүгінге жетіп отырған халықтық ән өнері – уақыт өткен сайын өз қасиетін арттыра түсетін, ұлттық ерекшелігімізді айқындап беретін асыл мұрамыз екені анық. Қанша буын өнерпаздар қолынан өтсе де, өз мазмұны мен маңызын жоймай, ұлттық мінезді, терең сезімді жырлап келе жатқан бұл өнер, шын мәнінде, өзіндік салт- санамызды, дәстүрлі тірлігімізді сақтаушы қасиетімен де құнды. Кешегі мен бүгінгінің арасын жалғап тұрған халық әндерінде ақыл-

парасат та, тарих та, ұлттық мінез бен игілік те тұнып-ақ тұр. Жүздеген жылдар бұрын айтылып, әр заманның тыныс-тіршілігін, рухани әлемін анық көрсететін ұлттық болмыстағы әндер бүгінгі мен ертеңгі ұрпақ үшін де аса қымбат мұра екені анық. Және де ұлттық ән өнеріміздің түрлі мәселелерін зерттеу ісіне екінші қанаттан келіп, көбіне ғылыми стильде еңбек еткен зерттеушілер де болды. Олардың қатарына көптеген орыс ориенталистерін, сол сияқты Қорқыттың музыкалық мұрасы мен дәстүрін ғылыми арнада зерттеген Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, аспаптық музыкамыздағы күй жанры мен олардың атауларын этимологиялық тұрғыдан зерттеген Қ.Жұбанов және т.б. жатқызуға болады. Өнер тақырыбына қалам тартқан зерттеушілеріміздің арасынан Ақселеу Сейдімбек есімі ойға оралады. «Мың бір маржан» атты еңбегінде ғалым қазақтың қара өлеңіне төрт құбыласы тең баға берсе, «Сонар» атты кезекті бөлімінде музыка мәдениетінің тарихи мәселелеріне еркін бойлап, әрбір мәселені толымды түрде әңгімелеуге тырысқан [2].

Заманымыздың аса көрнекті жазушысы академик-ғалым М.О.Ауезов «Бақыт іздеп, ғасырлар бойына сахараны шарлап шарқ ұрған мұндар жолаушы- қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның сурет өнерінің ескеркіштерін қалдыра алмады. Бірақ ол бізге ең асыл мұра- жыр мұрасын мирас етті-деп атап өтеді өзінің ертеректегі мақалаларының бірінде.Ия,одан бері талай уақыт өтті емес пе?! Ғылым әдебиетпен мәдениетті, өнердің ежелгі мұраларын бүгінгі ұрпақ назарына сәтіне қарай мосқалдап болса да ұсынуда. Осы уқытқа дейін талай құнды дүниелер этнография,архиалогия т.с.с. ғылымның әр алуан саласының ізденістерінің арқасында мәдени қорымызға хасырлар қойнауынан келіп жетіп, рухани қазынамызды байытуда. Ғалымдардың көрсетуі бойынша революцияға дейінгі қазақ даласында өнер түрлерінің барлығы да өмір сүргенін растайтын дәлелдер көп-ақ.Ұлан-байтақ даламыздың кең төсінде өткен үлкенді-кішілі ас, той жиын мерекелерде ақын, жырау сал-серілер өз өнерлерін жиылған халық алдында көрсетіп отырған бізге мәлім. Өйткенде олардың ән айту,айтысуы мен қатар сол той,жиында басқа да көкпар,қыз қуу,бәйге күрес,теңге ілу,жабы ату,жаяу жүріс сияқты ұлттық ойындардың түрлері өткізілетінін көркем әдебиет пен көне көз қариялардың әңгімесінен аңғарататынбыз. Ал шын мәнінде,олардың өзге де түрлері анағұрлым көп болғандығын әр жылдарда келген саяхатшылардың қол жазбаларынан байқауға болады. Оған Бөкей хан ордасында өткен асты көзімен көрген орыс саяхатшысының мына жазбасы күә: «Қырғыздар,қазақтар түрлі-түрлі ойындарды тамашалады: бір жерде балуандар күреске шықса, екінші біреулер бас сүйектерінің мықтылығын байқау үшін маңдайымен,төбесімен соққылайды, сонан соң бишілер бұралып билеп, фокусшылар гимнастикалық өнерлерін көрсетеді». Біз бұл жазбадан ерте заманда-ақ қазақ даласында фокустық номерлер, гимнастикалық трюктер,би өнері болғанын аңғарсақ,төмендегі мағлұмат бір кездері даулы мәселенің болғанын меңзейді.»XIX- ғасырдың аяқ кезінде XX- хасырдың басында қазақ халқының өзіндік ұлттық би өнері болмады деген жалған ұғым қалыптасқан болатын,ғылыми зерттеулер бұл ұғымды нақты мәліметтер келтіріп,керісінше би өнерінің тамыры тереңде жатқанын дәлелдеді. Мәселен «би», «би билеу» деген ежелгі қазақ сөзі мен тікелей би ырғағына құрылған халық музыкасындағы «Би күйі» күманға қарсы ең үкен дәлелдердің нақты қатарын толықтыратынына еш бір сөз жоқ. Қазақ даласында би өнері болмады деген болжам мұсылман дінін қабылдағаннан кейінгі оның қатал заңының талабы биге тиым салған тұсындағы кезенді меңзесе керек. Олай дейтініміз ә, дегеннен –ақ ежелгі әдеп-ғұрып, өнер түрлерінің барлығы адам еңбегімен, кәсібімен тығыз байланысты болды. А. Омаров өзінің шаңын «Наурыз» деген кітапшасында ертедегі адамдар еңбек және аңшылық құралдарын киім-кешек,үй жихаздарын жасау,баспаны салу, аң аулау, кейінірек егіншілік пен мал шаруашылығын символдық жоралардың тұтас бір жүйесімен қолпаштап отырғанын,бұл жоралардың еңбек сияқты міндетті түрде қажет деп қабылданғанын, ал шын мәнінде олар нәтиже бере қоймағанын,тек белгілі бір дәрежеде психалогиялық түрде сергітіп, табысқа деген сенімін көңілге ұялатқанын айта кетіп, «...аңға шығар алдында аңның суретін салып, оны найзамен түйреп немесе жебемен зақымдау керек болды. Мұндайсыз жол болмайды деп жорамалданды. Осы

мақсатпен аңшылар хайуанның терісін жамылып, соның жүрісіне, қимыл қозғалысына салып билейтін»-деген тұжырымдауынан, билеу өнерлерінің алғашқы қалыптасу сәтін аңғарамыз. Ескі заманнан сақталған қазақ халқының ежелгі би ойындарының түрлерінде әдет-ғұры, сиқырлы әрекеттер, хайуандар мен құстардың іс-әрекеттері мен жүріс-тұрыстары бейнеленгені жөнінде. О. Всеволодовская-Голушкевичтің «Пят казахских танцев» кітабынан әжептәуір мағлұмат аламыз [3].

Мәселен, «Аю биі» аюдың жүрісін елестетсе, «Қаз қтар» қаздардың қатарын, «Қоян биі» қоянның секектеуін салады деп көрсетеді. Төрт түлік жануарларының әр қайсысына ат қойып қастерлей білген қазақ халқы кейде өз перзенттерінде «құлыншағым», «Ойсыл қарам», «Тана көзім» «қошақаным», «ақлағым»-деп қылығын, ұқсастығын көріп-танып аймалап еркелете білген. Сол сияқты жорғаның жорғалығын паш еткен «Боз жорға», «Тепең-көк» күйін, ор текенің орғығанына сүйсініп «Ор теке» биін де тұғызған. Сонымен қатар «Ор теке» биі қуыршақ театрының алғашқы үрдісіретінде пайда болған, домбырашының сүйемелдеуімен орындалатын көпшілік алдында кеңінен таралған үлкен тамаша көрінісінің бірі еді. Қазақ халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын суреттейтін «күс бегі-дауылпаз», «қоян-бүркіт» билері күсбегінің бүркітті үйретуі мен үйретілген бүркіттің қояндыалуы сияқты көріністері жоғарыда аталған О. Всеволодовская-Голушкевичтің кітабынан кездестіреміз. Балалардың бос уақытындағы ойынына айналған «Қара сиыр», «Көк сиыр», «Түйе-түйе» өзінің бастамасын алғашында сенімге табынуға бағышталған салт-ғұрып билерінен алынғаны кейбір мәліметтерден белгілі. Испания, Индия, Япония, Қытай, Турция, Цейлон сияқты елдердегідей қазақ халқының ұлттық би мектебі болмаса да, би өнері оның тұрмысында XIX-ғасырдың орта кезінде-ақ қалыптасқаны туралы, орыс саяхатшысы Д. Исаевтың үйлену тойын суреттеуінде нақты дәлелденеді аламыз [4].

Онда «Тойға дайындық жүргізіліп жатқан кезінде -ақ, күніге кешке қыз үйіне құрбылары жиналып жасауына көмектесіп, ән салып, көбінесе домбыра мен қобыздың мұңлы әуеніне билеп тарқасатын» деп келтіріледі. Жинақ болып құрылған Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер кітабының «Сал-серілер салтанаты бөлімінде», «...аяғына сырық байлап өнер көрсеткендіктен де атақты серілер-Берікбол Көпенұлы (1861-1932). Әміренің орындалуымен әлемге танылған «Ағаш аяқ» әнінің авторы, ондаған өнердің басын қосып, елді риза қыла білген айтулы өнерпаз болған» делінеді. Мысқыл-әжуасы аралас, майын тамызып айтатын күлдіргі әңгімелерін. Ор қояндай секіріп, қыран бүркіттей шаңқылдаған Зарубай Күлсейітовтың сиқырлы ойынын, көріп дүйім-жұрт бейне бір театрдың өнерін тамашалағандай әсер алатын дейді өз еңбегінде өнер тану ғылымының докторы, театр сыншысы Б. Құндақбаев. Құйқылжыта ән салумен қатар мен күлдіргі әңгіме айтуға төселе бастаған Қалыбек шаншардың күлдүргі құлдарынан өнеге алып, Қоянды жәрменкесіндегі тамаша ойын сауықтық ұйытқысы болды [5].

Ол сол кездің өзінде-ақ керемет актерлік дарынын танытумен қатар, ащы мысқыл, өткір әжуа, тақпақ өлеңдердің авторы, әрі көркем орындаушысы болатын. Қ. Қуанышбаевтың өзі жасап алған репертуарындағы «Қыз ұзату», «Қой күзету» «Қарабай» «Сарыбай», Құ құдай т.б. шағын сатиралық әңгімелеріндегі тұрмыстың қиыншылығын, бай шонжарлардың өктемдігін, билердің әділетсіздерін ащы мысқылмен шенітін. Міне осы сөз қатарларынан аңғарған кезінде жазу үлгісі қазақ даласында театр өнерінің тағы да бір элементі драма, монодрама өмір сүргеніне көзіміз емін-еркін жетеді. Ал енді қазақ даласында жаңалық деп есептеліп келген тағы да бір өнер мұрасы, цирк өнерінің элементі болып саналатын жоглерліктің ізін көне заманның қойнауынан іздестіріп көрейік. XIX-ғасырдың екінші жарымында, базарларда ән салып өнерлерін көрсеткен қазақтың небір атақты халық өнерпаздары туралы мағлұматтар жеткілікті-ақ. [6].

Соның бірі халық ақыны-Шашубай. Оның Ақмола, Көкшетау, Қалқаралы, бүкіл Жетісу өңірінде өткен базарларда қатынаспағаны жоқ дей келіп, ол туралы Ш. Хұсайынов пен Ы. Дүйсенбаев былай атап өтеді: «Шашубай сол базарларда ақындық, әншілік өнері мен қатар

жанглерлік ойындарды да көрсетеді. Хан базарда көпті қызықтыру мен жасалынған мақсатта ертоқым, айыл-тұрманын күмістеген ақбоз аттың үстінде ән шырқап тұрып, оң-сол жағына аударылады. Одан төбесінен тік шаншыла тұрады. Цирктің артистерінше ойын жасап, жұрттың мейірін қандыра-қандырмастан топтың ортасын қақ жарып шаба жөнеледі айнала үйме-жүйме халық, Шашубайды қуып жүріп тыңдайды» [7].

Осы күнге дейін жаңалық болып саналып келген өнердің кейбір түрлерінің іздерін әліде табуға болады. Уақыт өткен сайын алыстап, бірақ биік тақудай айқындала түскен, көне заман қойнауындағы асыл мұралар, ашылмай жатқан өте құнды, теңеуі табылмас шикі заттай көмілуде. Оны аршып жария ету келешек еншісінде. Ал осы жолда уздену- бәріміздің міндетіміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қабиева А.К., Куненова П.С. Театрландырылған қойылымдар драматургиясының негіздері: Оқу құралы. Тараз: Тараз университеті, 2014, 152 б.
2. Ақселеу Сейдімбек «Мың бір маржан» Алматы: Ана тілі, 1997, 350 б.
3. Всеволодская О.Г. «Пят казахских танцев» М.: Нестор. История, 2014, 96с.
4. Исаев Д.А «Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер» Алматы: Ана тілі, 1998, 250 б.
5. Байсеркенов М. Сахна және актер ("Станиславский жүйесі" һәм оның тезистері мен негізгі заңдылықтары). Алматы: Ана тілі, 1993, 336 б.
6. Режиссура: Уч. пособие / Под редак. Камаловой Н.К. Шымкент, ЮКГУ, 2002, 40 с.
7. Жандарбеков Ә.Ә. Театр ұжымының режиссурасы: оқу құралы. Алматы: Еверо, 2009, 80 б.

Аннотация

В статье рассмотрены все виды исполнительского искусства в казахском народном творчестве, яркие примеры из произведений русских и немецких исследователей, приехавших в Казахстан в конце XVIII - начале XIX веков. Национальное искусство - это сложный процесс, который создается и развивается вместе с нацией в любую эпоху. Это необходимо в любое время для проведения исследования и анализа. Только тогда то, чего мы не знаем, откроется в новом свете. В то же время столичные издательства работают со многими искусствоведами, авторами и читателями. В целом национальное искусство состоит из следующих элементов: искусство пения; уровень развития; изобразительное искусство; декоративно-прикладное искусство; театральное искусство; кинематография и др. Поэтому я решил сделать акцент на значении этих искусств в жизни казахского народа, истории их развития и актуальности. В период становления казахского народа как нации зародилась уникальная певческая традиция. В результате сформировалось богатое музыкальное наследие и культура.

Abstract

All kinds of feasible arts, which is created in Kazakh folk's creation. With examples of Russian, German researchers, visited Kazakhstan at the end of the beginning of the XIX-th centuries is considered in this paper. National art is a complex process that is created and developed together with the nation in any era. This is necessary at any time for research and analysis. Only then will that which we do not know will be revealed in a new light. At the same time, publishing houses in the capital work with many art critics, authors and readers. In general, the national art consists of the following elements: the art of singing; state of the art; art; arts and crafts; theatrical art; cinematography, etc. Therefore, I decided to focus on the importance of these arts in the life of the Kazakh people, the history of their development and relevance.

УДК 541.18

М.Я. Гамарник, А. Байсымакова, К.Е. Аманалиев

к. иск., и.о. доцента, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РОЛЬ ОТЦА АБАЯ КУНАНБАЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ЭПОХИ

Аннотация

Статья посвящена историческим событиям и культурной среде, оказавших влияние на становление личности Абая. Большое место в статье отводится роли отца великого поэта Кунанбая. Согласно народным преданиям и архивным документам, Кунанбай являлся неординарной личностью унаследовал от великих предков мудрость и дальновидность, прозорливость в политических вопросах. Он в свое время был весьма известным би, оратором, общественным деятелем, выбравшим единственную верную тактику в непростое время вхождения в состав России. В статье рассказывается о политической деятельности Кунанбая, его взаимоотношениями с другим видным культурным и политическим деятелем эпохи – Таттимбетом. Бесспорно, ограниченные рамки данной статьи не позволяют полностью раскрыть всю многогранность личности Кунанбая, характер его взаимоотношения с сородичами и русскими властями. Однако приведенные документы и народные предания позволяют сделать вывод, насколько мудрым и дальновидным был отец великого Абая.

Ключевые слова: эпоха, общество, кочевники, род, деятельность, кюй, султан, документы, архив, предания, литература.

2020 г. отмечается в Казахстане как год 175-летнего юбилея великого Абая. В этой связи остановимся на исторических событиях и культурной среде, повлиявшей на становление личности этого мыслителя философа и поэта. В качестве примера мы обратимся к народным преданиям и отдельным архивным документам.

Прежде всего, на становление феномена Абая оказала влияние политическая обстановка того времени – известно, что Центральный Казахстан вошел в состав Западно-Сибирского генерал-губернаторства. Также нельзя исключать и родовые традиции – ведь среди прямых предков Абая было немало биев и певцов-острословов. Конечно же, большую роль на становление Абая оказал его отец Кунанбай (1804-1886). Они находились в родстве с еще одним выдающимся политическим деятелем и кюйши-сері середины XIX в. Таттимбетом Казангапулы (1817-1862).

Здесь мы хотим подчеркнуть, что Кунанбай был выдающимся прогрессивным человеком своего времени. Конечно, в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая», Кунанбай характеризуется в несколько негативном ключе. Такой подход был вполне оправданным в эпоху т.н. «социалистического реализма» (хотя здесь можно порассуждать, насколько «реальными» были подобные события в жизни, например, Абая). Как известно, данный метод, рожденный в недрах тоталитарной системы, диктовал исследователям, историкам и писателям свое решение проблемы «личность и общество». Во многих биографиях великих людей нередко встречается мысль о противопоставлении «передового художника» «косной ограниченной среде», что наглядно видно, например, по некоторым жизнеописаниям Абая.

Такое очернение предыдущих эпох было преднамеренным, так как, согласно идеологии недавнего прошлого, историческое развитие мыслилось по линии непрерывного прогресса во всех жизненных сферах, в том числе духовной и социальной. Отсюда современное общественное устройство должно быть более совершенным, чем, допустим, в XIX веке. Другое дело, что в истории человечества было немало великих людей, феномен появления которых объясняется не благодаря, а вопреки существующему общественному устройству. Отсюда возникла потребность противопоставить личность и среду.

Однако любой, даже самый гениальный человек, вступая в неравную борьбу с жизненными обстоятельствами, всегда оставался сыном своего времени и породившего его общества со своими установившимися нормами этики, морали и т. д.

В кочевой же среде человек и социум находились между собой в неразрывном единстве, что было обусловлено мировоззрением кочевников, их менталитетом и особо гармоничным положением искусства в обществе. Так что подобное противостояние является привнесением чуждой нам господствующей в недавнем прошлом идеологии.

Как известно, род Таттимбета «Шаншар» и род Абая «Тобықты» входят в состав многочисленного племени Среднего Жуза «Арғын». Основоположник этого племени Арғын, по преданиям, не являлся тотемом или мифическим персонажем, а был вполне реальным лицом [1]. Арғын имел нескольких сыновей: один из них — Тобықты — положил начало отдельному роду, из которого вышел великий Абай [2], а другой — Мейрам — продолжил ветвь, ведущую к Таттимбету [3].

Кроме того, Таттимбета и Абая объединяли прямые родственные связи. Так, мать поэта Улжан была выходцем из рода Шаншар. Да и аулы Таттимбета и отца Абая Кунанбая часто общались. Их объединяло не только родство, но и любовь к народному искусству, его носителям. Между аулами время от времени проводились состязания музыкантов. В одном из них Таттимбет встретился с младшей сестрой Улжан Молкарой. В память об этой встрече сохранился кюй «Молкара» [4].

Таттимбета и отца Абая Кунанбая объединяли также политическая и общественная деятельность. Кунанбай являлся старшим аға-султаном-правителем Каркаралинского округа. Таттимбет же был избран на роль младшего султана (кіші султан) – волостного управителя Нурбике-Шаншаровской волости, входящей в состав Каркаралинского округа.

Сам Кунанбай был весьма неординарной личностью. Прежде всего, он являлся глубоким знатоком истории своего народа, его обычаев и традиций. Об этом, в частности, пишет А. Янушкевич, которого Кунанбай сопровождал в поездке по Каркаралинскому округу в 1846 г. [2]. А. Букейханов отмечает: «Кунанбай имел огромное влияние даже на киргизов чужих родов, что подтвердилось избранием его старшим султаном Каркаралинского округа. Под конец своей жизни Кунанбай съездил в Мекку и, вернувшись оттуда, удалился от мирских дел, что сделало его имя еще более популярным...» [5].

Подобная характеристика Кунанбаю имеется и в архивных документах. Так, в «Анкете», датированной 1842 г. есть сведения, что «Кунанбай, сын Ускенбая, старшина, 36 лет, весьма умен, справедлив, пользуется от народа особенным уважением и доверием». Находясь на посту старшего султана, Кунанбай хотел организовать у себя русскую школу [6]. Согласно легендам, рассказанным современным земляком этих двух выдающихся личностей, Турысбеком Тусупбековым, и Таттимбет также неоднократно обращался с просьбой к генерал-губернатору об открытии школ в Каркаралинской степи. Видя бедствие отдельных своих соплеменников, Кунанбай задался целью научить народ земледелию, поэтому в 1851 г. от Западно-Сибирского управления было получено разрешение на занятия хлебопашеством [6].

И Кунанбаю, и Таттимбету были присущи мудрость и справедливость, искреннее уважение народа. Оба они в разное время совершали хадж в Мекку и Медину (О том, что Таттимбет и его сыновья были «кажи», нам рассказала праправнучка Таттимбета Клара Саматовна Мусатаева. В настоящее время она живет в Алматы). Однако чисто человечески они являлись разными людьми: Кунанбай — несколько суровый, с большим усердием и ответственностью относящийся к своим административным обязанностям; Таттимбет же, наоборот, мягкий, тяготившийся властью [7]. Получая жалование царскими ассигнациями, Таттимбет однажды растопил ими самовар, за что был наказан и посажен на 3 дня в Каркаралинскую гауптвахту (Рассказано ныне покойным писателем и большим знатоком казахской истории и культуры Таласбеком Асемкуловым).

Да и в служебных делах между ними не всегда достигалось согласие. К примеру, когда Кунанбая повторно избрали старшим султаном, Таттимбет, обидевшись, спросил у своего родича бия Алшинбая: «Неужели больше не нашлось людей на эту должность?» Дальше он продолжил стихами, иносказательно характеризующих Кунанбая: «Чем отличается конь от коня? Конь есть конь, но у каждой лошади свой бег. Чем отличается баран от барана? Баран есть баран, но у каждого животного свое качество мяса. Чем отличается человек от человека? Осторожно сказанным словом. Нет ничего лучше обдуманного ответа. И жигит, который вчера пообещал, а сегодня отказался от своих слов, хуже, чем мертвая мышь или проданная честь замужней женщины».

Сказав это, кюйши ударил своего коня камчой и ускакал.

Данные сведения собраны домбристом, работавшим в Алматинской консерватории Тматом Мергалиевым в его экспедиции 1962 г. на родину Таттимбета. Информаторы — 80-летние Жаксылык Толенов, Бабагул Бодрин и 75-летний Меруерт Мерхардин. Как мы видим, легенда была записана в то время, когда еще было сильно давление идеологического прессинга эпохи «классовой борьбы». Т.н. «баев» и «феодалов-эксплуататоров», к коим приписывали и Кунанбая, необходимо было противопоставлять «простому народу-труженику» и показывать их в роли «отрицательных персонажей».

Тем не менее, в служебных делах между Таттимбетом и Кунанбаем имелись кое-какие разногласия. Об этом свидетельствуют и отдельные архивные документы. Вот что, например, Таттимбет пишет о поступках узбекского купца Раимова:

«18 февраля 1845 года. Секретно. В Каркаралинский окружной приказ исполняющего должность волостного управителя Нурбике-Чанчаровской волости Таттимбета Казангапова. Рапорт» [8, 206].

«...Имею честь донести, ташкинец Джузмамбетий Раимов разносил между киргизами молвы, что Кокания и Ташкент покорены Бухарией, называл себя посланником от Бухарского хана и приглашал туда кочевать здешних киргиз. Все это я слышал не от самого Джузмамбетия, а от многих лиц в подведомственной мне волости. Приказчик Раимова, имя коего не знают, производил торговлю и отдавал киргизам в долг товару. Как я знаю его, он, Раимов, весьма худого поведения и делает между киргизами разные расстройства, а поэтому покорнейше прошу окружной приказ не позволять ему, Джузмамбетию, производить у нас торговлю и выслать его из сего округа как нетерпимого народом...» [7, 209—210]

Таким образом, в скупых строках документа мы видим, что отдельные купцы являлись политическими агентами и, «выступая посланниками от бухарского хана», уговаривали народ откочевывать в южные пределы. Таттимбет понимал, что действия купца влекли за собой политическую нестабильность и, в случае откочевки сородичей, Россия примет ответные меры.

Документы сохранили и ответ «Управителя Кучук-Тобыктинской волости бия Кунанбая Ускенбаева», датированный 12 марта 1845 г. [7, 206], в котором Кунанбай отказал Таттимбету, практически отмахнувшись от его просьбы:

«...В отношении разглашения Раимовым, что будто он от бухарского хана посланником и приглашал киргиз разных волостей сего округа в Ташкентские пределы, я этого не слышал» [8, 210]. В своей отписке Кунанбай показывает себя осторожным и хитрым политиком, который не желает вступать в конфликт с кем-бы то ни было. Кроме того, Кунанбай старался подчеркнуть, что в подведомственных ему пределах он контролирует ситуацию — у него все спокойно.

В архивных документах также сохранились сведения, что в 1855 г. Таттимбет в составе делегации «почетных людей Каркаралинского округа» осуществил поездку в Санкт-Петербург на коронацию царя Александра II.

К этому времени он уже не был волостным правителем, оставив эту должность в 1854 г. Тем не менее Таттимбет попал в состав депутации вместо Кунанбая, который готовился

совершить хадж в Мекку [8]. Затем, на совещании в Каркаралинске и Омске кандидатура Таттимбета прошла единогласно.

По рассказу Т. Тусупбекова, результатом впечатлений от поездки становится кюй «Бес төре» («Пятеро султанов»). Возможно, среди членов депутации находились «герои» данного кюя. Во времена советского прошлого в литературе о Таттимбете бытовало неправильное мнение об этом кюе, в звуках музыки которого кюйши с едким сарказмом высмеивал спесивость и черствость степных воротил, их равнодушие к беднякам. Данная точка зрения явилась результатом т.н. «классового» подхода, где простой народ-труженик выступал в роли положительного героя, а феодально-байская верхушка наделялась исключительно отрицательными качествами. На самом же деле султаны-төре — прямые потомки великого Чингис-хана — пользовались непререкаемым авторитетом и почитанием в степи.

В середине XIX в. Бес төре называли старших султанов пяти округов Среднего жуза. Это были чингизид Шынгис Уалиханов (Кокшетауский округ), тобыктинец Кунанбай Ускенбаев (Каркаралинский округ), Муса Шорманов из рода Каржас (Баянаульский округ), кипчак Ибрай Жайыкбаев (Акмолинский округ) и улытаусский найман Ерден Сандыбаев (Атбасарский округ). И хотя среди них настоящим төре был только Ш. Уалиханов, всем пятерым оказывали одинаковое уважение и почет. В степи даже сохранилась поговорка «Бес төре билік құра шыққанда...» (По воле пятерых төре).

Кюй, по-преданию, возник в результате разговора с одним аксакалом, который о деятельности пятерых төре сказал следующее: «Да, эта власть служит единственным примером молодому поколению. Бессмертному богу было угодно, что все на земле временно. Настанет день, когда и мы уйдем из жизни, но этот пример для следующего поколения останется незыблемым». Услышав эти слова, Таттимбет так резко вскопчил, что его вышитый чапан упал с плеч на камень, взял в руки домбру и заиграл кюй [3, 237—239].

Поэтому в самой музыке этого кюя присутствует лирико-философское начало. Сам кюй по характеру спокойный и состоит из пяти тем, как бы передающий неторопливый степенный разговор пяти персонажей – в данном случае – пяти «героев» этого кюя.

Итак, в данной статье рассказывалось об исторической обстановке, на фоне которой происходило формирование личности великого Абая. Это была непростая эпоха вхождения казахских земель в состав Российской империи. Прогрессивные политические деятели того времени, конечно, понимали, что такое «присоединение» сопровождалось потерей суверенитета и государственной независимости. Однако в памяти народа еще сохранились кровопролитные события Джунгарской войны. И большая роль в исторических событиях того времени принадлежит Кунанбаю.

Бесспорно, Кунанбай был одним из ведущих политиков своего времени, в совершенстве знавшим адат и шариат, свод степных законодательств Жеты Жаргы. Как мудрый и дальновидный человек, он хорошо понимал суть реформ царского правительства того времени, которые являлись реальным поворотом к утрате независимости. Анализируя сложившуюся обстановку и разбираясь в непростой политической ситуации того времени, Кунанбай предвидел всевозможные провокации, которые могли бы привести к ненужному кровопролитию. Понимал он также, что без связи с царской Россией его земля подверглась бы большей опасности из-за военных притязаний Циньской империи и, возможно, ташкентских, бухарских и хивинских завоевателей. Поэтому он сам взял на себя нелегкое бремя ответственности за судьбу народа и сотрудничества с русскими властями. Насколько оно было успешным, свидетельствуют архивные документы, которые были приведены в статье.

Таким образом, судя по этим документам, социальный и политический статус Кунанбая позволил ему выдвинуться в ранг ведущих общественных деятелей, которые в начале XIX в. определяли политику степи. Будучи связанным с Россией, он, с одной стороны, должен был помогать царскому правительству, с другой — проводил линию, направленную на защиту интересов народа.

Список литературы

1. Сәрсекеев М. Тарақты және Қаракесек шежіресі. Алматы: Атамұра, 1995.- 272 б.
2. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествий по казахским степям. [Текст]: документальная проза XIX века / А. Янушкевич; [пер. с пол. и предисл. Ф. Стекловой; под общ. ред. И. Дюйсенбаева]. Алматы: Международный клуб Абая, 2005 . - 236 с., ил.
3. Сейдімбек А. Шығармалары: Алты томдық. — 3-т. Қазақтың күй өнері. — Астана: Фолиант, 2010. — 832 б.
4. Асемкулов Таласбек. Смирение. Доступно на: <https://web.archive.org/web/20160304093900/http://otuken.kz/index.php/newsmenu/168?task=view> (от 20 сентября 2020 г.)
5. Букейханов А. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Доступно на: <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=33> (от 24 сентября 2020 г.)
6. Бейсенбаев М. Абай және оның заманы. Алматы: Жазушы, 1988.— 136 б.
7. Брагин А.И. Повести о трех городах. Алма-Ата: Жазушы, 1989.— 464 с.
8. Муканов С. Промелькнувший метеор. Кн. II. Алма-Ата: Жазушы, 1976.-411 с.

Түйін

Мақала Абай тұлғасының қалыптасуына әсер еткен тарихи оқиғалар мен мәдени ортаға арналған. Мақалада Ұлы ақынның әкесі Құнанбайдың рөлі ерекше орын алады. Халық аңыздары мен мұрағат құжаттарына сәйкес Құнанбай ұлы бабалардан даналық пен көрегендікті, саяси мәселелердегі көрегендікті мұра еткен бірегей тұлға болған. Ол бір кездері әйгілі би, шешен, қоғам қайраткері болған, Ресейге кірудің қиын кезеңінде жалғыз дұрыс тактиканы таңдаған. Мақалада Құнанбайдың саяси қызметі, оның дәуірдің басқа да көрнекті мәдени және саяси қайраткері Тәттімбетпен қарым – қатынасы туралы айтылады. Осы мақаланың шектеулі шеңбері Құнанбай тұлғасының сан қырлылығын, оның туыстарымен және орыс билігімен қарым-қатынасының сипатын толық ашуға мүмкіндік бермейтіні даусыз. Алайда, аталған құжаттар мен халық аңыздары Ұлы Абайдың әкесі қаншалықты дана және көреген болған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Abstract

The article is devoted to historical events and cultural environment that influenced the formation of Abai's personality. A large place in the article is given to the role of the father of the great poet Kunanbai. According to folk legends and archival documents, Kunanbai was an extraordinary person who inherited wisdom and foresight from his great ancestors, and perspicacity in political matters. At one time, he was a very well-known politician, orator, and public figure who chose the only correct tactic during the difficult time of joining Russia. The article describes the political activities of Kunanbai, his relationship with another prominent cultural and political figure of the era – Tattimbet. Undoubtedly, the limited scope of this article does not allow us to fully reveal the full versatility of the personality of Kunanbai, the nature of his relationship with his relatives and the Russian authorities. However, these documents and folk traditions allow us to conclude how wise and far-sighted the father of the great Abai was.

ӘОЖ 37.013:792

А. Жандарбеков¹, Б.А. Спанов¹, Қ.Ж. Қарғабаев¹, В.К. Ремизев²

¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²д.п.н., МГИК РФ, Москва, РФ

ТЕАТР ПЕДАГОГИКАСЫМЕН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Мақалада театр педагогикасының ерекшеліктері мен өзінділіктері, балаларды театр өнеріне тарту жолдары айтылады. Мақалада сахна адамын даярламастан бұрын адам тәрбиелеу мәселесі көтерілген.

Әуесқойлық және кәсіби өнер айырмашылықтары мен талаптары айтылып, бастапқы актер шеберлігі элементтері сөз болады. Образ жасау, кейіпкер жан -дүниесіне ену жолдарының әдістері түсіндірілген. Кейіпкер дүниесіне байланысты айтылған көрнекті жазушылар, драматургтер, режиссер-актерлар ұлағатты сөздерінен мысалдар келтірілген. Актер өнеріндегі кейіпкержандылық және кейіпкерсындылық ойнау мәнері мен формалары ашық айтылған. Сахна өнерінің техникасы оны рольде, сахнада пайдалану жолдары айтылған. К.С.Станиславский жүйесінің актерлық өнерге тән элементтері, бұл мақалада көрініс тапқан. Театр ұжымын құру, әріптестер арасындағы қарым-қатынас бұл мақалада кеңірек сөз болады. Театр өнерін насихаттау жолдары айтылған.

Кілттік сөздер: театр педагогикасы, театр өнері, сахна, актер, режиссер, драматург, жазушы, актер шеберлігі, сахна элементтері, әуесқойлық өнер.

Қазіргі кезде балаларды театр өнеріне тарту басты назарда болу керек. Жасөспірімді ерте бастан өнерге тарту процесі басталса, ересек тартқанда оның эстетикалық талғамы орнықты әрі белгілі болады. Статистика көрсеткендей ортажастағы мектеп балаларының 3 процентінің театрға деген қызығушылығы спектакльдерге жиі барып, ең бастысы әуесқой театр ұжымына тікелей араласуынан туындаған.

Біздің елдегі әуесқой театр өнерінің қазіргі өркендеуі театр ұжымын басқарушылар әсіресе халық театрлары режиссерларын даярлауға жаңа талаптар қояды. Әуесқой театр ұжымының басшысына кәсіби былайша айтқанда жақсы спектакль қоя алатын білімді адам ғана бола алу жеткіліксіз. Ол өзіне педагог қасиетін, қазіргі театрдың шебер - режиссері, жетістіктерін меңгерген жан - жақты адам болуы тиіс.

Театр ұжымдарының көбеюі мен оның идеялық - шығармашылық өсуі драмалық үйірмеден кәсіби театрға дейін барлық деңгейдегі театр ұжымының өзіндік ерекшеліктерін жетік білетін маман даярлауды қажет етеді.

Оқу кезінде мәдениет институты немесе өнер факультетін бітіруші театр педагогикасы негіздерін меңгеруі қажет, ол студиялық жұмыста әрі спектакль қою процесінде әуесқой актерларды оқыту әдістемесін үйретуге қажет болады [1].

Режиссура және театр бөлімі, мамандануының студенті кезінде, болашақ маман сахна тілі, сахна қозғалысы, грим, сахна техникасы секілді пәндерді меңгеріп, кең дағдылануы тиіс. Себебі ол кейінірек басқаларды үйретеді.

Кәсіби театр режиссеріне қарағанда әуесқой театр ұжымының режиссерінің қарамағында өндірістік цехтар болмайды. Мәдениет саласының әкімшілігі, ұжым мүшелері көмегіне сүйене отырып, ол спектакльді безендіреді. Оған өндірістік ерекшелік технологиясын білу қажет. Кәсіби театр режиссері өз жұмысында өндірістік тәртіпке сүйенеді Әуесқой ұжым режиссері өз еркімен келген адамдармен істес, сондықтан олардың әуестігін ұдайы қолдап отыруы қажет. Режиссердің адамдармен жұмыс істей алуы, оның педагогикалық шеберлігі осы жағдайда білінеді.

Айта кететін бір жайт, режиссерді даярлағанда алдын ала оны жекелеген мамандануға

театр үшін көпшілік қойылымдар немесе циркке даярлауды қарастыру қажет емес Ғұлама режиссер А.Товстоногов айғандай: «Режиссер талантының басты қасиетінің бірі - думаншылық сезім. Қайбір шығарма туралы сөз болмасын, бәрібір думаншылық сезімі болмаса режиссер болмайды».

Әуесқойлық, ол адам өзін сахнадан көргісі келеді, армандайды. Егер бұл арманын орындамай актер шеберлігі кұпияларын үйрету үшін оқу процесінен шығармаса, ол қызықгы болғанымен түбінде оны жалықтырып, көңілін суытады. Бұл дегеніміз кәсіби театрға қарағанда, әуесқойлық театрдың қайта орнына келмей, жойылады деген сөз.

Әуесқой театр үшін ұжым мен көрермендер арасында ерікті тәуелсіз қарым - қатынас тән нәрсе: ол іске асып, қызықты болса, көрермендерге жеткізіледі, іске аспаса «өзі үшін театр» есебінде қанағаттанады. Халық театрының белгілі бір уақытта көрермендер алдында қойылған көрсететін міндеттемесі және бар. Міне осыдан кәсіби деген атау қауіптілігі басталады.

Шынайы ұжым үшін сыртқы көрсеткіштер, прокат межесі аса маңызды емес, оған керегі халық театры ұжымының ішінде өтетін ішкі процестер, жеке бас тұлғаны тәрбиелеу, біркелкіліктен шығару, жан - жақты ойландыру мен өмірге көзқарасын өзгеру.

Адамға әуесқойлық өнермен айналысу тек қызығушылық тіпті ары кеткенде екінші қосымша кәсіп болғандықтан, оған өзінің тікелей негізгі қызметі секілді күш-жігер мен уақытын жұмсай алмайды. Бұндай көзқарас соңғы кездері күмән туғызуда. Мәселе басқада. Екінші кәсіп өмір сүру кезі болып табылмайды. Бірақ, күш-жігер ұмтылыс негізгі кәсіптен осал болмай, тіпті басым болуы тиіс. Бұл адамды өз еркімен әуесқой өнерге берілуге мәжбүрлейді. Оған жарқын мысалы: мамандығы химик Бородин-айналысуы бойынша музыкант, мамандығы дәрігер Чехов-жазушы т.б.

Әуесқой театр жұмысында шешуші фактор болып табылушы-басшы бастамашылдығы. Бастамашылыққа тәрбиелеу-әуесқойлық өнерге басшылық жасауға кадрлар даярлаушы оқу орындары педагогикалық процесінің маңызды мәселесі. Былайша айтқанда, жетекші тұлғасы ірі болған сайын ұжымның шығармашылық және идеялық-тәрбиелік нәтижелері зор болмақ.

Егер кәсіби театр режиссері үш қырлы жан болса: қоюшы, педагог, ұйымдастырушы, ал әуесқой театр режиссері сан қырлы жанға айналуы тиіс. Ол тек қоюшы-режиссер емес, ұйымдастырушы, театр педагогы, одан бөлек тәрбиеші, ақыл-ойларының иесі (тым болмағанда үйірме аумағында), әкімшілік, жабдықтаушы жұмыстарын қоса атқаруы тиіс.

Әуесқойлық театр дегеніміз (оның ішінде халықтық та кіреді)-бұл дегеніміз таза әуесқой театр, ол таза әуесқойлық дүниесімен айналысын деген көзқарас бар. Мысалы не үшін әуесқой ұжымға кәсіби шеберлікке үйрететін кәсіпқой педагог қажет? Тек қызығушылығы арқасында адамдар бірге жиналып пьеса оқып, оны қойып, безендіріп жүргені жеткілікті емес пе?

Бұның бәрі жақсы, қажет, бірақ бүгінгі күні жеткіліксіз. Біздің әуесқойлық өнер аз деңгейінен асып, биіктерге көтерілген [2].

Адамдарды театрға бейімдеу, оларды тәрбиелеу, оларға жоғары эстетикалық шамалар мен мөлшерлерді ендіру ең бастысы әр адамға табиғат силаған талант дәнінен масақ өсіріп шығаруды өз ісін сүйетін режиссер - педагогке, режиссер - тәрбиешіге тапсыру қажет.

Кейде пікірлес ұжымды бірдей ойлайтын ұжым ретінде қабылдайтын ұғым бар. Бұл әрине - бұлай емес. Пікірлестер ұжымы әрқайсысы өзінше ойлай білетін адамдар жиыны. Бұл таланты жеке дара тұту ұжымы.

Оларды біріктіретін өнерге, кәсіпке деген көзқарас.

Сондықтан олар бірін-бірі ауыстыру емес, керісінше толықтырып отыруы қажет.

Егер кәсіби театр режиссері үш қырлы жан болса: қоюшы, педагог, ұйымдастырушы, ал әуесқой театр режиссері сан қырлы жанға айналуы тиіс. Ол тек қоюшы-режиссер емес, ұйымдастырушы, театр педагогы, одан бөлек тәрбиеші, ақыл-ойларының иесі (тым

болмағанда үйірме аумағында), әкімшілік, жабдықтаушы жұмыстарын қоса атқаруы тиіс. Ұдайы әкімшілік-ұйымдастыру мәселелерімен айналысып жүрген оған, таза шығармашылық іспен айналысуға уақыт жете қоюы да неғыбайыл.

Әуесқойлық театр дегеніміз (оның ішінде халықтық та кіреді)-бұл дегеніміз таза әуесқой театр, ол таза әуесқойлық дүниесімен айналысын деген көзқарас бар. Мысалы не үшін әуесқой ұжымға кәсіби шеберлікке үйрететін кәсіпқой педагог қажет? Тек қызығушылығы арқасында адамдар бірге жиналып пьеса оқып, оны қойып, безендіріп жүргені жеткілікті емес пе?

Бұның бәрі жақсы, қажет, бірақ бүгінгі күні жеткіліксіз. Біздің әуесқойлық өнер аз деңгейінен асып, биіктерге көтерілген.

Театр педагогикасының өзіндік мәселелерінің бірі-образға ену мәселесі. Образдық ену процесі кең әрі актердың образға енуі мен актер шеберлігі мәселесіне қатысты ғана болмағанымен, ол театр өнері негізін құрайды.

Бұл мәселе кез келген аңыздық, діни, көркем шығармашылықтың түбегейлі философиялық мәселесі болып табылады.

Бұл ғажайып, қас-қағым сәттегі бөгдені «менмін» деу, жат біреудің жанына ену, ғажайып ақындар, шынайы суреткер мен артист шығармаларында қалай өтеді? Бұл ежелден қойылған сұрақ әлі күнге шейін ғылыми өндеуге ие бола қойған жоқ. Образға ену механизмі саналы және санасыздық түрдегі ойының қатаң теориясы негізінде тек комплексті түрде ұғынықты болуы мүмкін.[3].

Актер өз ойынын көрермен алдында, айшықты түрде көрсетсе, басқа шығармашылық түрлерінде зерттеушілерден жасырын, тек соңыра кейінгі белгілері бойынша айқындалады. Актерлық образға ену өз табиғатында көркем шығармашылықтың ең жарқын, айқын үлгісі. Образға ену бейімділігі міне осылайша актер үшін де режиссер үшін де бірдей.

Образға ену мәселесі театр практиктерінің, режиссер мен актерлардың, театр педагогтарының басты назарында болып келеді.

Станиславскийдің теориялық мұрасында актер шығармашылығы субъектісі мен объектісі арасындағы байланыс шынайы диалектикалық күшпен зерттелген образға енудің материалы және құралы болып табылатын бөгде «менді» және өзіндікін тану ажырамас нәрселер.

Образға ену тең әрекетші екі күш-бөгде біреудің жан-дүниесін дәл байқау және суреткердің «мен» деген өзін объективті дұрыс түсіну. Осылардың барлығы суреткерді айнала қоршаған орта және адамдармен араласуы образға ену бейімділігін әлсіретеді. Ал артист жанындағы қисық айна жасаған өз санасы мен өзін-өзі бағалауы образға ену мүмкіншілігін төмендетеді, әрі бөгде «мені» жасауда жеке өлшемі ретінде өз тұлғасын алады.

Сондықтан К.С.Станиславский өмір бойы «жүрек мәдениеті» оның өмірдің барлық әсерлеріне ашықтығын актерды тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу деп басты маңызға ие болатындығын айтқан. Әсіресе бұл сәт студия жұмысында яғни, театр педагогикасы процесінде, театр әлеміне енуші жас актерлармен жұмыс істеуде қажет.

Актерлық тұлға мәселесінде терең әрі жан-жақты түсінігінде образға ену өнері ең шешуші болып табылады. Айта кететін нәрсе «тұлға» түсінігі Станиславский және Немирович-Данченко баяндауында қатып қалған нәрсе емес. Бұл жағдайда педагогиканың барлық күш-жігері бос әурешілік болар еді. Барлық уақытта жеке тұлғаның белгілі күшті және үздіксіз өсу динамикасы айтылады, ал бұған қарама-қарсы ретінде тұлғаның өшуі яғни, өз өміріне ену, образға ену құдіретін жоғалтуға әкеледі. Станиславский бұған мынадай жақсы мысал келтіреді.

«Бүгін Вишневский Ваня ағайды өзі айтқандай жүйе бойынша ойнады, құдайым-ай Ваня ағай қандай сүйкімсіз мырза болып шыққан. Былайша айтқанда Ваня ағайдың орнына Серябряков шықты. Осыған қарамастан барлығы өмірлік қарапайым. Актер жүйе бойынша ойнап, нағыз өмір сүре білдім деп, менің алдымда мақтаныш етуге құқысы болды. Иә, ол

өмір сүрді- қандай өмірмен-өз өмірімен, қазіргі кезде қандай екендігін көрсетті. Ал өзі шындығында келгенде ол өзгерген, қартайып, нағыз шалға айналған».

Жұтаң, кедейшілік рухани өмірінен туындаған күмәнді шындық. Образға ену мағынасын әлсіретеді.

Бүгінгі күні суреткер жеке басының рухани байлығы, мәдениеті мәселесі өткір қойылуда. Образға ену мәселесі жеке тұлғаның идеялық өнегелік маңызымен үздіксіз байланыста, ол тәрбие және театр педагогикасының басты міндеті.

Сезім шындығын айғанда Пушкиннің театр өнері турасында айтқан кемеңгер формуласын келтіруге болады. Берілген жағдайда оқиғалар шындығы және сезім шындығы. Біз «құсынылған жағдай» дегеніміз, бұл режиссер немесе актерге автордың ұсынған жағдайы. Естен таңдырар оқиға және актер жігері шындық болып қалады. Кейіпкер жандылық және образға ену процесінде актер бастан кешер процесстің сезім табиғаты өмірге қарағанда, өзгеше. Нағыз күйзеліс азап, көркем шығармашылық процесіндегі «күйзеліс» шығармашылық қуанышымен үйлеседі. «Кейіпкержандылық» мектебі актерге кейіпкердің шынайы сезімімен өмір сүруін ұсынады деп ойлаудың қажеті жоқ. Егер де актер барлығын өмірдегідей бастан кешіріп, күйзеліске ұшыраса, көптеген сахналарды ол екінші кайтара ойнар алмас еді: бас айналу, құлау ж.т.б.

Қазір көркем шығармашылықтың ғылыми психологиясы актер өнерін екі типке «кейіпкер-жандылық» және «кейіпкерсындылық» бөлуді қабылдамайды. «Кейіпкерсындылық» байқалған жерде, яғни сезімді сырттай ойнау, шын мәнінде көркем жетістік болмайды. Егер «кейіпкерсындылық» көрерменді сендірер болса, онда ол кейіпкержандылықтың бағалау жан-дүниелік баурап алу дәрежесіне өткені. Қазіргі ғылым кейіпкердің сезімін «кейіпкерсындылық» мүмкіндігінің өзін оның қызу-жалындық әлемінсіз, ол өмірге кірмей, сезінбей, күш-қуатын жұмсатауын да жоққа шығарады.

Бірақ сахнада шыншыл бола білу көркем шығармашылық алғы шарты ғана. Сахнада белгілі ойын шарты, жанрдан тыс шындық жоқ, сахнада тек сендіретін көркем шындық. Алғы шарт ретінде көркем шығармашылықтың сезім шындығының үлкен маңызы болуы себепті, оны жаттықтыру қажет. Актер шеберлігінің элементтері тренингтер барысында жетілдіріледі, оған Станиславский үлкен мән берген.

Актер шеберлі элементтері деп біз нелерді атаймыз? Олардың қатарына жататындар объектіге назар аудару, қабылдау органдары (көру, тыңдау т.б.) сезім жадысы және образдық елестете білу, көркем ойластыру, сахна объектілерімен өзара іс әрекет, әрекеттердің қисындылығы мен бірізділігі, сезім шындығы, сенім мен наным, ой және әрекет болашағы, ырғақ сезімі. сахналық тартымдылық, ерік, бұлшық ет еркіндігі, пластикалығы, дауысты меңгеру, сөзді жеткізе білу, интонация, әрекетті сөз, мінезділік т.б.

Бұл элементтерді игеруді музыка аспабының құлақ күйін келтірумен салыстыруға болады. Себебі: актер бір уақытта аспапта орындаушы да бола алады. Сыртқы физикалық техникасын тұрақты, жалықпай жаттықтыру арқылы актер көрерменге жарқын әрі айшықты түрде образдың ішкі өмірін жеткізе алатын шеберлікке қол жеткізеді.

Міне осыдан аппараты жетілдіру бойынша ұдайы әрі тыңғылықты сабақтар қажет болады: дикция, дауысты қою, сөйлеу заңдылықтары, пластика. ырғақ, би, семсерлеу, музыкалық сауат, дене тәрбиесі, шаңғы, жүзу және спорттың басқа да түрлері. Бірақ спорттық жетістіктер көркемдік мақсат-мүддеге орай қатаң шектелуі тиіс. Шамадан тыс бұлшық еттің ұлғайуы және басқа да спорттық көрсеткіштер актердың дене ақпараттына зияның тигізуі мүмкін. Оқушылардың еске сақтайтын нәрсесі ол-актер шеберлігін қалыптастыратын барлық пәндердің маңыздылығы бірдей, екінші дәрежесі жоқ егер жеткілікті көңіл бөлінбесе сахна тілі, би, семсерлесу мақсатқа жету жолында алынбас қамал болып қала бермек. Бұл пәндерді игермей «актер шеберлігін» меңгеру мүмкін емес. Сахна өнері техникасын меңгермеген актер әуесқой, дилетант түрінде қалып қояды.

Ұжымның режиссері ретінде оған әрқилы әуестенуші адамдармен кездесуге тура

келеді, оған көркем ұжымға қатысушылардан кәсіби деңгейді талап ету орынсыз, бірақ жетекшінің өзі кәсіби, шебер болуы, ол үшін оған нағыз театр мектебінен өту қажет болады [4-7].

Орыс және қазақ театрлары Станиславский жүйесі ашқан сахна өнерінің объективті заңдылықтарын әдіске алуда өздерінің мүмкіндіктерін толық көрсетті. Содан бері жүйе яғни Станиславский ғылымы мен әдісі театрлар практикасына кең енді. Сонымен қатар ішкі актер техника негіздерінің кең енуімен қатар көптеген педагогтар, оқушыларды айтпағанның өзінің сыртқы техникаға назар аударды бәсеңдете бастады. Станиславский бұған үлкен мән берген.

Болашақ актер үшін жалпы білімнің де маңызы өте үлкен, бұл «мәдени кейіпке» ие болу үшін емес, актердың практикалық жұмысы үшін де қажет. А.П.Чеховтың «Білімпаздық-Гамлетті ойнаушылар үшін өте қажет» деп айтқаны бекер емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Жандарбеков А. Театр ұжымын басқару және оның режиссурасы. Алматы., 2013
2. Кнебель М.О. Поэзия педагогики.-М.,1976
3. Тоғаев Б.Б. Режиссура өнерінің қалыптасуы. – Шымкент:ОҚМУ, 2016.-196 б.
4. Шубина И.Б. Организация досуга и шоу программ. –Ростов н/Д, Феникс, 2003.-352с
5. Байсеркенов М. Сахна және актер.-Алматы., Ана тілі, 1993
6. Кристи Г.В. Воспитания актера школы Станиславского.-М.,1976
7. Жандарбеков А. Театр ұжымын басқару және оның режиссурасы. Алматы., Еверо, 2017

Аннотация

В статье раскрываются особенности и свойства театральной педагогики и пути привлечения детей к театральному искусству. Поднимается проблема воспитания личности прежде чем подготовить человека сцены.

Раскрывается требование и отличие любительского и профессионального и искусства и первостепенная элементы актерского мастерство. Подробно описаны пути и методы создания образа и проникновение в душевный мир персонажа. Приведены крылатые слова о персонаже знаменитых писателей. Драматургов, режиссеров и актеров. Открыто сказано манеры переживаний и представлений в актерском искусстве. Раскрыто пути применения на сцене и при исполнении роли технику сценического искусства.

В статье написаны присущие элементы актерского искусства системы К.С.Станиславского. Полностью раскрыты проблемы создания театрального коллектива и взаимоотношение между коллегами.

Abstract

The article reveals the features and properties of theatrical pedagogy and ways to attract children to the theatrical art. The problem of raising a personality is raised before preparing a person for a scene.

The demand and the difference between amateur and professional and art and the primary elements of acting are revealed. The ways and methods of creating an image and penetration into the soul world of a character are described in detail. The winged words about the character of famous writers are given. Playwrights, directors and actors. Openly said manners of experiences and representations in acting. The ways of using the stage art technique and performing the role are revealed.

The article describes the inherent elements of the acting art of the system of K.S. Stanislavsky. The problems of creating a theatrical collective and mutual relations between colleagues have been fully revealed.

ОӘЖ 379.8

Л.Ж. Жұмабай, М.А. Ормолдаева, Д.А. Мусакулова
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БҰҚАРАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАР РЕЖИССУРАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Мақалада бұқаралық мерекелердің режиссурасының ерекшеліктері қарастырылады. Режиссерлік қызметтің заңдылықтарын білместен: образ жасау, мәнерлі құралдарды іріктеу технологиясы, деректі материалды өңдеу, қойылымның мизансценасы мен қарқыны ырғағын құру, эпизодтарды монтаждау ережелері, іс-шараға қатысушыларды жандандыру және ұйымдастыру, сценарий жазудың міндеттері мен тәсілдерінің тұтас кешені, қойылымның көрнекі және шығармашылық бейнесін жасайтын шығармашылық мамандармен жұмыс істеу кәсіби маман өтпейді.

Ежелгі Грецияда, қайта өрлеу дәуірінде, Француз революциясы кезінде мерекелерді ұйымдастыру тарихынан мысалдар келтіре отырып, авторлар ӘЖ режиссерлік өнері саласындағы мәлімдемелерге ерекше рөл берді. И. Немирович-Данченко және К. С. Станиславский. Бұқаралық мереке режиссерлерінің көркемдік ойлауына ерекше орын беріледі, оған: байқау, шығармашылық қиял, түйсігі, шеберлігі, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымы кіреді. Біздің елімізде тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік мерекелер режиссурасы пайда болды.

Кілттік сөздер: Мереке, режиссура, түпкі ой, ұйымдастыру, қойылым, салт-дәстүр, іс-шара, мәдениет, өнер, ерекшелік

Мереке – қоғамдық құбылыс десек, елімізде болып жатырған түрлі іс-шаралардың ұйымдастырылуы, оларға көпшіліктің қатысу деңгейіне қарап шын мәнінде сол мемлекеттің бүгінгі күнгі экономикалық, саяси, мәдени ахуалынан жан-жақты хабардар болудың мүмкіндігі зор. Тәуелсіздігін алған Қазақстан Республикасында заман ағымына сай жаңа мерекелер күнтізбелерден орын алып, ұйымдастырушыларға жаңа талаптар, тың идеялар, соны шешімдер қарулану міндетін қойды. Бұл салада әрине қоюшы режиссерлардың алатын орны ерекше. Қоюшы режиссер жұмысының тарихи-мәдени қалыптасуына шолу жасасак, оның көпсалалығы анықталады. Көне заманғы ру-тайпалық қауымдастықтардың шаруашылығын, тұрмыс-тіршілігін реттеп, дәстүрге айналған әдет-ғұрыптар мен той-салтанаттың өзіндік жетекшісі, ұйымдастырушысы болғаны хақ. Тіпті шағын отбасылық той-мерекелердің өзі ұйымдастырушыға бағынып, шеруі мен құрбандық шалуы, дастархан мәзірімен бата тілек айтылуына дейін орындаушыларын тауып отырған. Бүгінгі күнгі сол ұйымдастырушылар қызметін той-басшысы атқарады.

Қоғамдық дәрежедегі театр мен театрландырылған бұқаралық қойылымдар да ұйымдастырушы қызметін талап еткен. Көне Грек театрындағы хорег мереке атқарушылар ішіндегі беделді адам болған. Қойылымдағы хор шығармасын дайындап, оған ыңғайлы киім тігу - бәрі хорег қызметі болған. Театр қойылымы кезінде хорег болған адам шығын ақшасына риза болу себебі, сол қойылымға қатынасқандармен бірге ол да Құдайлар панасында болады деп есептелген. Жеңіске жеткен шығарманы ұйымдастырушы хорег өз жеңісіне арнап ескерткіш орнатуға құқылы болған. Сөйтіп драматург есімімен бірге ескерткішке хорег аты да жазылған [1].

Бұқаралық қойымдарды қоюшының көпсалалық қызметі театр дамуымен, халықтық мерекелер мен салт-дәстүрлер қалыптасуымен жетіліп отырады. Қайта өрлеу заманында қоюшылар көмегіне суретші-бездендірушілерді алып, көркемдік жұмысты бөлісті. Ал театрлар жабық ғимарат салып, өнердің өзі элиталық және халықтық болып бөлінгенде пьеса іздестіріп, драматургпен келісу, театрды қаржыландыру, көрерменмен жұмыс жасау, суретші,

сазгермен қызмет жасау, антрепренер, театр агенттерінің пайда болуына әсер етті. Олардың қолынан ұйымдастырушылық жұмыс келгенімен шығармашылық қызметті атқару тек өнер иесінің меншігі болды.

Бұхаралық қойылымдардың ұйымдастырушылық жұмысы туралы алғашқы информацияны Франция революциясы ықпалымен қалыптасқан мерекелер туралы мәліметтерден аламыз. Біріншіден, мереке өткізу туралы декретті Конвент қабылдап, комитеттерге өткізу мен жоспар құру тапсырмалары беріледі. Революция басшылары мерекелердің тәрбиелік мәні жөнінде Конвентте баяндауы мемлекет тарапынан мәдениет пен идеологияға байқатқан көзқарасын дәлелдейді. Мирабо жасаған баяндама "Ұлттық мерекелерді ұйымдастыру туралы" деп аталған. 1792 жылдан бастап Конвент ұйғарымымен Луи Давид басқаруымен арнайы мекеме құрады. Оның міндеті мерекені конституциялық жоспарлау, сценарий жазу, әрекеттер тізбегін реттеп, революциялық идеяны көпшілікке жеткізу [2].

Сонымен, қоюшы режиссер кәсіпкер ретінде әрқилы әрекеттер атқару арқылы шындалған.

Тек К.С. Станиславскийдің театр өнеріне енгізген реформалары арқасында қойылымның идеялық тұтастығы, орындаушы актердың драматургияны ұғынуы, көрерменнің эстетикалық тәлім алуы басты міндеттер болып есептелінеді. Бұл талаптар режиссер атқаратын міндеттер өзгеруіне әкелді. Ол өзгерістер режиссураның барлық салаларына тән еді. Вл.И.Немирович-Данченко К.С.Станиславскийдің театр реформалары жөніндегі ақылдасы ретінде режиссер міндеттерін былай суреттеді: "Режиссер үш жақты міндет атқарушы, яғни:

- 1) қалай ойнау керек екенін көрсетуші;
- оны режиссер-актер немесе режиссер-педагог деп атаса болады;
- 2) режиссер актердің тұлғалық қасиеттерін көрсететін айна;
- 3) режиссер барлық қойылымды ұйымдастырушы.

Режиссер қызметінің көзге көрінетіні, әр көрерменнің айқын сезінетіні оның ұйымдастырушылық жұмысы. Бұхаралық қойылымдарда режиссер қызметі қойылымның түпкі ойын басты идеясын анықтаудан басталады. Бір тақырыпты баяндау үшін режиссер әртүрлі идеялар уағыздауы мүмкін [3].

Режиссердің көркем-шығармашылық әрекет негізін көркемдеп ойлау құрайды. Көркемдеп ойлау жеке адам санасындағы белсенділіктің қайнар көзі, ол суреткер қабілетінің жоғарғы эмоционалдық әсерге, интеллектуалдық белсенділікке, шығармашылық процесстің жеке -даралығы белгілеріне орай құрылады. Көңіл-күй суреткер шығармашылығының деңгейін айқындайды және оның шығармашылықтық қажыр-қайратын қозғаушы күш ретінде белгілі. Сонымен қатар эмоционалдық белсенділік суреткер санасындағы терең интеллектуалдық жұмыстың барлығын болжай отырып, өз кезегінде көңіл-күй сезімі мейлінше ықпал ететін, сезімдік көңіл-күйді қалыптастырады, сұрыптайды және олардың қисынды түрде байланысуы мен қарым-қатынасты айқындайды. Көркемдеп ойлауда ақыл мен сезім бір-бірімен тығыз байланыста көрінеді алмасып, өтіп отырады. Бұл диалектика көркемдеп ойлаудың өзіндік ерекшелігін айқындайды.

Суреткер сипатын оның қоғамдық бітімі мен азаматтық рухы құрайды. Кез-келген адамның көркем өнер мен әдебиетті жүрегімен қабылдап, түсіне алуы, сезімге берілуі бұл адам болмысының туа бітті көркемдік қабілетінің бар екендігінің айғағы. Материалистік эстетика суреткер табиғатындағы төмендегідей ерекшеліктерді айқындап, тоқталады.

Ол біріншіден, суреткердің, өзінің айналасында болып жатқан құбылыстардан, қоршаған ортадан тың ерекше жаңалықтар іздеп, соларды сезіне білетін сезімнің болуы, көз алдында болып жатқан, өтіп жатқан оқиғаларды түйсіну ерекше сезіну, және соларға лайық оны тебірену.

Екіншіден бақылау. Көрмей бақыламай, сезім пайда болмайды. Нағыз суреткер табиғатына тән сезімталдылықтың ақиқатқа, өмірдің өзіне негізделген мазмұнын ерекше

түрдегі бақылағыштығы құрайды.

Үшіншіден шығармашылықтық қиял. Қиял суреткердің нағыз серігі бола отырып, өмірдегі бақылаған ақиқаты мен сезінген шындығын жеткізудегі шығармашылықтық деңгейін айқындайды. Бұл суреткердің ойдан шығара білуіне, ал көркем шығарма мен туынды ойдан шығарудың ғана жемісі екені белгілі.

Гегель «суреткердің шығармашылық фантазиясы - ұлы ақын мен жүрек адамының фантазиясы» деген болатын. Қиялдау барлық шығармашылыққа тән сипат, сондай-ақ ол дәл ғылымның өзінде де өзіндік ролі бар екендігі белгілі.

Төртіншіден интуиция. (түйсік)Көркем туынды жасау, өлең, сценарий жазу есеп шығару емес. Есеп шығаруда белгілі бір амал, ереже, тәсіл болса шығарма немесе туынды адамның ішкі тебіренісі мен табиғи тербелісінің нәтижесі. Бұл жерде суреткердің ақыл иесі ғана емес, сонымен қатар бойында ыстық сезімнің болуы қажеттілігіне тоқталғанымыз жөн.

Бесіншіден суреткердің өмірбаяны. Көркемдеп ойлау қабілеті суреткердің өмірлік тәжірибесінің молдығына да тікелей қатысты. Шығыс философы Ибсен «Өмірі мазмұнды кісінің шығармашылығы да мазмұнды» деп атап өткен болатын.

Алтыншыдан парасат. Сананың саралығы. Сараланбаған сезіммен, немесе бір ғана интуициямен келесі көркем туындының пайда болуы мүмкін емес. Өнер адамынан қашанда жанының сұлу болуы, адамгершілік мінез, мол білім, барынша мәдениетті болуы талап етіледі. Өмірде бір түрде, өнерде басқа бір күйде көрінуге болмайды.

Жетіншіден шеберлік. Суреткерлік даналық негізін -суреткерлік шеберлік құрайды. Өнердегі шын шеберлікке апарар жол - еңбек.

Сегізіншіден шабыт. Шабыт болмайынша шеберліктен ештеңе шықпайды. Шабытсыздық қабілетсіздік -дарынсыздық, дарынсыздық - талантсыздық, яғни өнер иесіне тән ерекше қасиеттің болмауына әкеліп соғады. А.С. Пушкин «Ең арғы жағы геометрияға да шабыт керек» деп атап көрсеткен болатын. Суреткер өз мақсатына, мұратына іс жүзінде шабытты еңбек арқылы ғана жетпек. Суреткердің шабыты кең көлемдегі халық мүддесіне негізделуге, ақиқат өмірге тамыр тартуы тиіс. Сонда ғана өнер өзінің көздеген мағынасына жетеді. Өйкені нағыз шабыт пен творчестволық құштарлық Станиславский айтқандай «суреткердің өнердегі өзін емес, өзіндегі өнерді сүюінен» туады [4].

Бұхаралық қойылымдар режиссерының қызметінде режиссер-актер болу жиі кездесетін қызмет. Бұхаралық көріністерді орындаушылар негізінен білімі мен бейімі жоқ әуесқой орындаушылар. Сондықтан актерлік шеберлік көрсету, образды ұғындыру, мизансценалар мен қимылдарды белгілеу, образдың сенімділігін арттыратын әрекеттер тізбегін құру - бәрі режиссер құзырында. Кәсіпкер актерге образ мақсаты мен образдық шешімді айтса болды, қалғанын жетілдіру актер жұмысы. Әуесқой актерға азғантай уақытындағы бір-екі репетицияда роль-кейде көп адам бір образ шығаруы режиссердан аса шеберлікті талап етеді [5].

Репрессия жылдарының құрбандарына "Қасірет" монументі ашылуына "Зарлы ана" ескерткішіне гүл шоқтарын қоюдан салтанат басталатын болды. Қоршаудың кірер есігінен ескерткішке дейін қолдарына гүл ұстаған адамдар, ал ескерткіш жанында шашын жайып қойып кимешекті әжелерін құшақтап тұрған бойжеткен қыздар, Құрманғазының "Көбік шашқан" күйі солардың зарын жеткізгендей үндестік құрып тұрды. Гүл шоқтарын ұстап тұрғандар да, әжелер мен олардың немере қыздары да жазасыз құрбандарды жоқтау, олардың азаматтығы алдында тағзым ету, әрқайсысын жақтайтын ана мен қызының зарын жеткізу қажеттілігі ұғындырылды. Түпкі мақсат мүсіндегі ана мен бірге халқының да жадында қасіретке бөленген азаматтар әрқашан есте екенін жеткізу үшін қазақ дәстүріндегі жоқтау рәсімі көрсетілген еді.

Жоғарыда айтылған режиссер міндеттері шығармашылық, тәрбиелік қызметтерін қамтыды. Келесі міндеті - ұйымдастырушылық. Бұл міндетті атқару үшін режиссердың бойында табандылық, шешім қабылдау, тапсырма беріп, орындауды талап ете білу, тіл

табыса білу, жұмысқа жұмылдыра білу т.с.с. жеке тұлғалық қабілеттер болуы шарт [6].

Көпшілік қойылымдар режиссурасында продюссерлік қызмет пен қажетті шығармашылық (безендіру, жарық беру, дыбыспен қамту, пиротехника т.с.с.) жұмыстары өз дәрежесінде болмайынша ұйымдастырушылық әрекеттер елеулі орын алмайды. Оның өз себептері бар. Біріншіден, жұмыс көлеміне байланысты. Облыстық іс-шара өткізу үшін барлық аудандардан орындаушылар шақыртып, оларға шығармашылық тапсырма беріп, басын қосып репертуар белгілеп, репетиция орнын, уақытын, өткізетін адамын, аппаратурасын табу, киім тігу, орналастыру, тамақтандыру, жол қаражатын көтеру т.с.с. жұмыстарды талап етеді. Бұл бір номерге байланысты ұйымдастырушылық жұмыс.

Екіншіден, бұхаралық қойылым ерекшелігіне сай ұйымдастырушылық жұмысты тек орындаушылармен емес, көрермен-қатынасусымен де жүргізу. Шәмші Қалдаяқов ән фестивалін өткізуде композитормен кездескен, сыйлас-сырлас болған адамдарды әңгімеге тартып, жаңа мағлұматтар жинау мақсатымен өткізілген театр алдындағы жүздесуге адрес аралап, естелік жазған авторлар, қызметтес болғандар мен сол кездегі студенттер шақырылған. Келу бар да, әңгіме, әнге араласу басқа. Ол үшін ұйымдастырушылар алдына сыр ашу, ән айту қажеттілік жағдаяттарын жасау талаптары қойылды. Әр бұхаралық әрекетті халықтық деңгейге көтеру үшін оның белсенділікті ынталандыратын арнайы ұйымдастырылған әрекеттері.

Менеджер, продюссер болған жағдайда ұйымдастырушымен бірлесіп келісім шартқа қол қойысады. Режиссер менеджер продюссер қызметімен әзірше көптеген жағдайда қамтылмағандықтан тапсырушымен бірлесіп ұйымдастыру комиссиясын немесе дирекция құруы шарт. Оған кіретін адамдар, міндеттері, қатынасу формасы, тапсырыс орындалу мерзімі мен есеп формасы белгіленеді. Тапсырушы талаптары, орындау үшін қажеттіліктер бәрі келісім шарт немесе контрактіде көрсетіледі де қол қойылып, мөрмен бекітіледі. Қаражат төлену шарты мен орындалу сапасына сай төлем ақы беру де шартта көрсетіледі.

Сонымен, ұйымдастыру дегеніміз бағытталған практикалық әрекеттер. Олар мақсат, міндеттерді белгілеуге, шешім қабылдауға, мамандар іріктеп бөлуге, материалдық, финанстық қамтамасыз етуге, оларды бөлуге, орындалуын қадағалауға бағытталған әрекеттерден тұрады [7].

Әдебиеттер тізімі

1. Байсеркенов М. Сахна және актер ("Станиславский жүйесі " нәм оның тезистері мен негізгі заңдылықтары). Алматы: Ана тілі, 1993, 336 б.
2. Вершковский Э.В. Режиссура театрализованных представлений. М.: Нестор. История, 2017, 88с.
3. Жандарбеков Ә.Ә. Театр ұжымының режиссурасы: оқу құралы. Алматы: Еверо, 2009, 80 б.
4. Қабиева А.К., Куненова П.С. Театрландырылған қойылымдар драматургиясының негіздері: Оқу құралы. Тараз: Тараз университеті, 2014, 152 б.
5. Режиссура: Уч.пособие / Под.редак.Камаловой Н.К. Шымкент, ЮКГУ, 2002, 40 с.
6. Тоғаев Б.Б. Режиссура өнерінің қалыптасуы. Шымкент: ОҚМУ, 2016, 196 б.
7. Шубина И.Б. Организация досуга и шоу программ. Ростов н/Д: Феникс, 2003, 352 с.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности режиссуры массовых праздников. Без знания закономерностей режиссерской деятельности: создание образа, технологии отбора выразительных средств, обработки документального материала, построения мизансцены и темпо-ритма постановки, правил монтажа эпизодов, активизации участников и организации мероприятия и целого комплекса задач и способов написания сценария, работы с творческими специалистами, создающими наглядный и творческий образ постановки не состоится специалист-профессионал.

Приведя примеры с истории организации праздников в Древней Греции, Эпохи возрождения,

времен Французской революции авторы особенную роль отвели высказываниям в сфере режиссерского искусства Вл.И.Немирович-Данченко и К.С.Станиславского. У режиссеров массовых праздников особое место отдается художественному мышлению, которое включает: наблюдение, творческую фантазию, интуиция, мастерство, жизненный опыт, мимовоззрение.

В связи приобретением независимости в нашей стране появились новые праздники. Организация современных праздников требует грамотное выполнение творческой работы. Грамотность в работе режиссера подразумевает использование профессиональных режиссерских приемов, использование художественно-выразительных средств: оформления, наглядности, текста, озвучивания, освещения, видеоматериала с учетом зрительского восприятия, национального менталитета, государственной идеологии в области освещаемого факта и события.

Abstract

The article discusses the features of directing mass holidays. Without knowledge of the laws of directing: creating an image, technologies for selecting expressive means, processing documentary material, building a mise-EN-scene and tempo-rhythm of the production, rules for editing episodes, activating participants and organizing the event, and a whole set of tasks and methods for writing a script, working with creative specialists who create a visual and creative image of the production, a professional specialist will not take place.

Giving examples from the history of organizing holidays in Ancient Greece, the Renaissance, and the French revolution, the authors gave a special role to statements in the field of directing art by V. I. Nemirovich-Danchenko and K. S. Stanislavsky. Among the Directors of mass festivals, a special place is given to artistic thinking, which includes: observation, creative imagination, intuition, skill, life experience, and worldview. In connection with the acquisition of independence in our country.

ӘОЖ 371.1.00.157

З.Б. Қабылбекова¹, Ф.П. Тюмебаева²

¹п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²магистрант, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: KZber@mail.ru, farida.tyme@gmail.com

ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНЕ ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін

Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады.

Инновациялық процестің негізі – жаңалықтарды қалыптастырып жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады.

Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты – оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігін уақыт дәлелдеп отыр. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу - әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады.

Кілттік сөздер: инновациялық оқыту технологиясы, модификациялық, комбинаторлық, және радикалдық инновация, жаңарту нысандар.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты білгір маман болу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық технологияны меңгеру оқытушының зейін-зерделік, кәсіптік, адамгершілік, рухани,

азаматтық және басқа да көптеген ұстаздық келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Қандай сабақтың болмасын қызықты өтуі оқытушының үнемі іздену, ұтымды әдіс – тәсілдерді қолдану, оқыту әдістемесін жаңартып отыруына байланысты.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

«Инновация» деген сөз – латынның «novus» жаңалық және «in» енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы «жаңару, жаңалық, өзгеру» деген мағынаны білдіреді.

Т.И.Шамова, П.И.Третьяковалардың еңбегінде «Инновация дегеніміз – жаңа мазмұнды ұйымдастыру, ал жаңалық енгізу дегеніміз – тек қана жаңалық енгізу, қалыптастыру, яғни, инновация үрдісі мазмұнды дамытуды, жаңаны ұйымдастыруды, қалыптастыруды анықтайды, ал «жаңаша» деп жаңаның мазмұны, оны енгізудің әдіс-тәсілі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз» делінген. Энциклопедиялық сөздіктерде «инновация» әр түрлі анықталады. Үлкен энциклопедиялық сөздікте бұл ұғым «жаңаша білім беру» деп түсіндіріледі. [1].

Ал А.И.Кочетов «инновация» ұғымына төмендегідей анықтама береді: «Көрсетілген деңгейге апаруды қамтамасыз ететін теориялық, технологиялық және педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас бағдарламасы». Алайда Р.Масырова мен Т.Линчевская мұндай анықтамамен келіспейтіндігін білдіреді. Олардың тұжырымдамасында, «Егер баратын деңгей» алдын-ала көрсетілген болса, ол қандай инновация» делінген. В.Кваша мен В.Латинаның пікірлері бойынша «инновация»- бұл жаңа үлгілердің бағытындағы нақты әрекет, мөлшердің шегінен шығатын кәсіптік іс-әрекеттің жаңа сапалы деңгейге көтерілуі болып табылады [2].

Инновациялық үрдіске түскен ұжым даму барысының бірнеше кезеңін бастан кешірді: 1) жалтақтап күдіктену; 2) даңғазашылдық; 3) тұрақтану; 4) ынтымақтастық қалыптасу. Соңғы екі кезең – инновациялық үрдісті ұжымның шығармашылықпен сезінген, түсінген кезеңдері. Олар әрбір адамның аталған кезеңдерді басынан өткізуімен сәйкестеледі.

Инновация термині қазіргі білім берудің теориясы мен тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүр. Бірақ, ғылымда бұл терминнің нақтылы анықтамасы белгілі бір категория ретінде берілмеген. Берілетін анықтамалардың көпшілігі бұл ұғымды кеңінен терең таныта алмайды. Инновацияны “Білім беру жүйесіндегі жаңалық енгізу” деп айтсақ, оның мағынасын тарылтқан болар едік. [3].

«Инновация» ұғымы ең бірінші XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеуінен пайда болды, яғни, бір мәдениет түрлерін екінші ел мәдениетіне енгізу дегенді білдіреді және бұл ұғым этнографияда әлі күнге дейін сақталған.

Инновация аударғанда жаңа, жаңалық, жаңарту дегенді білдіреді дедік. Яғни, С.Ожегов сөздігіне сүйенсек, инновация бірінші рет шыққан, жасалған, жуық арада пайда болған, бұрынғының орнын басатын, алғаш ашылған, бұрыннан таныс емес енгізілген жаңалық болып шығады. Инновация ұғымын әр елде әртүрлі түсінген. Кейбір мемлекеттерде (АҚШ, Нидерланды) бұл термин кең тараған. Ал, Арабия, Жапония тәріздес мемлекеттерде кезіктіру мүмкін емес. Сондықтан әр елде бұл құбылысқа қандай көзқарас қалыптасқанын анықтау мақсатымен ғылыми-педагогикалық, техникалық, саяси әдебиеттер мен баспа беттерін зерттей келе, Ресейде, шет елдерде, ТМД елдерінде, Қазақстанда «Инновация» ұғымына көптеген анықтамалар берілгенін көреміз.

Ресейде «Инновация» ұғымына өте күдікпен қарағаны мәлім. Мәселен, XIX-XX ғасырдың басындағы бірде-бір білім реформаларында бұл термин кездеспейді. Негізінде реформа жүзеге асқан, яғни, инновациялық үрдіс өткен, бірақ инновация термині еш жерде аталмайды. Ал Америка ғалымдары Биль және Болен педагогикалық инновацияны

«Құрамына материалдық өзгеруіне ғана емес, сол материалды қолданудағы көзқарастардың кешенді өзгеруін білдіретін үлкен өзгеріс» деп түсінеді.

Білім беру мазмұнын жаңарту-бұл бағдарламалардың құрылымы мен мазмұнын, оқыту әдістерін қайта қарау. Іске асырудың нәтижелері жеке тұлғаның дамуына қолайлы білім беру ортасын құру болуы керек. Білім беру мазмұнын жаңарту еліміздегі білім беру сапасын арттырып қана қоймай, еліміздің әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елдердің қатарына қосылуын қамтамасыз етеді және бұл білім беру мазмұнын жаңарту үдерісінің ұлттық аспектісі болып табылады. Осыған байланысты, бұл мақалада критериалды бағалауды қолдану ерекшеліктері оқушылардың оқу жетістіктерін нақты анықталған, ұжымдық дамыған, білім беру процесінің барлық қатысушыларына алдын-ала белгілі, білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін критерийлермен салыстыруға негізделген процесс ретінде қарастырылады.

Біздің елімізде «инновация» ұғымы соңғы жылдары кеңінен пайдаланылып келеді. Ең алғаш «инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады. Н.Нұрахметов «инновация» білімнің мазмұнында, әдістемеді, технологияда, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады деп қарастырып, өзінің жіктемесінде инновацияны, қайта жаңарту кеңістігін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі (жеке – дара, бір-бірімен байланыспаған); модульдік түрі (жеке – дара кешені, бір-бірімен байланысқан); жүйелі түрі (мектепті толық қамтитын). [4].

Педагог қызметінде инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануда оқытушы сабақты дайын күйінде бағаламайды, әрбір білім алушының өзі ізденіп, ғылыми негіздерін өз бетінше игеріп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал оқытушының негізгі міндетіне білім алушының іс-әрекетін бақылау жатады.

Ал жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады».

Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф.Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектсі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады. [5].

Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Қазіргі оқу орындары ұсынып отырған көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбіне жаңашыл, инновациялық болып табылады. [6].

Бүгінгі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, процестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Шамова Т.И., П.И.Третьякова. Инновационные процессы в школе как содержательно-организационное основа механизма ее развития. - М., 2009. – 420с.
2. Инновационные процессы в школе: организация и управление. – М., 2015. - 169 с.
3. Арысбаева З. “Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері”. // Қазақстан мектебі. № 1. 2007 ж. 69-70 б.
4. Юсуфбекова Н.Р. Педагогическая инноватика: Проблемы и перспективы. – Казань: изд-во КГУ, 1995. – 320 с.
5. Б.М.Камзина. Жаңа инновациялық технологияларды оқу-тәрбие үрдісіне енгізудің педагогикалық шарттары. // Валеология. № 3. 2006 ж. 4-5 б.
6. Вальдман И.А. Международный опыт использования результатов национальных мониторингов учебных достижений: ключевые аспекты // Качество образования в Евразии. – 2017. – С. 3-33.
7. Волкова Е.Н., Микляева А.В., Безгодова С.А. Психологические возможности педагогической отметки // Вестник Мининского университета. – 2018. – Том 6, No 4.

Аннотация

Для освоения инновационных технологий обучения необходимо мобилизовать большой педагогический опыт. Это работа, требующая человека, творчески подходящего к своей деятельности, обладающего известными личными деловыми качествами. На самом деле каждый педагог саморазвивает и формирует себя в процессе освоения новых инновационных технологий. Основа инновационного процесса-целостная деятельность по формированию и реализации новостей. Инновации способствуют повышению уровня знаний. Сознательного молодого поколения, получения качественного образования, так и в единственное условие – время доказывает, что внедрение инновационных технологий в образовательный процесс новых учебных заведений. Поэтому, не воздержавшись от научно-технического прогресса, умение своевременно принимать, обрабатывать и эффективно использовать новые педагогические инновации, является основной задачей каждого учителя.

Abstract

For the development of innovative technologies of training is necessary to mobilize a great educational experience. This is a job that requires a person who is creatively suited to their work, who has well-known personal business qualities. In fact, each teacher develops and shapes himself in the process of mastering new innovative technologies. The basis of the innovation process is a holistic activity for the formation and implementation of news. Innovations contribute to increasing the level of knowledge. A conscious young generation, getting a quality education, and in the only condition – time proves that the introduction of innovative technologies in the educational process of new educational institutions. Therefore, without refraining from scientific and technological progress, the ability to timely accept, process and effectively use new pedagogical innovations is the main task of every teacher.

ӘОЖ 378.40

Э.А. Мекенбаева, Қ.Е. Төреханов, Н.Б. Бексейтов
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТЕАТР ӨНЕРІНДЕ СЦЕНОГРАФИЯ МЕН РЕЖИССУРАНЫҢ КӨРКЕМ БАЙЛАНЫСЫ

Түйін

Замануи театр өнеріндегі шынайылықты айнытпай бейнелеу суретшімен режиссердің өзара түсіністікпен өнімді жұмыс жасауының нәтижесі болып саналады. Сценография спектакльдің өзіне

тән ерекшелігі болып табылады. Замануи театрлардың сахналық мәдениеті мен идеялық – шығармашылық ерекшеліктері спектакльді қою жұмыстарында маңызды элемент болып табылады.

Драматургияның жаңа үлгілерін замануи театр сахнасында тәжірибеден өткізу қазіргі таңда қойылымды көркем безендіру жұмыстарында ерекше айқындалады. Драматургияның жаңа формаларын сынау бүгінде қойылымның көркемдік дизайнында көрінеді. Режиссура мен сценографияның көркемдік өзара байланысының негізгі қағидаттары сахналық мәнерліліктің ұштасқан құралдарының кешенін құрайды. Қазіргі театрлар режиссура мен сценографияның өзара байланысы мәселесінің өзектілігін сақтап отыр. Жалпы, сахна өнері мен сценографияның даму процесінде театрлық сәндік өнердің көптеген принциптері және оның спектакльдің басқа компоненттерімен байланысы бейнеленген.

Кілттік сөздер: Сценография, спектакль, қойылым, режиссура, режиссер.

Қазақ театрының өзекті бір проблемасы – сценографияның спектакльдің құрамдық бөлігі бола тұра өнердің бөлек бір түрі есебінде қаралмағанында, мұқият зерттелмегенінде, оның даму кезеңдерінің нақтыланбағанында жатыр. Қазақстанның бүкіл театр мәдениетінің мәтінінде сценографияның ұлттық ерешеліктері онтология тұрғысынан зерттелген жоқ. Ал мәдениеттегі ұлттық бедер тек түрден ғана тұрмайды, сондай-ақ оның мәні мен мазмұны да болып табылады. Өйткені тарихта әлі күнге дейін ұлттық бедерсіз мәдениет болған емес. Қазақстанның сценография өнері қысқа мерзім ішінде әдет-ғұрыптық қойылымдар мен шыншыл-хикаяттық декорациялардан бағыты бойынша ең зерделі көрерменнің талғамынан шығатын мәні терең және сезімге түрткі боларлық спектакльдерге дейінгі жолды жүріп өтті. Сценография драматургияның қажетті ғана емес, сондай-ақ ықпалы зор «со-интерпретаторына» айналды. Көркемдік құндылықтар алдыңғы орынға шықты. Театр суретшілерінің режиссерлік принциптердің қалыптасуына үлкен әсері тиді десек те асыра айтқандық емес.

Қазақ театрының барша даму барысы жетістіктер, сәтті немесе сәтсіз тәжірибелер, қателіктер мен пайдалы табыстар арқылы аса мол шығармашылық тәжірибе жинақтаған театр суретшілерінің жетістіктерімен тығыз байланысты. Өкінішке орай қазақ театр тарихының даму барысында сценографияның мұндай тарихы жазылған жоқ. Театр суретшісі көбіне жалпылама мәні ғана бар, нақты талдау мен байыпты зерттеу тапшы рецензенттер тұжырымына қанағат етуге мәжбүр. Тіпті ара-тұра суретші жұмысы туралы мақала жазылса бірлі-екілі жағдайлар ғана қаралады, спектакльдің безендірілуі туралы жекелеген рецензиялары ғана бар. [1].

Сценографияның спецификалық ерекшелігі – оның аралық жағдайында бұл орайда бір жағынан театрмен үзілмейтін байланысты, екінші жағынан бейнелеу өнерімен байланысты айту керек. Сценограф сахна дизайнері, суретші, график, архитектор бола отырып, театрға бейнелеу мәдениетінің құндылықтарын ғана әкеліп қоймайды, сондай-ақ өзіндік проблемалар мен қарамақайшылықтар да әкеледі. Бұл орайдағы сценографтың орны-әрқайсысы дербес театр және бейнелеу өнерлерінің аражігіндегі орын. Суретші осы екеуінің де игілігі үшін тер төгеді. Мұндай жағдайдың артықшылығы да бар – ол жеке суретшілік көзқараста, сценографиялық кеңістікте принциптер таңдауда еркіндіктер береді; сондай-ақ көп бедерлілікке, тілі театрмен бірлескен жұмыста жаңа идеялардың туындауына әсер етеді.

Сценографтың жұмыс барысында драматургиялық туындыны интерпретациялау, әдеби тілді театрдың бейнелі тіліне көшіру, көрініс орнын таңдау, кеңістік проблемасы, қажетті шартты шаралар мен стилистика сынды мәселелерді шешуіне тура келеді. Әрбір нақты ахуалда суретші сахнаның көрініс пен көркем декорациялық әлемнің өзара байланысын орнатады. Осы бір кәсіпке ортақ мәселелер театрды зерттейтін өнер танушы үшін теориялық тұрғыдығы ой түйіндеу құралы болды. Өйткені теорияның өзі ақиқаттың кейбір көріністерін зерделеу болып табылады. Дәл бұл арада оның көркем-театрлық заңдылықтар мен өзара байланыс тұрғысындағы мәні бар. Теорияны білу үшін дамыған

түсінік, сондай-ақ әдістеме керек. Ал оның қандай-да бір мектепке, стильдік ерекшелікке, шығармашылық ағымға жататынына қарамастан әр суретшінің қызметінен табуға болады» [2].

Егер қазақ кәсіпқой театрының бастапқы кезі — өткен ғасырдың басына көңіл бөлсек, бейнелеуге қатысты міндет қойылғанын аңғарар едік. Бұл тұжырымды біз қазіргі түсінікке орай қойып отырмыз. Театр декораторлары ХХ-шы ғасырдың отызыншы жылдарына дейін қажеттілікке орай пайдаланылған даланың немесе таудың этнографиялық тұрғыдағы айқын пейзаждық декорацияларын үлкен шеберлікпен дайындай білді. Егер қандай да бір елеулі спектакльге «өзіндік» декорациялар жасалса – ол «абстракты» мәнге ие болып, театрдың жабдығына айналды, басқа да спектакльдерге қолданылды. Театр декорациясына деген мұндай көзқарас әрі ұзақ сақталады. Ол театрдың кедейлігінен емес еді. Бар болғаны ол кездің театрға деген көзқарасы солай болатын. Дәл мұндай жағдайдың театр декорациясын қол өнеріне айналдырып жіберуі заңды. Дегенмен жетістіктер де болды. Ондайлардың қатарына М. Я. Тригердің 1932 жылғы «Сүнгүір қайық» қойылымын атауға болады. Орыс театрының режиссері Я. П. Таневтің «...суретші С. Столяровтың идеясымен қазақ сахнасында тұңғыш рет үш деңгейлі декорация қолданылды: екі қабатты станок кейде кафе, кейде палуба, кейде каюта есебінде көрсетілді. Қимылдар дұрыс болып, көріністер жылдам ауыстырылды ... » [3]. Алайда, өзінше жақсы бұл оқиға ұзақ уақытқа дейін жалғасын таппады.

Қазақстандық театр-декорациясы өнерінің деңгейі ең сыни көзқараспен қарағанның өзінде де жоғары. Алайда шеберлеріміздің тәжірибесі жеткіліксіз зерттелген, материалдарды, зерттеулерді, театрдағы эскиздер, үлгілер, кейіпкер киімдері бейнеленген альбомдарды теориялық тұрғыда бағалау жағы тапшы. Жинақталған тәжірибені мұқият үйретіп, жүйелеу қажет, қазақ театр-декорация өнерін әділ шығармашылық тұрғыда жұмылдыра алатын тарихын жасауға көмектесу керек. Ал оның барлық театр өнерімен бір дәрежеде көрерменге қатты әсер ететін артықшылығы ғана емес, сонымен бірге аса мұнды ерекшелігі де бар — біздің есімізде қалғаннан басқа ізі жоқ. жоғалып кететін. Осының өзі-ақ Қазақстан театр-декорация өнері дамуының объективті тарихын, қазақ сценографиясы туралы толыққанды теориялық еңбек жазудың қажеттілігін көрсетеді. Қазақ кәсіби театры өмір сүргеннен бергі уақыттағы суретшілер тапқан бағалы, пайдалы, қызықты құндылықтардың қорытындысын жасайтын кез келді. Әсіресе өткеннің сабағы, театр шеберлерінің тәжірибесі, білік сахнаға енді шыққан жастарға аса пайдалы [3].

Сценография өнерінің қара қайнарын білу, жинақталған тәжірибені теориялық тұрғыда зерделеу, бұрын жасалып қойған дүниені қайта жасауға уақытты текке сарып етпей, алғажылжу жас суретшілер мен театр тәжірибесінің мүддесіне ғана емес, сондай-ақ еліміздің мәдениетінің даму тарихының мүддесіне де сәйкес келеді.

Қойылымның жарығы мен жарықтың партитурасын ойластыру режиссердің қойылымды жасау мен мизансценаларды қоюда маңызды роль атқарады, оларда күрделі диалектикалық қалыптардың қатнасы мен мазмұны пайда болады: яғни қақтығыстың ішкі мәнін, қарым - қатнасын, ойларын, сахналық әрекеттің қисынын сыртқы көзге көрінетін қойылымның тұлғасы арқылы білдіру. Жарықтың көп программалық сандық басқару жүйесі, есте сақтағыш құрылымы бар, реттегіштерді қолдану, жарық беру құралдарын қашықтықтан басқару, бір жарықтың жағдайынан екінші жарықтың жағдайына өтуін автоматтандыру жарықты сапалы жаңаша пайдалануға жол ашты. Сахна кеңістігін ұйымдастыру барысында театрдың заманауи жарық беру құралдарымен жарақтандырылуы ғылымның жаңа жетістіктерімен тығыз байланысты. Алдыңғы қатардағы театрларда сахнаны жарықпен көркемдеп безендіру жұмыстарында экрандарды пайдалану мен түрлі видеопроекцияларды қолдану заманауи қойылымдардағы көркемдік айқындылықтың амалы ретінде басымдылық танытуда [4].

Ол театрлардың техникалық құралдарын жаңа технологиямен жаңарту процесі бүгінгі таңда ғылыми техникалық прогресстің дамуының жалпы деңгейіне сай келгендіктен қоюшылардың шығармашылық мүмкіншіліктерінің ауқымының кеңейуіне ықпал етеді.

Бүгінгі таңда сахналық жаңа технология әрі жабық театралдық алаңшаларда болып жатқан қойылымдарға, әрі қала аумағында, ашық алаңдарда өтіп жатқан көпшілікке арналған ойын сауықтарға қолданылуда. Технологияның дамуы, телекоммуникациялық жүйе мен көптеген жарнамалақ таблолардың мүмкіншіліктерін есепке ала отырып, көпшілік театрландырылған ойынсауықтардың жаңа формаларының келіп шығуына өз ықпалын тигізуде. Біртұтас театралдық алаңша ретіндегі Қаланың жағдайында жаңа технологияны пайдалану ауқымы айтарлықтай кеңейді, себебі заманауи проекциялық техникаларды пайдаланудағы кейбір келеңсіз сипаттамалары ашық кеңістікте елеусіздеу болады.

Қалалық ортаның кеңістігін көпшілік ойынсауықтың қойылымдық шешіміне пайдалану сәулеттік өнердің синтезі ретінде және компьютерлік графика мен мультимедияның тұлғалық амалы ретінде заманауи көркем шығарманың дамуына ықпал етеді.

Көпшіліктік театрландырылған әрекеттің жаңадан жинақталған жаныры, әдеттен тыс кең көлемдегі әлеуеті қатнаса ие болған, ұлттық дәстүрлердің жаңаруына әсер етеді. Көпшілік қойылымдар мен қалалық мерекелердің эстетикалық қасиеттері, олардың негізі ойын - сауықтық, көрнекілік, хабарламалық болғандықтан шығармашылық қызметтің жаңа түрлеріне өз әсерін тигізеді [5].

Сценографияның спецификалық ерекшелігі – оның аралық жағдайында бұл орайда бір жағынан театрмен үзілмейтін байланысты, екінші жағынан бейнелеу өнерімен байланысты айту керек. Сценограф сахна дизайнері, суретші, график, архитектор бола отырып, театрға бейнелеу мәдениетінің құндылықтарын ғана әкеліп қоймайды, сондай-ақ өзіндік проблемалар мен қарамақайшылықтар да әкеледі. Бұл орайдағы сценографтың орны-эрқайсысы дербес театр және бейнелеу өнерлерінің аражігіндегі орын. Суретші осы екеуінің де игілігі үшін тер төгеді. Мұндай жағдайдың артықшылығы да бар – ол жеке суретшілік көзқараста, сценографиялық кеңістікте принциптер таңдауда еркіндіктер береді; сондай-ақ көп бедерлілікке, тілі театрмен бірлескен жұмыста жаңа идеялардың туындауына әсер етеді [6].

Қазақ театрының өзекті бір проблемасы – сценографияның спектакльдің құрамдық бөлігі бола тұра өнердің бөлек бір түрі есебінде қаралмағанында, мұқият зерттелмегенінде, оның даму кезеңдерінің нақтыланбағанында жатыр. Қазақстанның бүкіл театр мәдениетінің мәтінінде сценографияның ұлттық ерешеліктері онтология тұрғысынын зерттелген жоқ [7].

Ал мәдениеттегі ұлттық бедер тек түрден ғана тұрмайды, сондай-ақ оның мәні мен мазмұны да болып табылады. Өйткені тарихта әлі кунге дейін ұлттық бедерсіз мәдениет болған емес. Қазақстанның сценография өнері қысқа мерзім ішінде әдет-ғұрыптық қойылымдар мен шыншыл-хикаяттық декорациялардан бағыты бойынша ең зерделі көрерменнің талғамынан шығатын мәні терең және сезімге түрткі боларлық спектакльдерге дейінгі жолды жүріп өтті. Сценография драматургияның қажетті ғана емес, сондай-ақ ықпалы зор «со-интерпретаторына» айналды. Көркемдік құндылықтар алдыңғы орынға шықты. Театр суретшілерінің режиссерлік принциптердің қалыптасуына үлкен әсері тиді десек те асыра айтқандық емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Қаржаубаева С. К. Қазақстан сценографиясының көкейкесті мәселелері.: Жалын, 2012, 288б
2. Михайлова А. Сценография: теория и опыт. М.:, 2000, 189с
3. Гадамер Г. Актуальность прекрасного. М., 2008, 189с

4. А.Маемиров Қалiң қалай қазақ театры?/// Егемен Қзақстан №24(62380), 5 Ақпан, 2017ж
5. Ә.Сығай., Ж.Ахметова. Театр тарихы. – Алматы. МерСал, 2004 . - 272 бет
6. Б.Р.Нөгербек, Г.Қ.Наурызбекова, Н.Р. Мұқышева. Қазақ киносының тарихы – Алматы. ИздатМаркет, 2005- 196 бет
7. Сандыбаева А.С. Сахна кеңістігі. – Алматы: Эрудит, 2005. – 200 бет

Аннотация

В современном многосложном театральном искусстве уровень художественного осмысления действительности находится в прямой зависимости от степени взаимопроникновения и плодотворного синтеза идей художника и режиссера. Сценография является специфической особенностью спектакля. Сценическая культура и идейно – творческие особенности современного театра является важным элементом в создании и постановки спектакля.

Апробация новых форм драматургии сегодня выражаются в художественном оформлении постановки. Основные принципы художественных взаимосвязи режиссуры и сценографии составляют комплекс сопряженных средств сценической выразительности. Особую актуальность проблемы взаимосвязей режиссуры и сценографии имеют современные театры. В общем в процессе развития сценического искусства и сценографии воплощают в себя многие принципы театрально декоративного искусства и его соотношения с другими компонентами спектакля.

Abstract

In modern polysyllabic theatrical art, the level of artistic comprehension of reality is in direct proportion to the degree of mutual penetration and fruitful synthesis of the ideas of the artist and director. Scenography is a specific feature of the performance. Stage culture and ideological and creative peculiarities of modern theater is an important element in the creation and production of a performance.

The approbation of new forms of drama is expressed today in the decoration of the production. The basic principles of the artistic relationship between direction and scenography are a complex of conjugated means of stage expressiveness. Modern theaters have a particular relevance of the problem of interrelationships between direction and stage art. In general, in the development of stage art and scenography, many principles of theatrical decorative art and its relationship with other components of the performance are embodied.

УДК 37.036.5

М.М. Мухамедин

к.п.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ СПОСОБНОСТИ К ТВОРЧЕСТВУ

Аннотация

В данной статье раскрыты специфическая сущность детского творчества и возрастные особенности младшего школьного возраста как фактора начального формирования способностей к творчеству. Анализированы психологические и педагогические литературы известных ученых о «возрастном фоне» младших школьников, который, составляет предпосылку формирования и реализации творческих способностей в этот возрастной период. Эффективность формирования способности к творчеству в младшем школьном возрасте, на наш взгляд, объясняется существующими качественными своеобразиями, особенностями этого возрастного периода, на которые, с одной стороны, может опереться творческий процесс и, с другой - теми, которые являются катализаторами его протекания. Базой для формирования способностей младших школьников служат те «умственные резервы», новообразования, которые начинают проявляться в этом возрасте: способность к творческому мышлению, а также рефлексия - способность выразить в слове как результат

деятельности, ее продукт, так и те способы, приемы, с помощью которых этот результат был найден (осознанность мыслительных действий).

Ключевые слова: творчество, способность, мотив, возрастные особенности, младший школьник, деятельность, любознательность, творческое мышление, воображения, интерес.

Педагогические исследования проблемы воспитания творческих способностей детей связаны с важнейшими открытиями психологов Л.С. Выготского и С.Л. Рубинштейна, которые установили специфику детского творчества, заключающуюся в субъективной природе новизны творческой деятельности детей, а также открытия М.С.Бернштейна, А.В. Брушлинского, А.Н. Лука, Я.А. Пономарева, которые доказали единство сущности творческого процесса детей и взрослых, установили возможность воспитания и развития творческих способностей детей во всех видах творческой деятельности.

Как показывает исследование, творческий человек отличается от нетворческого именно повышенным интересом к новому в своем внутреннем мире - в свежих образах, мыслях. Более того, ему становится просто интересно, что еще он может из этого внутреннего мира «извлечь», на что он способен. Поэтому настоящее творчество есть испытание и собственных возможностей. «Главное в творчестве не внешняя активность, а внутренняя- акт создания «идеала», образа мира, где проблема отчуждения человека и среды разрешена. Внешняя активность есть лишь экспликация продуктов внутреннего акта» - пишет В.Н. Дружинин [1].

Понятие детского творчества оказывается отнесенным не столько к высшим предметным результатам творческих актов, сколько к внутреннему самоизменению творящего субъекта. В творческом процессе совпадает изменение обстоятельств, предметной среды с самоизменением и развитием личности младшего школьника, как творца. «Творчество - пишет Г.К. Нургалиева, - становится качеством личности, чертами ее характера, когда приобретает устойчивость, выраженность, большую значимость, становится характерным для личности» [2]. Известный американский психолог Фромм предложил следующее определение понятия детского творчества (креативности): «Эта способность удивляться и познавать, умение находить решения в нестандартных ситуациях, это нацеленность на открытие нового и способность к глубокому осознанию своего опыта» [3]. Таким образом, следуя этой формулировке, критерием детского творчества является не только качество результата, а характеристики и процессы, активизирующие творческую способность.

Мы разделяем позицию Н.С. Лейтеса, по мнению которого в годы детства возрастные особенности являются одновременно и факторами начального формирования способностей. «Предпосылки развития способностей, специфичные для отдельных детских возрастов, - та почва, на которой возрастают индивидуальные способности. Формирование индивидуальных способностей происходит в ходе возрастного развития, и многое, зависит от того, что же будет взято из тех свойств, которые выступают в различные периоды детства, черты какого именно возраста и в какой степени скажутся на чертах интеллекта» [4].

При этом нужно не упускать из виду, что созревание нервных структур - важное условие возрастного психического развития младшего школьника. Роль этого фактора четко показал А.В. Запорожец: «С одной стороны, созревание организма ребенка вообще и его нервной системы в частности, которое носит, как показывает морфогенетические исследования... также стадийный характер, не порождая само по себе новых психологических образований, создает на каждой возрастной ступени специфические условия, специфические предпосылки для усвоения нового рода опыта, для овладения новыми способами деятельности, для формирования новых психических процессов... Наряду с этим обнаруживается и обратная зависимость созревания от развития, обусловленного условиями жизни и воспитания» [5].

Эффективность формирования способности к творчеству в младшем школьном возрасте, на наш взгляд, объясняется существующими качественными своеобразиями, особенностями этого возрастного периода, на которые, с одной стороны, может опереться творческий процесс и, с другой - теми, которые являются катализаторами его протекания.

С возрастом возможности нервной системы увеличиваются, она укрепляется, но многие ее ценные свойства, благоприятствующие активному развитию способностей, в значительной мере утрачиваются. Поэтому педагоги и психологи советуют спешить использовать период младшего школьного возраста для развития способностей детей. Э. Ландау утверждает, что одаренность в ребенке необходимо побуждать и развивать, а не отказываться от нее. Э. Ландау не считает одаренность проблемой: «не одаренность становится «драмой», а запущенность тех сторон детской личности, которые оказываются невостребованными» [6]. Она утверждает, что развивать надо не только специфическое дарование. Необходимо учитывать всю личность, ее эмоциональные, интеллектуальные, художественные и социальные способности. Если одаренному ребенку помогают всесторонне, то проблем у него не возникает.

Детям младшего школьного возраста свойственны необычайная чувствительность к образным впечатлениям, богатство воображения, неустанная любознательность, возрастающий познавательный интерес. По мнению Л.С. Выготского, именно в этот период устанавливаются наиболее тесные связи фантазии с речемыслительными процессами, начинает складываться новая функциональная система воображения. Развитие воображения определяет положительную динамику в изменении творческого мышления [7].

Повышенная активность - характерная черта детей этого возраста, во многом выражает природно обусловленную потребность в умственных впечатлениях. Такая характерная черта младших школьников как подражательность, не тормозит творческий процесс ребенка. Н.С. Лейтес подчеркивал, что «сама подражательность в начальном учении, в условиях неизбежной недостаточности некоторых знаний, оказывается в немалой мере творческой, она требует интуиции, импровизации, непрестанной умственной инициативы. Любознательность младших школьников выступает не только в повышенной восприимчивости - она одновременно создает новое, не будучи связана каким-нибудь привычным ограничением. Таким образом, в этом возрасте обнаруживаются предпосылки творческой стороны способностей» [8].

Для формирования творческих способностей в период младшего школьного возраста важен тот факт, что в этом возрасте происходит интенсивное развитие интеллектуальных способностей. За короткий промежуток времени, по словам Н.С. Лейтеса, с ребенком происходят удивительные превращения: «Формируются сложнейшие свойства ума, развитие идет в таком темпе, который будет недоступен в зрелые годы» [8].

Базой для формирования способностей младших школьников служат те «умственные резервы», новообразования, которые начинают проявляться в этом возрасте: способность к творческому мышлению, а также рефлексия - способность выразить в слове как результат деятельности, ее продукт, так и те способы, приемы, с помощью которых этот результат был найден (осознанность мыслительных действий).

В умственных проявлениях младшего школьника замечаются творческие моменты. В познание дети вносят элементы игры, фантазии, и при этом, как отмечает Н.С. Лейтес, подготавливаются те психологические механизмы, которые в дальнейшем смогут специализироваться и развиваться уже в большей мере применительно к личности и общественно значимому содержанию.

Предпосылкой творческой проявлений младших школьников, их стимулом является также развитие мотивационной сферы личности ребенка. У детей в этом возрасте ярко выражено стремление мыслить, преодолевать умственные препятствия, самостоятельно находить решения, потребность в активности, творчестве.

Педагоги указывают, что потребность младшего школьника проявить себя в творчестве

очень велика, она открывает для него путь к раскрытию своей индивидуальности, к реализации своих способностей, ее удовлетворение дает ребенку интенсивное ощущение радости жизни. Его творческий потенциал, по мнению педагогов и психологов выражается прежде всего в желании создать что-нибудь в рисунке, музыке, игре, труде, в технике. Творческая деятельность, переход от одного творческого занятия к другому - это поиск самого себя, своих способностей, своего призвания, как указывает известный ученый А. Байтурсунов, «внутреннее состояние ребенка надо уметь различать по его действиям» [9].

Исследователи считают, что младшего школьника побуждает действовать прежде всего процессуальная сторона деятельности. Ребенку доставляет удовольствие проявлять интеллектуальные силы и творческие способности. Отметим тот «возрастной фон» младших школьников, который, по мнению психологов и педагогов, составляет предпосылку формирования и реализации творческих способностей в этот возрастной период.

Итак, повышенная чувствительность, интенсивное развитие интеллекта, творческое мышление, любознательность, потребность в активности, интерес к познанию нового, игровое отношение к деятельности, расположенность к творческому самовыражению - характерные черты младших школьников, являются предпосылками формирования творческих способностей в младшем школьном возрасте.

Таким образом, не отрицая природных задатков и способностей, облегчающих возможность успешного выполнения какой-либо деятельности творческого характера, можно утверждать, что проявление и развитие способностей детей целиком зависит, с одной стороны, от условий жизни и воспитания (которые определяют, будет ли ребенок вовлечен в соответствующие этим способностям виды творческой деятельности), с другой стороны, от личности учителя, его педагогического мастерства и опыта творческой работы.

Список литературы

1. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. СПб.: Изд. «Питер», 2000, 368 с.
2. Нурғалиева Г.К. Психолого-педагогические основы системы ценностного ориентирования личности: Дис. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук. Алматы: Алматинский государственный университет, 1993, 375 с.
3. Одаренные дети: Пер. с англ./Общ. ред. Г.В. Бурменской и В.М. Слущкого. М.: Прогресс, 1991, 376 с.
4. Лейтес, Н.С. Способности и одаренность в детские годы / Возрастная психология: хрестоматия: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Сост. и науч. ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – 6-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2007, 624 с.
5. Запорожец А.В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности. - В сб.: Принцип развития в психологии. М., 1978, С.256-260.
6. Ландау Э. Одаренность требует мужества: психологическое сопровождение одаренного ребенка/ Пер. с нем. М.: Издательский Центр «Академия», 2008, 144 с.
7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. СПб: Союз, 2007, 96 с.
8. Лейтес, Н.С. Способности и одаренность в детские годы / Возрастная психология: хрестоматия: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Сост. и науч. ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – 6-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2007, 624 с.
9. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлендер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. Алматы: Жалын, 1991, 464 б.

Түйін

Бұл мақалада балалар шығармашылығының өзгешелік мәні мен бастауыш мектеп жасындағы балалардың жастық ерекшеліктері шығармашылыққа деген қабілеттің бастапқы кезде қалыптасуының факторы ретінде жазылған. Белгілі ғалымдардың /А.В. Брушлинский, А.Н. Лук, Я.А. Пономарев, Л.С.Выготский, В.Н. Дружинин, Г.К. Нурғалиева, А.В. Запорожец, А. Байтұрсынов және

т.б./ бастауыш мектеп оқушыларының «жас ерекшелік жағдайында» жазылған психологиялық және педагогикалық әдебиеттері талданған, бұлар сол жас аралығындағы балаларда шығармашылық қабілеттерді қалыптастыру және жүзеге асыру үшін алғышарт болып табылады.

Бастауыш мектеп жасындағы балдарда шығармашылыққа деген қабілеттерін қалыптастырудың тиімділігі, біздің ойымызша, сол жастағыларға тән сапалық ерекшеліктермен және жастық кезеңдегі өзгешеліктермен түсіндіріледі, бұларға, бір жағынан, шығармашылық процесс арқа сүйесе, екінші жағынан, сол процестің жүруіне катализатор болатындар арқа сүйейді.

Бастауыш мектепте оқитын балдардың бойында қабілеттерді қалыптастырудың негізін сол жаста байқала бастайтын «ақыл қорлары», жаңа білімдер құрайды, яғни шығармашылық тұрғыдан ойлауға қабілеттілік, сондай-ақ рефлексия – әрекет ету нәтижесін, оның өнімін және де нәтижеге жетудің әдістері мен тәсілдерін әңгімелеп беру қабілеттілігі (ойлау әрекетін саналы түрде жүзеге асыру).

Abstract

This article reveals the specific essence of children's creativity and age-related features of primary school age as a factor in the initial formation of creativity abilities. The psychological and pedagogical literature of famous scientists /A.V. Brushlinsky, A. N. Luk, Ya. A. Ponomarev, L. S. Vygotsky, V. N. Druzhinin, G. K. Nurgalieva, A.V. Zaporozhets, A. Baitursunov, etc./ about «Age background» of younger schoolchildren, which is the prerequisite for the formation and realization of creative abilities in this age period.

In our opinion, the effectiveness of the formation of the ability to create at primary school age is explained by the existing qualitative peculiarities, features of this age period, which, on the one hand, can be used for the creative process and, on the other, by those that are catalysts for its course.

The basis for the formation of abilities of younger schoolchildren are those «mental reserves», neoplasms that begin to manifest themselves at this age: the ability to think creatively, as well as reflection - the ability to Express in a word both the result of activity, its product, and the ways and techniques by which this result was found (awareness of mental actions).

УДК 37.894

A.A. Suyuberdiyeva, Z.A. Emkulova, Sh.Zh. Berdauletova, V.Ju. Morozova ⁴

c.p.s., M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
master, senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
master, senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
master, senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

DIFFERENCES OF EDUCATING TERMINOLOGY LEXICS ON A WORK WITH SPECIAL LITERATURE IN THE ENGLISH LESSONS

Abstract

An important condition for the preparation of highly important professionals who speaks a foreign language is working with the special literature in a foreign language. The issue of the foreign language practical course in high school is continued to improve the basic skills of foreign language communication through professionally-oriented education. All of this means achieving a fairly high level of development of speech, such as: the ability to freely and fairly correct to speak a foreign language, foreign language to understand it by hearing and translate from the foreign to the native with minimal using of vocabulary, texts specialized character. Future specialists should be able to use in their work of scientific, political and professional literature published in a foreign language. In this case, students should pass basic knowledge and skills in abstracting and annotating, readable texts.

Key words: language, education, terminology, competence, lexicology, foreign language, polysemy.

The global, socio-economic and political changes taking place in the Republic of Kazakhstan led to the increase in the educational and self-educational role of the foreign languages. In the

context of deepening integration processes in the world of educational space, teaching of foreign languages is an urgent need. The foreign competence became an integral part of the training of highly qualified, competitive, mobile professionals in the educational space and the international labor market.

The teaching of a foreign language in higher education is an independent and completed course that has its content and structure, and is focused on the achievement of the standard of the European competence in foreign languages, adopted in the document "Modern Languages: Learning, Learning, Assessment. Pan-European competence", that approved by the Council of Europe in April 1997. While the secondary school is laid down the foundations for owning a foreign language, the university carries out professionally-oriented training of the future specialists. Hence the peculiarities of selection of linguistic and speech material and its organization in educational and methodical complexes for groups of major specialties[1].

The important condition for the preparation of highly qualified specialists who know a foreign language is the work with the special literature in a foreign language. The task of the practical course of the foreign language at the university is to further improvement the basic skills of foreign-language communication through professionally-oriented instruction. All of the above assumes the achievement of a rather high level of development of oral speech, such as: the ability to speak fluently and correctly in a foreign language, to understand a foreign speech by ear and to translate from a foreign language to a native with a minimal use of a dictionary of narrowly specialized texts.

The future specialists should be able to use scientific, political and professional literature in their work published in a foreign language. The educational material provides for the use of authentic pragmatic, popular scientific and journalistic texts with the different reading strategies: introductory reading, reading and viewing, video and audio materials that adequately reflect the content of the subject matter and the areas of communication. At the same time, students should have read the basics of knowledge and skills in the abstracts and annotation of the texts[2]. The task of teaching reading as an independent type of speech activity is the ability to extract information from the text to the extent necessary for solving a specific speech task. Various functional types of texts are being improved: pragmatic, informational, scientific-publicity and popular-science, prosaic. The materials of the newspapers and magazines, excerpts from books, daily life, information reference texts (materials of Internet networks, advertisements, excerpts from speeches of politicians, science and art, encyclopedic information). Under the conditions of the organization of educational activities using different-genre text materials in a foreign language and tasks of a solve-problem-communicative character developed for them will contribute to the formation of sociocultural competence among the students[3-4].

Reading scientific literature on the specialty or any other special text in a foreign language assumes the possession of a special terminology. The terms are words (or stable word-combinations-equivalents of words) that express concepts specific to a given branch of knowledge and are known mainly to persons familiar with the given branch of science or technology. The terms differ from ordinary words in that they express concepts scientifically worked out, having precise definition and peculiar to a separate branch of human knowledge. The terminological array used in texts on the specialty includes various fields of knowledge: philology, biology, geography, history, etc. This breadth of directions and links with related sciences explains the existence of the main difficulties in translating the texts of this specialty - ambiguity of terms. The same term has different meanings within different sciences[6].

The next problem that arises in the teaching of terminology is the ambiguity within the same area. The same concept is often denoted by different terms, and the same term is used in different meanings. Therefore, when translating texts there is a need for a correct interpretation of terms and the correct selection of the Russian equivalent.

On the other hand, the Russian term can be translated by several German terms. For example, the transfer can be expressed in German terms: German, Übergabe, Livesendung, Direktsendung,

Transmission. Training: it. Unterricht m., Ausbildung f., Lernen n., Studium n. Purpose: German. Bestimmung f., Festsetzung f., Ausschreibung f., Ernennung f., Nominierung f., Berufung f., Verwendung f., Vorschrift f. Training: English. Teaching, Instruction, Training, Tuition, Order: Eng. Order, Prohibition.

A significant difficulty is also the case of the discrepancy between the meanings of similarly pronunciation of the Russian and foreign-language terms, the so-called "difficult friends of an interpreter":

In German:

Zivil - not civil, but civil

Ferse f. - not a queen, but a heel

Backe f. is not a tank, but a cheek

Bank f. - not in the sense of a bank, but a bench, desk

Grund m. - not in the meaning of the soil, but the reason

Kapieren - not to copy, but to think, understand

In English:

Adoption - not only adaptation, but also adoption

Sex - not only sex, but sex

Race is not only a race, but also a race

Commission - not only commission, but commission

Abstract - not only abstract, but also abstract

Interest is not only interest, but interest

But the biggest challenges are to face the terms-neologisms. They are found among the "brand" names, i.e. specific names of those or other things are produced by this firm or enterprise. The same problems occur when you are translated abbreviations [3].

All of the above mentioned issues call a lot of difficulties by students when they are working with the texts on the specialty. To facilitate the work of students with special terms will help bilingual, trilingual terminology dictionaries. The history of the appearance of these dictionaries has its roots far back in the past, since the practical lexicography is the oldest of human activities. If we turn to the Sumerian culture, (and this is the 25th century BC), we will see that at this time people tried to explain obscure words and composed vocabularies that were called glossaries or vocabularies. The appearance of dictionaries in the form in which we are accustomed to see them, that is, the so-called "early dictionary period" refers to the XVI century. Since then, a huge number of different dictionaries have been compiled.[2]

By the 20th century, the practical lexicography had accumulated a rich experience in the lexicographic description of the language. From the middle of this century, this experience began to be described and generalized, and these generalizations led to the emergence of the theory of lexicography, which is defined today as "appropriately organized knowledge that gives a holistic view of the entire series of questions related to the creation of dictionaries and other works of the dictionary type." One of the areas of the lexicography, which is especially rapidly developed, is scientific and technical lexicography in our country. The theoretical basis of which is a very young linguistic branch - terminology[5]. It should be noted that terminology (terminology-outdated) is a science that studies special vocabulary from the point of view of its typology, origin, form, content (meaning) and functions, as well as using, ordering and creating. The beginning of the development of terminology is associated with the names of the Austrian scientist Eugene Wooster and the local terminologist Dmitri Semenovich Loathe, who published the first works in 1930. Currently, a number of national schools are engaged in the development of theoretical problems in terminology: Austrian-German, French-Canadian, Russian, Czech-differing approaches and aspects of the consideration of the special vocabulary. At present, a number of independent research directions are singled out in the terminology. First of all, it is possible to single out theoretical terminology that explores the patterns of development and use of special vocabulary and the applied terminology

based on it, which develops practical principles and recommendations for eliminating the shortcomings of the terms and terminologies, describing, evaluating, editing, streamlining, creating, translating and using them. The theory of the compilation of terminological dictionaries today has not reached the level of the scientific theory, but it constantly accumulates its conceptual apparatus, its terminology[3].

Usage of terminology dictionaries by reading and translating professional texts are necessary to teach students, firstly to use the context, in order to understand what is at stake. Secondly, in multicomponent terms an important place is occupied by word-combinations, the values of which can be deduced from the values of their components [7].

Thirdly, as one of the means of forming skills and abilities by the students are to be used the terminological array, training control should be considered. Self-controlling exercises can be in diverse:

1. In the proposed passages, select the words that are terms by your specialty.
2. To determine word-combinations if there are new terms derived from already known terms.
3. Give synonyms, if they exist, and if not, describe the phenomenon expressed by the term.
4. What are the terms that denote the opposite concepts?
5. Form all sorts of combinations with the term.
6. List the terms necessary to define a concept.
7. What are the terminology differences?

The work on the terminology by specialty, the development of the terminological glossaries will help the students to acquire the necessary skills of the correct perception and use of the terminological array of their professional industry.

References

1. S.V. Grinyov-Grinevich. Introductory to Terminology: Tutorial. Moscow: Academiya, 2006. 233p.
2. V.P. Berkov. Bilingual encyclopedia. Saint-Petersburg: SPU, 1996. 248p.
3. F.P. Sorokoletov. General encyclopedia. Tutorial. Leningrad: LGU, 1985. 67p.
4. T.A. Baranovskaya. English for academic purposes. Higher economic school. Moscow 2010.
5. Michael Lewis. The Lexical approach. Thomas Heinle. Electronic textbook. 102p
6. M.T. Baranov. Phraseology and lexis methodic on the foreign language lessons. Moscow 1988. 165p
7. G.V. Rogova. The methodic of foreign language studying at school. Moscow 1991 54-60pp

Түйін

Шетел тілін білетін жоғары білікті мамандар даярлаудың маңызды шарты - шет тіліндегі арнайы әдебиеттермен жұмыс жасау. Университетте шетел тілінің практикалық курсы оқыту кәсіби бағдарлы оқыту арқылы шет тілдік қатынастың негізгі дағдыларын жетілдіруге бағытталған. Мұның бәрі сөйлеуді дамытудың жеткілікті жоғары деңгейіне жетуді білдіреді, атап айтқанда: шет тілінде еркін және дұрыс сөйлей білу, оны құлақпен түсіну және лексиканы, мамандандырылған мәтіндерді минималды қолдана отырып шет тілінен ана тіліне аудару қабілетін дамыту. Болашақ мамандар өз жұмыстарында шет тілінде шыққан ғылыми, саяси және кәсіби әдебиеттерді қолдана білуі керек. Бұл жағдайда студенттерде оқылатын мәтіндердің абстракциясы мен аннотациясының негізгі білімдері мен дағдылары болуы керек. Сөйлеу әрекетінің дербес түрі ретінде оқуды оқытудың міндеті - белгілі бір сөйлеу мәселесін шешуге қажетті көлемде мәтіннен ақпарат алу мүмкіндігі. Оқытудың проблемасы - сол саладағы терминологияның екіұштылығы. Бір ұғымды көбінесе әртүрлі терминдермен белгілейді, ал бір термин әртүрлі тәсілдермен қолданылады. Сондықтан мәтіндерді аудару терминдерді дұрыс түсіндіру және орысша баламасын дұрыс таңдау үшін қажет.

Аннотация

Важным условием подготовки высококвалифицированных специалистов, владеющих

иностранным языком, является работа со специальной литературой на иностранном языке. Преподавание практического курса иностранного языка в вузе направлено на совершенствование базовых навыков иноязычного общения посредством профессионально-ориентированного обучения. Все это означает достижение достаточно высокого уровня развития речи, а именно: умение свободно и достаточно правильно говорить на иностранном языке, понимать его на слух и переводить с иностранного на родной с минимальным использованием словарного запаса, тексты специализированного характера. Будущие специалисты должны иметь возможность использовать в своей работе научную, политическую и профессиональную литературу, изданную на иностранном языке. В этом случае студенты должны владеть базовыми знаниями и навыками абстрагирования и аннотирования читаемых текстов. Задачей обучения чтению как самостоятельному виду речевой деятельности является умение извлекать из текста информацию в объеме, необходимом для решения конкретной проблемы речи. Проблема с обучением - это двусмысленность терминологии в той же области.

ӘОЖ 811'271

А.А. Суюбердиева, С.С. Байкадамова, Л.Н. Әділбек, М.Е. Султанова

п.ғ.д., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТІЛДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ САРАПТАМАСЫ

Түйін

Бұл еңбекті жазу барысында, іскерлік дискурс ерекшеліктерін анықтауда, қатынас тілінде кездесетін біріңғай фразеологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында ең алдымен мәдениетке, тіл мен әлемдік фразеологиялық көрініс және тілдік фразеологиялық құрамның ұлттық сипатына көз жүгірттік. Сонымен қатар лингвистикалық құрамның жоғары ықпалын қарастыру да негізгілердің бірі болып табылады. Көптеген тілтанушылар ғылым болашағын өзара байланысты және өзара байытылған түрде пәнді игеруде және соңында пәнаралық зерттеу жұмыстарын жүргізуде бірлесті. Қазіргі таңда лингвистикаға деген қызығушылықтар арта түсуде және де адамзаттың негізін қалаудағы ең маңызды бөлшегі болып табылады. Қазіргі таңдағы лингвистика жалпы құрылымдық, жүйелік координатты, экспанционизмді қалыптастырушы, антропоцентризмді, фундаментализм мен экспланаторлы болып бөлінеді. Экспанционизмнің құрылымдық шеңбері ішкі лингвистиканы игеру мен зерттеудің пәнаралық бағдарламаларын бөліп қарастырады. Қазіргі таңда ғылым ретінде лингвистиканың дамуы этнопсихоллингвистикалық және лингвокультурологиялық деп қарастырылуда.

Кілттік сөздер: дискурс, фразеология, лингвомәдени аспект, лингвистика, экспанционизм, экспланатор, этнопсихология, лингвокультурология, этнопсихоллингвистика, антропоцентризм, фундаментализм.

Этнопсихоллингвистикада тілдік ықпалдылықты ұлттық мәдени спецификалық жағынан қарастыра отырып, дискурстық ұлттық мәдениетті қалыптастыру, сонымен қатар, этнопсихоллингвистикалық тілдік детерминанттылықты ұғыну мен байланыстыру мәселелері қарастырылады. «Лингвокультурология- бұл пән, қалыптасқан жағдайды үйрену, келбет және тілдік мәдениеттің түрленуі мен дискурс. Ол әлемдік ұлттық келбетті тану, тілдерін игеру, ментальды лингво кешендік ерекшеліктерді тану болып табылады».

Бұл екі бағыт та лингвистика ғылымында жаңадан қарастырылатын бағыт болып табылады. Бұл бағытты зерттеу 1970 жылдардан бастау ала отырып, өзара тәуелділікке ие болды. Сонымен қатар, жоғарғы бағыттық мақсаттардың ерекшеліктері де қолданысқа ие болып табылады. Этнопсихоллингвистикалық пән ұлттық дискурста барша өзіндік шарттар ерекшеліктері мен факторларын үйретеді. Сонымен қатар, лингвомәдениет пәні «дискурс пен

тіл біркелкілігі, каналдық бірінғай мәдени иеленулер, осы менталды лингво кешенге жатады». ЭПЛ мен ЛМ өз жағдайында Сепир Уорфтың «лингвистикаға қатысты гипотеза» атты танымал теоретикалық жинағында 1930 жылғы Л.Уорф Э.Сепир идеясына сүйене отырып жазды. Бізге белгілі болғандай, бұл гипотезада әр түрлі тілде сөйлеуші адамдар мен мәдениеті әр қилы адамдар әлемді әр түрлі таниды және өзінің туған тілін жоғары бағалайды.

Біз табиғи ортамызға байланысты өз тілдік құндылығымызды танимыз. Біз әлемді қалыптасқан жағдайларға байланысты категориялар мен түрлерге бөлеміз, ал әлем біздің назарымызға калейдаскоп секілді көріністерді ұсынады, сондықтан да біздің ойымызда қалыптасқан нәрсе, ол негізгі тілдік жүйе, ол санамызға сіңген және сақталған ана тіліміз. Лингвистикаға қатысты гипотеза ол «концепция, сана құрылымын қалыптастыратын, тілдік құрылым және сыртқы дүниені танудың кілті болып табылады»[1]. Осы зерттеу шеңберінде аталған гипотезада қарастырылатын маңызды мәселе әр тілдік құрамда фразеологияның болуы, сонымен қатар ағылшын және орыс тілдеріндегі кездесетін фразеологиялық ерекшеліктер.

Қазіргі таңда көрсетілетін адамзаттық қоғамдағы әлемдік мәдениеттің дамуы әр түрлі ұлттардың мәдени шеңберде, бизнесте немесе жеке тұлғалар ара байланыстар кезінде қоғамдық құрылымға ие бола отырып, әлеуметтік және дәстүрлі мәдени қатынастар мен тілдік мәдениеттің ерекшеліктеріне ие болады.

Біз үшін маңызды болып отырған байланыстар фразеологиялық бірліктер, тілдік бірліктер, мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін жарқын бейнелеу. Фразеологизмнің түп мағынасына тоқталар болсам ол халықтың түп бейнесі мен қоғамдық құрылым, өз дәуірінің идеологиясы жатады. Ол таң шапағымен шағылысқан шық тамшысындай.

Фразеологизм әр тілде өзінің ұлттық ерекшеліктеріне байланысты бөлініп отырады, ол тіл игерушілерге қатысты, мәдениетіне және ұлттық мәдени ерекшеліктеріне байланысты болып табылады. В.Н Тельдің айтуы бойынша «белгілі бір ұйымға мүшелікке ену және сонымен қатар өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру»[2]. Сондықтан фразеологиялық негіз қалануында мәдени-ұлттық ерекшеліктердің ролі негіз болып саланады. Бұл ерекшеліктер тілдік қоғамда белгіленген нұсқау болып табылады. Мәдени ұлтық коннотация жоғарғы лингвистикалық мазмұнда қалыптастырады. Мәдени коннотация ұғымын қалыптастыра отырып, лингво мәдениеттілікті базалық мәдени денгейде қалыптастырады, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің қалыптасуы лингвистикалық денгейден бастау алады, сондықтан да тілдік белгіні анықтайды. Автордың тұжырымы бойынша лингво мәдениетілік қолданыстағы халықтық тілдің материалдық мәдениет пен менталитеттің тіл даму үрдісің этностық мәдени тілдер байланысын дамыту болып табылады.

Әлемдік тілдік картина адам ұғымындағы логиканы бейнелейді. Бірақ бір-біріне қарама-қайшы ұғымдағы тілдерде кездеседі. Бұл мәтінге фразеология да қатысты. Фразеологизм адамзаттың ұлтық ерекшелілігіне байланысты әлемді бейнелеуде ерекше рөл ойнайды. Көптеген зертеулер барысында тілдік ерекшеліктер мен фразеологизмдер «ұлтың өмірлік айнасы» болып табылады. Осы байланыста фразеологиялық әлемдік келбет көрініс табады. Фразеологизм жайлы айтар болсақ тілдердің әркелкілігіне байланысты сөздерді бөліп қарастыруға болады, ал осы қатынастар негізгі мәне ие. Ал осыдан келіп шығатыны тілдік үйлесім аударма барысында негізгі фразеологиялық мәнге ие болып тікелей сөзбе сөз аударуды қажет деп тапшайды. Белгілі болғандай әртүрлі халық өкілдері әлемді өздігінше сипаттауға тырысады. Барлық нақтылы тілдер өз кезегінде ұлтық, өзіндік жүйелік қортындыға келе отырып тіл игерушілердің әлемдік көзқарастарын анықтайды және келбетті қалыптастырады.

Бұл сөзіміздің айғағы ретінде бірнеше мысалдарды келтіруге болады: орыс мақалында былай делінеді «екі адам біріксе ақыл жақсы» ал ағылшындар осы мақалды былайша сипаттайды: «four eyes see more than two». ал егерде мынау орыс мақалын айтар болсақ «балықшы балықшыны алыстан таниды», ал ағылшынша мағынасы «birds of a feather flock together». Орыс фразеологиялық екпінінде «аюды олтірмей, терісін бөле алмайсың», ал ағылшын

фразеологиялық екпінінде first catch your hare, then cook it» Біз «асыққан шайтанның ісі» деген тіркесті көп қолданамыз, ал ағылшындар бұл ұғымды басқаша түсіндіреді «the day when pigs fly» немесе «when two Sundays come together»[3].

Фразеологиялық бірліктің табиғи белгілері тіл игерушілердің базалақ білімімен және жеке іс тәжірибесімен тығыз байланыста болады. ал, халықтың мәдени дәстүрі де сол қатынас құралы болған тілге қатысты. Фразеологиялық бірліктер әлемде көрініс тауып жатқан нысандар мен белгілерге байланысты жазылады. Фразеологиялық бірліктер өз семантикасында адамның мінезіне және іс әрекетіне қатысты айтылады.

Әлемдегі тілдік мәдениеттің негізгі сипатына тоқтала кетер болсам, фразеологияны қолдану антропоцентрлік.

Мысал ретінде:

As one man – бір кісідей;

At the heat – басында;

Buy smth over smb's head – затты басқалардан жоары баға ұсынып алып қою;

Drag by the head and ears – бетіне басып көрсету (дәлелдерді);

Hold the one's above water – қиындықтармен күресу, қарызға батпай, жағдайды тұрақтандырып ұстап қалу;

Keep a firm (tight) hand amb or smth – белгілі бір адамды не затты өз қарамағында, бақылауда ұстау;

Strengthen smb's hand(s) – моральді тұрғыдан көмек беру, қол ұшын созу;

Have a foot in both camps – екі жаққа да қызмет көрсету;

Rush smb off his feet – жұмысты үсті – үстіне үйіп тастау;

Vote with one's feet – өзінің көңілінің толмағанын кетіп қалу арқылы білдіру;

As plain as the nose on your face – айдан анық, айқын болу;

Keep someone on his / her toes – қысым көрсету арқылы жұмысқа жегіп қою;

Осы тектес фразеологиялық сөз тіркестер адамның тұрмыстық қажеттіліктерінде және қарым қатынас кезінде өте көп қолданылады. Адамға ең қолайлысы өмірді көрген дүниені сипаттау, өз сезімін жеткізу, барша дүниені өзі бастан кешкендей сипаттау. «Прагматикалық эгоцентризм ықпалдылық әсерін қалыптастырады, ол адамзаттың когнитивтік оптималдығын өзін қолайлы ете жасайды». Фразеологияның оптималдылығына назар аударар болсақ, фразеологиялық сөз тіркестері тарихи этимологиялық негізде сипаттар болсақ, қарапайым адамдар ұғымына жат болып табылады[4]. Фразеологиялық сөз тіркестерін мынадай негізде сипаттама беріп өтсек болады: «рефлексивтік бейсаналық немесе жанды заттарды тануды мәдениеті жоғары тілі кең қолданысқа ие халықтармен салыстырумен тең болады». Тілдік құрам байланыстары мәдени белгілермен ұштасады және ұлттық мәдени коннотацияларды құрайды, фразеологизмдер мен ел мәдениетіне тән ұғымдар және олардың мін мағынасы да маңызды рол атқарады. Лингвомәдениеттану ғылымы мәдениет пен тілді семиотикалық жүйеде екі бөлек және өзара байланысты сипатта зерттейді. Мәдениет – бұл өз кезегінде халық жадынамасы, тілі, сонымен қатар мәдениетті сақтау және ұрпақтан ұрпаққа жеткізу әр халықтың, әр ұлттың міндеті болып табылады. Фразеологизмді зерттеу барысында, іскерлік қарым қатынас лексикасын қолдана отырып, фразеологиялық сөз тіркестерін көп кездестірдік. Біздің көз жеткізгеніміз іскерлік қарым қатынастарда, бизнес әлемінде, көп ұлттылықта, фразеологиялық сөз тіркестері көбінесе әмбебап тілдерде көптеп қолданысқа ие екен.

Мысал ретінде:

work like a horse – ат (ешек) секілді тынымсыз жұмыс істеу;

tighten one's belt – қысым көрсету;

burn one's bridges – қарым – қатынасты үзу, ат құйрығын кесісу;

be busy as a bee – тыным таппай (ара секлді) еңбек ету;

cross swords with someone – біреуге тіс қайрау;

de in the same boat – кемедегінің жаны бір.

Сонымен қатар, әр түрлі халықтарда өзіндік дүниені танымы мен өмірлік көзқарастары

бар және әр адамдар фразеологиялық сөз тіркестерін қолданады. Сондықтан да іскерлік дискурста да көптеген фразеологиялық сөз тіркестері қолданысқа ие. Фразеологиялық сөз тіркестері әр халықтың өмірлік философиясының негізі болып табылады және әр тарихи кезеңдер мен жағдайларға байланысты түрленіп отырады.

Мысал ретінде:

Have a finger in the pie – белгілі бір іске араласу;

To back peddle – кері қарай тарту, артқа жүру;

High life – ақсүйектер өмірі;

Not have a penny to bless oneself with – қалтасында соқыр тыйыны қалмау.

Фразеологиялық сөз тіркестері секілді әмбебап тілдік құрам мәдениет пен тілдің өмірлік маңыздылығына дәлел болады. Әр тілдің өзіндік фразеологиялық ерекшелігіне тоқталар болсам, әр бір сөз тіркестері ұлттық мәдени эталлонмен, стереотиппен, мифологиямен, т.б. қоғамдық лингвомәдени менталитетпен және тілдік өзіндік сипатпен байланысты болып табылады. Осы тұжырымнан келіп шығатыны лингвокультурологиялық мәдениет сараптауы бойынша, фразеологизмдер және олардың қолдану үрдісі халықтық менталитетпен тығыз байланысты. Әлемнің мәдени, тілдік және фразеологиялық келбеті. Тілдің мәдени және әлеуметтік келбеті. Баршамызға белгілі болғандай, үш формасы бар: әлемдік шынайы келбет, әлемдік мәдени келбет, әлемдік тілдік келбет. Әлемнің шынайы келбеті адамның шынайы бет бейнесін көрсету болып табылады. Субъективті әлемнің тілдік және мәдени бейнесі алғашқы кезеңнен бастап көрініс табуда. Қазіргі жазылып отырған жұмыста, тілдік келбет бөлігіне қатысты төртінші форманы қосамыз, соның ішінде әлемдік фразеологиялық келбетті ұлттық немесе шынайы әлемнің индивидтік көрінісімен байланыстырамыз. Тіл адамзат қоғамында өте маңызды ролге ие бола алады және де осы тіл арқылы көзбен көріп танып отырған әлемді сипаттай аламыз, соның ішінде осы сөз арқылы адамзат әлемді тани алады[5].

«Адамзаттың әлемдік келбетті тануы осы адамның әлемдік объектілерді оқып, танысуы арқылы жүзеге асады. Егер де әлем адамзат пен оны қоршаған орта деп түсінсек, ал, әлемдік келбет адамзат пен оны қоршаған орта туралы ақпараттар жиынтығы болып табылады». Әлемдік келбет адамзаттың қоғамдық жүйесіндегі келбеті. Ал, әлемдік тілдік келбет, адамзат пен жалпы халықтық тәжірибені бекітеді және көрініс тапқан бейнелерді қалыптастырады. «Әр бір шынайы тілдер әлемдік ұйымдар мен белгілі бір кірігулерден көрініс табады. Әрбір тілдік арқа сүйеушілерге міндет туғызатын жағдай өзіндік ұжымдық философиялық тегіне байланысты болады және бірінғай көзқарастық жүйені қалыптастырады».

Сонымен қатар, әлемдік тілдік мәдени бейне ол қазіргі әлемде көрініс тауып жатқан шынайы бейне болып табылады. Бұл бейне адамзат бойындағы негізгі ұғымды қалыптастырады. Әлемдік мәдени тілдік бейне әр халықтың түрлері мен ерекшеліктеріне қарай түрленеді. Бұл әр түрлі факторлардың әсер етуіне де байланысты болып келеді. Біріншіден: орналасу жеріне, климатына, табиғи ерекшеліктеріне де байланысты болып келеді. Ал екіншіден, тарихына, әлеуметтік жағдайына, өмір сүру сипатына да байланысты болып келеді. Дәстүрлері мен сенімдері, әр халықта әр қилы екені анық. «Мәдениет» терминін былайша түсіндіруге болады: «Белгілі бір халықтың өмір сүруге деген көзқарасы, сонымен қатар әлемдік сахнадағы орны мен ролін анықтауға нақты жол көрсетуші, өркениеттік әлемді қалыптастырудың көрінісі». Мәдениет ұғымын талдар болсақ, халықтың қалыптасу жағдайы мен халықтың өмір сүруге деген сенімі және бұл жағдай ұлттық болмыста аса маңызды мәнге ие болып табылады.

Мәдениет өз кезегінде табиғатқа жат болған, ерекше ақпараттық үрдісті қалыптастыра алады. Табиғат заңдылықтарында бір дәуірден бір дәуірге ақпаратты жеткізу генетикалық жолмен немесе ата ананың берген тәрбиесіне байланысты жол тартады. әр дәуірдегі жаңа ұрпақтар бастапқы кезеңнен ақ өз бойына тәжірибе жинақтайды. Адамзаттық мәдениеттің қалыптасуы «биологиялық» жолмен сақталып, ақпарат тарату үрдісін жүргізеді. Ал адамзат өз ойын қалыптасқан белгілік жүйе арқылы жеткізеді. Бұл ойлар объектіленеді, өзіндік

қалыптасуын дамытады, әлеуметтік ақпарат көзіне айналады және индивидтік тасымалданушы емес, қоғамдық мәдениеттің дiңгегiне айналады[6].

Мәдениеттің арқасында қоғам тарихи ақпарат көздерін жинауға мүмкіндік алды. Мәдениеттің сақталып қалуына ең қажетті болған әлеуметтік жадылар болып табылады және адамзаттың рухани құндылықтарының сақталуына тікелей қызмет атқарады. Бұл бағдарламада адамзаттық тәрбие құндылығы қалыптасқан және ата бабаларымыздың дәуірінен қалған тәжірибе де айқын көрініс таба біледі. Бұл ойдан қорытынды шығарар болсақ, мәдениет бұл қоғамдық ақпарат көзі болып табылады. «Мәдениет бұл әлемдік көзқарас пен әлмді тану құралы және табиғаттан алынған аса бай құндылықтардың бірі деп түсінуге болады». Әлемдік мәдениеттің ақпараттық семиотикалық көзқарасы негізгі үш аспектіні баяндайды: артефакттық әлем ретінде, ойлар әлемі мен белгілір әлемі. Ал, белгілір әлеуметтік ақпарат көздерінен жинақталған нышандардан құралады. Сондықтан да, «мәдениет бұл адамзаттық нышандардың туындауы арқылы қоғамдық құндылықтардың сақталуы болып табылады».

Мәдениет, соның ішінде ақпараттық құндылықтар басқа да қызмет түрлерін атқарады. Мәдениет адамзаттың қоршаған ортамен еркін байланысқа түсуін қамтамасыз етеді (адаптациялық қызмет), адамзаттық қоғамдық шарттар мен құндылықтарды қалыптастырады (байланыстылық қызмет), халықтарды біріктіреді. әлеуметтік топтар мен мемлекеттерді біріктіреді (біріктірушілік қызмет). Мәдениет сонымен қатар, әлеуметтік қызметтің мазмұны мен ерекшелігі болып табылады. Сонғы белгіленген функциясы қоғамдық өмірдегі индивидтерді қалыптастыру, олардың өмірдік тәжірибесін, білімін, құндылықтарын, тәжірибесін, қоғамға қарата бейімдеу болып табылады.

Әр адамзаттық қоғамдық мәдениет әр елде әр қилы дамиды және өз мүмкіндіктеріне байланысты ерекшеленеді. Әр адам белгілі бір деңгейде мәдени контекстерді бойына сiңдiре алады және өзiндiк көзқарастарын, идеалын, өмірлік ұстанымын, әрекет ету жағдайын қалыптастыра алады. Әр ұлтта жеке тұлғалық қасиеттеріне байланысты бір бірінен ерекшеленеді және қоғамда өзіндік идеалы мен тәртібін қалыптастыра алады.

Э.Бенвенист мәдениет жайлы мынадай пікір айтады, «адамзат қоғамында биологиялық қызметтік байланыстар өмірлік мән мағына мен ықпал ету формасына, мағынасы мен мазмұнына байланыста әсер етіп отырады». Мәдени өркениеттіліктің әр қилы деңгейі адамзат қоғамынан көрініс табады. Танымал лингвист, мәдениеттің адамзаттық қоғамдағы құндылықтардың әр қилы кешендері: «дәстүр, дін, заңдылықтар, саясат, этикет, өнер ұғымдары адамзат қай жерде туылмасын, қай кезеңде өмір сүрмесін, өзіндік терең ойларын қалыптастыра алады». Әлемдік тілдік бейне әлемнің шынайы мәдени келбеті арқылы сипатталады. Бұл өмірдегі өмір сүріп жатқан әр бір тілдер өз халқының мәдениетін танытушы және оның менталитеті мен өмірлік көзқарасын, сонымен қатар мәдени құндылықтарын бойына сiңдiрiп, әр ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отыратын құрал болып табылады. Бұл жағдайдан келіп шығатын қорытынды: «тілдік өмір мәдениет аса маңызды құбылыс, маңыздылығы сонда, тіпті, халықтық сипаттан да жоғары бағаланады». Мәдениет әр қашанда халықтық сипатқа ие, ал, тіл мәдениетпен тығыз байланысты және мәдениет тілді дамытады, тілді сипаттайды. Тіл және мәдениет мәселелері сонау XIX ғасырдан бастап қарала бастаған. Вильгельм фон Гумбольдт, тілтану ғылымының негізін қалаушы және бұл мәселені лингвистер назарына салмақты түрде ұсына білді. «Ұлттық өзіндік пікірдің қалыптасуы осы тілге қатысты болады және сол ұлттық мінез де тілге қарата бейім алады»[7].

Бенвенисттің пікірі бойынша тіл бұл адамдарды бір қилы байланыстыру яғни, қоғамдық негізгі қатынас арқылы адамилық қатынастардың негізін қалыптастыру деп есептейді. «Тіл мен қоғамды бір бірінен бөліп жарып елестетуге мүлдем болмайды. Қай жағынан алып қарамасаңыз да бұл екі сөз бір мағынаны білдіреді». Тек қана осы белгілер өмірлік байланыстар мен мәдени тілдік қатынастар арасында байланыстар орнатады. Тіл арқылы адамзат мәдениетті дамытады және қалыптастырады.

Э. Сепирдің еңбектерінде белгілер туралы ойларды кездестіреміз: Тіл тек адамзатқа ғана тиесілі болып табылады, өз ойларын, дүние танымы мен мақсаттарын жүзеге асырудың

арнайы жүйесі. Бұл белгілер ең алдымен тілдік ерекшеліктермен байланысты болады. Тіл тура мәдениет секілді, «жеке адамның шығармашылық еңбектеріне қатысты емес, ол тікелей халықтың менталитетіне байланысты және кейінгі ұрпақтарға да жеткізіліп отырады».

Бізге белгілі болғандай, тілін дамытпаған халық болмаған. Э.Сепирдің мақұлдауынша, тіл қалыптаспаған ша мәдениет те дамып жетілмеді. Бұл жерде айта кететін бір дүние, әр тіл бір біріне ықпал етеді. Ең қарапайым тілдік әсер ету сөздердің бір біріне деген тәуелділігі. Біздің ойымызша ең сенімді тұжырым әр тілдердің бір бірімен тұрақты байланысында болып отыр. Тілдер әр кезде және әр уақытта өзгеріске ұшырап отырады. Тіл адам ойымен және мәдениетімен тығыз байланысты. Тілдік құрам фонетика, грамматика, лексика шеңберінде жүзеге асады. Тілді зерттеу барысында синхронды және диахронды тілдік байланыстарды да естен шығармаған абзал. Синхронды лингвистика мен диахронды лингвистиканың айырмашылығына тоқтала кетер болсам, Ф.де Соссюр бекіткендей, «синхронды тіл біздің ғылымның статистикалы аспектісіне байланысты, ал диахронды тіл эволюцияға қатысты болады». Бұл жұмыста негізінен лексикалық шеңбердің әрқилы аспектісінің қалыптасу мәселелері қарастырылады. Р.А.Будаговтың ойынша, лексикалық дифференциалды мүмкіндіктер тілдің қалыптасу үрдісіне қатысты болады. Фразеологиялық зерттеу шеңберінде жүргізілген менің зерттеу жұмыстарым тікелей сөздік құрам байланыстарына және, стилистикалық экспрессияға да қатысты болып табылады.

Әрбір қоғамдағы қалыптасқан тіл, сондағы адамдардың менталитетінің көрінісі және сол тіл арқылы өз қоғамын әлемге таныстырушы болады. «Тіл әр адамның басында ұжымдық қалыптасқан таңба ретінде көрінеді, ол сөздік іспетті әр адамның қолданатын сөздік қорына қатысты табылады». Қазіргі таңдағы дәстүрлер, салттар, әр халықтың тілдік ерекшеліктеріне байланысты түрленеді, халықтық құндылықтар арқылы менталитетті қалыптастырады. Тіл өз кезегінде халықты, оның өзіндік танымын және мәдениетін сипаттап көрсетуші құрал болып табылады. «Тіл ол қойма секілді, тілдік қор белгілі бір ұжымдық аймаққа тиесілі, бұл дегеніміз тілдік грамматикалық жүйе әр адам бойында рухани сипатта қалыптасады, және индивидтердің ұжымдық шартта қалыптасуы». Жоғарыда атап көрсеткендей тіл мен мәдениет бір – бірімен тығыз байланысты және тілді мәдениетсіз елестету мүмкін емес. Біздің назарымызға тілтанушылар мынадай қызықты ой қалыптастырады: «Мәдениетті аталған халықтың іс әрекеттері мен ойлауларына қарай анықтауға болады. Тіл де ойға байланысты айтылады.». Э.Сепирдің бұл тұжырымы «тілді дамыту мен мәдени байланыстарды нығайтумен сай келеді». Бұл ойдан түйетініміз, тілдік морфологиялық типтерді басқа да мәдени даму деңгейлерімен нақты қоса білуге болатыны. «Тіл – өте үлкен және ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған көлемді байлық және өнер болып табылады»[8].

Ағылшын ғалымы және философы Г.Спенсердің ойынша, тіл дамыту үрдісі «Эволюцияның шынайы заңдылығына байланысты» қиын кезеңнен оңай кезеңге түседі. Г.Спенсердің стилі бойынша, «белгілі бір идеяны көп күш жұмсамай – ақ жеткізе білу» болып табылады.

Сонымен қатар Г. Спенсер, өте ұзақ сөйлемдерді айту мен жариялау міндетті емес және де қазіргі таңда қысқа әрі нұсқа сөйлемдер айту мәселесі белең алып тұрғандығын атап өткен. Бұл жерде ойды сөз тіркестері мен тілдік қолданымдарсыз айту жылдам және тез қолданымға енеді.

Тілдік шектеулерге (экономия) арналған мәселелерді младограмматика деп атаймыз. Мысалға: Г.Пауль «артық сөздік тектерді» әдебиетте қолдануға итермелесе, «біздің күнделікті қолданымдағы тіліміз» аталған пікірге қарама қарсы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. Москва, 1959, 159б.
2. Алдашева А.А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Алматы:Арыс, 1998, 328б.

3. Әуезов М.О. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері, Көркем аударманың мәселелері. Алматы, 1957, 80-97б.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001, 93б.
5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010, 26-96б.
6. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Ана тілі. 1773, 320б
7. Хасенов Ә. Тіл білімі. Алматы, 1996, 116 б.
8. Кашкин И.А. Эрнест Хемингуэй: Критико-биографический очерк. Художественная литература, 1966, 356с.

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности языка общения с целью выявления особенностей делового дискурса. В ходе исследования рассматривается культура, язык и фразеологизм Основная задача ученых – отличный результат при передаче части произведений искусства, то есть сохранить содержание и дать возможность читателю сделать перевод впечатляющим и важным. Данная работа посвящена исследованию лингвокультурологического аспекта в переводе и проблема художественного перевода с английского языка на казахский язык. Ученых до сих пор волнует проблема перевода. В настоящее время в лингвистике существует не установленные способы перевода, лексику в другом языке. Язык – компонент культуры. Оно является универсальным явлением: все люди разговаривают друг с другом. Под языка мы подразумеваем, использование знаков, которые, хотя и не является объектом или явления, они приравниваются условно, язык является обмeнами знаков.

Abstract

This article examines the features of the language of communication in order to identify the features of business discourse. This article is devoted to research of the language and culture of the translation and the literary translation into Kazakh language. Today, scientists considered translation of fiction. The main task of scientists - an excellent result in the transmission of the works of fiction, that is, save content and to enable the reader to make a translation of an impressive and important. This work is devoted to the study of the linguocultural aspect in the beginning and the problem of artistic translation from English into Kazakh. Scientists still care about the problem of translation. Currently in linguistics there are no established methods of translation, vocabulary in another language. Language is a component of culture. It is a universal phenomenon: all people talk to each other. By language we mean the use of signs, which, although not an object or phenomenon, they are equated conditionally, the language is the exchange of signs.

UDC 378

G.Zh. Tastanova, S.E. Aitzhanova, M.A. Zholdasova

master, senior teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, senior teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE TECHNIQUES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract

The given article deals with the implementation of innovative techniques in teaching foreign languages. The method called “online grammar games”, a wide range of interactive techniques are studied. The effectiveness of integrating the video material in EFL classes is considered. The modern day, teaching methods are nothing if not creative though, and we have been working to find more innovative, entertaining, and effective ways to teach grammar to students. With the introduction of communicative language teaching, English language teaching and learning has become much more demanding for teachers and learners. Games have become crucially important for English language learners and teachers not only because they provide

enjoyment and relaxation, but also as they encourage students to use their language in a creative and communicative manner.

Key words: interactive method, integration, innovative techniques, video material, advantages, disadvantages

The biggest challenge any teacher faces is capturing the students' attention, and putting across ideas in such a way that it stays with them long after they have left the classroom. For this to happen, classroom experience should be redefined and innovative ideas that make teaching methods more effective. It became a crucial part in teaching method, to implement innovative ideas that will help learners to get involved in the subject and acquire the grammar skills more effectively. Thus, it is "must" for educators to reinvent their teaching methods and make their classes interesting.

On the other hand, grammar lessons have the unfortunate reputation of being boring, and majority think it cannot be implemented in a fun and creative way, avoiding a monotonous routine. By considering grammar from different points of view, teachers can overcome stereotypes, and students can begin to appreciate the power of language. Examining grammar through the lenses of math, art and humor, innovative teachers can inspire even the most uninterested students. Here are a few ideas and resources that can help you to change one of the most boring classroom subjects to the most interactive one. It should be born in mind that language learning is a challenging task requiring constant effort especially for young learners. Another important tool for effective learning is "game technology". It seems that game technologies are the pedagogical tool that can, on the one hand, remove the language barrier, and on the other hand, improve the learning process, make it active, fruitful and close to the natural process of communication in the native language.

Games encourage learners to direct their energy towards language learning by providing them with meaningful contexts (Wright, Betteridge and Buckby, 1984).[2] Talking about innovative approach, we should not neglect the role of the World Wide Web. As our day-to-day life is tightly connected with internet, the learning process should not be apart from that, as well. So, one of the innovative implementation can be seen in method called "online grammar games". Let's consider the following ones: Sheppard Software With games like Verbs in Space and Comma Chameleon, Sheppard Software combines fun scenarios with grammar lessons. All of the games are free. ESL Games Plus As the name suggests, ESL Games + is mostly targeted at students learning English as a second language, but some of the games help with grammar concepts useful to any student. Sentence Monkey, in particular, can help students learn different parts of speech in a playful context. Maggie's Earth Adventures Maggie's Earth Adventures is a set of games provided by Scholastic that explore different subject areas. You can choose from five games focused on grammar that touch on subjects like prefixes and suffixes, nouns and verbs, and punctuation.[2]

Online games provide language teachers with many advantages when they are used in classroom. One of these advantages is that learners are motivated to learn the language when they are in a game. Virtual competition, which is associated with games, plays a crucial role as for the nature of games requires. Learners are excited by competition because the question of who will win or lose remains unanswered until the game is over. Similarly, games' making learning easier in an enjoyable way suggests that games are full of fun which leads to successful learning. Another method in teaching grammar for young learners can be learning poems connected with ruler. Precisely, it can be done with Irregular verbs.

Sometimes learners are not eager to learn by heart all the forms of irregular words, but here comes a poem with rhyme that can be easily learnt, moreover all forms of irregular verbs will be learnt with pleasure. It can be explained from the point, that teacher omits the monotonous routine and implements the creative approach, which will capture the interests of learners. Я в буфете buy-bought-bought (покупать). Первокласный бутерброд. За него я pay-paid-paid, (платить). В классе в парту lay-laid-laid (класть). И совсем не think-thought-thought, (думать). Что сосед его

умнет. И теперь мне очень грустно –. Smell-smelt-smelt он очень вкусно! (пахнуть).[3] Diary. Students write a diary entry about their previous day. They can then interview each other about their day. For example, “What did you do, after coming home from school?” “I watched TV and played with my dog.” Past simple battleship. A good activity for practicing past simple yes/no questions. Teacher should give students 6x6 grid. Down the left side of the grid put the start of past simple question with different pronouns e. g. “Did I ...” “Did she ...”, along the top will be six different endings to the questions e. g. ‘...played football?’ ‘eat a sandwich for lunch?’ etc. the student then have to place four ships (two squares in the length) on their grid either horizontally or vertically. Students then ask each other the questions to try and find battleship.

This kind of interactive games fosters not only the gained knowledge but also motivates learners to get involved in the learning process. Another highly creative and innovative method in teaching the past simple tense will be “Short film description”. Instruction: 1. Watch the clip and try to remember what happened. 2. Describe what happened in each clip. You can write (using the worksheet) or speak. 3. Use some of the verbs on screen. You must change them from present to past form. — E.g. “When the octopuses were hugging, someone took the pink one out of the tank. According Laurie Rozakis’s book “English Grammar for utterly confused”, she points out several top trouble spots in grammar usage:” When someone complains that a person “cant’ write”, they are most often referring to errors that person makes in grammar and usage”, she explains and indicates to 5 common troubles, grammar learners face: Problems with subject-verb agreement Wrong verb tense Incorrect voice (active versus passive voice) Misplaced modifiers Lack of parallel structure With the help of this innovative tools and approaches in teaching English as foreign language, the acquisition of the language becomes efficient and the problems with grammar will vanish away, as these techniques tackle these troubles. It should be stated that the fast advancement of technology and its transformation and application to education draw teachers' attention to find what requirements are needed for a facilitation and simplification of the learning success, through integrating learners in the classroom context that is in equilibrium with our digital age. In that sense, Dudeney & Hockly stated that: "Technology is becoming increasingly important in both our personal and professional lives, and our learners are using technology more and more" This infatuation (enthusiasm) for technology is due to many reasons: – Internet access is progressively more accessible to learners either in their homes or Internet cafés.

The use of technology can be the best way for integrating the real world into the classroom because the majority of learners grew up with technology and they integrated it automatically in their lives. – Technology provides us with authentic tasks especially ELT materials. – Technology, mainly Internet, offers good chances for the learners -even if they are dispersed geographically– to communicate and exchange their thoughts and ideas. – —Technology supplies teachers with a plenty of published materials such as course books, texts, articles that can be helpful in teaching. Richards & Renandya, pointed[4] that in these latest years, using technological teaching aids became a familiar aspect in the classroom. So, there is no suspicion that its role will occupy a huge percentage in the second language classroom in the future.

Teaching aids or media are helpful tools for many teachers who use them to enhance their students' communicative skills and facilitate their learning process through refreshing the classroom environment. Teachers rely on these tools especially to reduce learners’ anxiety, boredom, and to create a sense of belonging. They stimulate students and enhance their motivation by attracting them to gain their interest and to transfer the course from inactive to more dynamic. Since students are directly in contact with the video, they can easily associate between the images and the words which help them learn new vocabulary, culture, pronunciation, and even allow them to check their use of the target language.

The video is a sort of communication device that enables students to view the form and speech of the SL discourse from the beginning to the end by the use of authentic language and the rate of speech' speed in different contexts. Chung & Huang (1998) clarify more this idea by noting that: «As more complete video instructional packages are made available to foreign language teachers,

they search for ways to make students' learning experience more active and interesting, similar to those that occur in the real world» Integrating the video material in EFL classes permits students via video's content, to guess the information, infer/construct them, and analyze the foreign culture that is brought into their learning context. Many teachers ask why we should use and integrate the video as a part of our teaching method, since we are able to manage well the classroom and get our students motivated through their positive achievement. It is true that many students -with the classical way of teaching through gestures and board use- can achieve positively and become more successful in writing and listening skills; however, most of them become weak and achieve poorly when they come to communicate (in writing or speaking). For that reason, a lot of researchers tackled the advantages and benefits of using the video as an educative tool in EFL classes. Dr. Samir M. Rammal (2006) acquiesces the benefits of using the video by clearly stating the following arguments: – The video is the best motive in the ELT environment, since it offers students a new experience of real feeling of realizing learning with authentic materials. So when they comprehend the video content and the teacher's objective behind using it, they became familiar with what is happening in the native speakers' circumstances. – Videos endow learners with real language that is used by native speakers in their everyday interactions and communications. This evidence enables EFL students to learn easily the spoken discourse that comprises sounds, utterances, and the conveyed meaning that can be coded through the non-verbal explanatory body language. – Through watching a video, students can acquire best the cultural aspects that go together with their foreign language in its appropriate context. Dr. Rammal (2006) explicates more this point by arguing that: «A language teaching lesson with activities aimed at helping EFL learners get oriented both in language use and in cross-cultural interactions with native speakers of English». In modern times there are a significant number of innovative techniques are available. Teachers should use all these innovative technique to avoid writing classes to be insipid. When speak about writing many students regard this as monotonous. But only by using innovative methods of teaching writing classes, especially in foreign language, may be so colorful and provoke students' interest. Games can be used to provide a useful and meaningful context for languages. It was also clear that games encouraged students to interact and communicate effectively with their peers. It also appears that video games also provide a challenge and reduce anxiety, and help students to make and sustain the significant effort involved in learning a language. Teachers who utilize games in their language lessons also tend to notice that students are a lot more interested in the process than traditional teaching methods.

For example, games seem to help make language lessons a lot less imposing to students. This is especially beneficial for less-confident students who tend to fear openly making mistakes in front of their peers.

It not only the basic structure of languages that are improved by playing computer games, according to observations from teachers. Technical or instructional language through discussion or rules are improved, as well as, negotiation skills.

But teachers and academics alike, are united in their opinion that games should only be used as a teaching aid. They should not be relied on in totality to replace some elements of traditional language learning.

References

1. Harner Jeremy. The practice of English language teaching. L. — New York, 1991.-296p.
2. Effectiveness of using games in teaching grammar to young learners <https://www.researchgate.net/publication/281536862> [accessed december 13]2017.
3. Listening comprehension: Approach, design, procedure. TESOL Quarterly 17(2), 219–240.
4. Nadolinskaya T. V. // The game in the context of the history of philosophy, culture and pedagogy. // Education and science. 2013. № 7

5. Selevko G. K. // Modern educational technologies: a textbook for pedagogical universities and institutes of advanced training// Public education. Moscow-1998
6. Semenov V. G. // Dynamic classification model of the game// Kiev, 1994.
7. Konysheva A.V. // Game method in teaching a foreign language // Moscow-2002.

Аннотация

Данная статья посвящена имплементации инновационных технологий в преподавании иностранного языка. В ней рассматривается ряд разнообразных интерактивных технологий и так называемый метод «грамматических игр онлайн». Раскрывается эффективность интеграции видео материала на уроках иностранного языка. С введением коммуникативного преподавания языка преподавание и изучение английского языка стало гораздо более требовательным для учителей и учащихся. Игры стали критически важными для изучающих английский язык и учителей не только потому, что они доставляют удовольствие и расслабляют, но и потому, что они побуждают учащихся использовать свой язык в творческой и коммуникативной манере.

Түйін

Бұл мақала шет тілін оқытудағы инновациялық технологияларды енгізуге арналған. Онда әртүрлі интерактивті технологиялар мен «онлайн-грамматикалық ойындар» деп аталатын әдіс қарастырылады. Шетел тілі сабағында бейне материалды кіріктірудің тиімділігі ашылды. Тілдерді коммуникативті оқытуды енгізе отырып, ағылшын тілін оқыту мен үйрену мұғалімдер мен студенттерге едәуір талап қойылған. Ойындар ағылшын тілін үйренушілер мен оқытушылар үшін өте маңызды, өйткені олар рақаттандырады, демалдыртады сонымен қатар студенттерге өз тілдерін шығармашылық және коммуникативті қолдануға шақырады.

ӘОЖ 81'373.2

Б.М. Тілеубердиев, Н.Қ. Омаров, А.А. Суюбердиева
ф.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕ ЭПИКАЛЫҚ КЕЙІПкерлердің ВЕРБАЛдануы

Түйін

Мақалада белгілі бір көркем мәтіндегі ономастикалық концептілердің вербалдануын жүйелі түрде бастан аяқ көрсетуге әрекет жасалады. Негізгі мақсат: мәтіннің түр-түрінде, жанрлық және дискурстық сипаттарына қарай антропонимиялық, топонимиялық, мифонимиялық концептілердің мәтінде тілдік, вербалдік көріністерінің біршама заңдылықтарын айқындап, талдау жасау негізінде жүргізу.

Эпикалық қаһармандарды (Қобыланды, Алпамыс, Қамбар батыр, Ер Тарғын т.б.) біріктіретін негізгі сипаты – олардың ерлігі, батырлығы, орасан күші екендігі айтыла келе, қаһармандық эпостардағы эпикалық батырлардың бейнесі тек көркемдік образдар арқылы ғана танылмайтындығы, сонымен бірге этнос менталитетіндегі этноментальді идеал, қазақтың танымдық тұлғасысөз болу керектігі баса айтылады. Халық танымындағы батыр – осы эпикалық батырдың сипаттарымен сәйкестендіріле танылатындығы дәлелденді.

Көркем мәтіндер ономастикалық концептілерге бай немесе жұтаң болып келеді, мәтіндердің осы тұрғыдан бөлінуі, әрине, мәтіндердегі ономастикалық атаулардың көптігіне немесе аздығына, жоқтығына байланысты. Әдетте, ғылыми, публицистикалық ресми мәтіндерде көп жағдайларда жалқы есімдер кездеспейді немесе аз кездеседі. Көркем мәтіндердегі (фольклорлық, көркем әдебиет мәтіндері) жалқы есімдердің көрінісі – ономастикалық концептілердің вербалдану болмысын көрсетеді.

Кілттік сөздер: көркем, мәтін, вербалдану, ономастика, концепт, кейіпкер, эпика,

Тілдік таңбалардың ішінде біздің ойымызша, әсіресе ономастикалық лексикалық бірліктерде суггестиялық түрде мәдениеттің (этномәдениеттің) мазмұндық семиотикалық болмысы тілдік (атау) формасына сіңісіп жинақталған, сақталған. Тіл мен мәдениетті ерекше семиотикалық жүйелер деп танысақ, олардың бір-бірімен байланысы аса күрделі мәселе болып табылады, сондай-ақ зерттеушілердің пікірінше тілдік таңбаның мазмұны мәдени таңбаның формасы болып саналады, ал заттық мәдениет атауы тілдік таңбаның формасы, ал мазмұны сол атаудың мағынасы бола алады.

Ономастикалық атаудың тілдік семиотикалық жүйесінің бірлігі ретінде мәдениеттің семиотикалық жүйесінің арасындағы екі жүйені байланыстыратын, белгілі дәрежеде біріктіретін жүйе ономастикалық концептілер жүйесі болып табылады. Басқаша айтқанда тіл мен мәдениетті бір семиотикалық жүйеге бірлестіретін, тоғыстыратын адамның, этностың, социумның, лингвомәдени қауымның тілдік санасы, лингвоментальді өрісі.

Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, кез келген концептінің, соның ішінде, әрине, ономастикалық концептілердің тілдік көрінісі, яғни негізгі қызметі – олардың вербалдануы. Тіл – сөйлеусіз (речь), қолданылусыз өлі дүние, сол себепті тек қолданыстағы (сөйлеу, мәтіндердегі – көркем мәтіндер солардың бір түрі) тіл бірліктері мен концептілері өз сипатын, болмысын аша алады.

Тілдік көркем мәтіндердегі ономастикалық концептілердің қолданысы – вербалдануы көркем мәтіннің дискурстық (пайымдау) сипаттарына байланысты және дискурсты құрылымдайтын маңызды элемент болып келеді. Дискурстың сөйлеу актілерінен және мәтіннен басты айырмашылығы: дискурс – когнитивтік лингвомәдени сөйлеу тұтастығы болып саналады. Дискурста тілдік тұлғаның аялық білімінің көрінісі, яғни тілдік дүниенің бейнесі, автордың «таным әлемі» түрлі концептілер арқылы беріледі. Сонда ономастикалық концептілердің мәтінде вербалданауын осы жоғарыда келтірілген дискурстық сипаттамаларына байланысты қарастыруымыз керек.

Бұл хабарламамызда біз белгілі бір көркем мәтіндегі ономастикалық концептілердің вербалдануын жүйелі түрде бастан аяқ көрсетуге әрекет жасамаймыз. Біздің мақсат: мәтіннің түр-түрінде, жанрлық және дискурстық сипаттарына қарай антропонимиялық, топонимиялық, мифонимиялық концептілердің мәтінде тілдік, вербалдік көріністерінің біршама заңдылықтарын айқындап, талдау жасау негізінде жүргізіледі.

Қазақ халық ауыз әдебиетінің, қазақ фольклорының мәтіндері ономастикалық концептілерге бай деп айтуымызға болады. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипатын зерттеген Д.М.Керімбаев фольклорлық жалқы есімдерді фольклордың жанрлық жүйесіне сәйкес бөледі: эпикалық мәтіндердегі жалқы есімдер; аңыздық халық прозасындағы жалқы есімдер; наным-сенім, әдет-ғұрыптық фольклордағы жалқы есімдер; шешендік сөздер, бата, лиро-эпикалық шығармалардағы жалқы есімдер. Әрине, фольклорлық жалқы есімдер антропонимдерге, топонимдерге, зоонимдерге, теонимдерге, мифонимдерге, хрононимдерге, этнонимдерге т.б. бөлінеді, бірақ Д.М.Керімбаев қазақ халық ауыз әдебиетінің жекелеген жанрларымен өзара қатысты фольклорлық қазақ жалқы есімдерінің жанрлық ерекшелігін көрсетумен шектелген [1]. Сонымен қатар зерттеуші қазақтың фольклорлық жалқы есімдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, фидеистік (нанымдық) және лингвопоэтикалық қызметтерін тиісті тарауларда қарастырғанда ономастикалық концептілердің кейбір аспектілеріне тоқтап өткен деп есептеуге болады. Дегенмен, қазақ ономастикасында ономастикалық концептілерге, олардың түрлі мәтіндерде вербалдануының (тілдік, көркемдік қолданысының) тәсілдеріне, заңдылықтарына арнайы зерттеулер, талдаулар жасалынған жоқ.

Фольклорлық немесе кез келген басқа да көркем тілдік мәтіннің тілдік (ономастикалық) әлемі (дүниенің тілдік немесе ономастикалық бейнесі, көрінісі) концептуальдық «әлемнің»

туындысы, көшірмесі болып саналады. Олай болуына мынадай негізгі себептер бар: 1) ғаламның концептуалды көрінісі тілдік көріністен (тілдік санадағы) әлдеқайда ауықымды және бай болып келеді; 2) әлемнің тілдік көрінісі (бейнесі) концептуалды (тілдік емес) көрінісінен туындайды; 3) әлемнің (дүниенің) тілдік көрінісі мәтін түзушінің (адамның, этностың) ментальді ой-өрісіне, санасына, дүниетанымына т.б. байланысты болып келеді. Басқаша айтсақ, мәтін түзуші этностың (автордың) концептуалдық әлемі – «таным әлемі» мәтіндегі (мәтін шеңберімен шектелген) «көркемдік әлемге» айналады. Ал мәтіннің сол көркемдік әлемінде оның құрамдас бөлігі ретінде «ономастикалық әлем» өз орнын тапқан.

Қазақ мәтінінің құрылымын зерттеушілердің бірі Ж.Қайшығұлова «Дискурсты мәтін түзуші – мәтін қабылдаушы – үшеуінің тұтастығының негізінде қарастырған жөн», - деп есептейді [2]. Осындай тұжырым-түсінік тұрғысынан ономастикалық концептілердің вербалдануын және басқа қызметтік-сипаттарын қарастыратын болсақ, ономастикалық концептілердің мәтіннен бұрынғы, мәтіннен тыс концептуалдық жүйедегі орны мен сипаты, мәтіндегі көрінісі, вербалдануы және мәтіннен кейінгі қабылдаушының санасындағы, ой өрісіндегі көрінісі мен қызметі жан-жақты талдануы керек. Дискурстағы ономастикалық концептілердің табиғаты мен қызметін осы триадалық (мәтін түзуші – мәтін қабылдаушы) тұтастықта сипаттау арқылы ономастикалық концептілердің мәтіндегі, мәтіннен тыс (мәтін түзушінің және мәтін қабылдаушының) когнитивтік таным шеңберлеріндегі қызметін айқындаймыз.

Ономастикалық концептілердің фольклорлық мәтіндерде вербалдануын аталмыш концептілердің жеке-жеке түрлерінің негізінде байқауымызға болады немесе мәтін кеңістігінде көрініс тапқан барлық (концептосфералық) ономастикалық концептілер арқылы да талдауға болады.

Ономастикалық концептілерге және де олардың тілдік, көркемдік көріністеріне бай қазақ эпосында оқиғаның өрілуі мен дамуы көбіне жыр кейіпкерлеріне байланысты. Эпикалық кейіпкерлер (*Қобыланды* мен *Құртқа*, *Алпамыс* пен *Гүлбаршын*, *Ер Тарғын* мен *Ақжүніс*, *Қамбар* мен *Назым*, *Қозы* мен *Баян*, *Жібек* пен *Төлеген* т.б.) антропонимиялық концептілердің ментальді өрісінің түп қазығы, лингвоментальді ақпараттардың жинақталатын когнитивтік өзегі, халықтың адам (батыр, ер, әйел т.б.) хақындағы ментальді және эстетикалық, символикалық т.б. көзқарастары көрініс табатын басты бейнелері (образдары) болып табылады.

Қаһармандық эпостардың басты кейіпкері – эпикалық батыр. Эпикалық батыр есімінде және есім төңірегіндегі когнитивтік кеңістікке енетін тілдік қолданыстар (эпитет, оқиғаларды суреттеу, аты (тұлпары), қару-жарағы, батырлығын суреттеу т.б.) тұтасымен антропонимиялық концептінің ментальді шеңберіне кіреді, сонымен қоса антропонимиялық (ономастикалық) концептінің мәтіндегі вербалдануы болып табылады. Антропонимиялық және басқа да ономастикалық концептілер мәтіндердің қай түрінде болмасын жалқы есімге (және оның денотатына) байланысты тілдік қолданыста ономастикалық концептінің вербалдануы болып есептеледі.

Тағы бір ескеретін жай: ономастикалық концептілердің түрлері тілдік қолданыста (мәтінде) кейде кешенді түрде бір-бірімен қабысып беріледі, себебі танымдық көріністер кешенді түрде қалыптасады және дүние туралы ментальді түсініктерді кешенді (тұтастық) түрде дискурста көрсетеді.

Қара қыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай.
Көздікөлдi жайлаған,
Қалың қыпшақ жағалай.
Қыс қыстауы – Қараспан,
Қараспан көкке таласқан.
Әліп таңба қыпшақтың
Атағы озған алаштан.

Осы келтірілген үзіндіде бірталай когнитивтік ақпарат келтірілген, оларды кем дегенде екі-үш ономастикалық концептілерге телуге болады. Тілші ғалым Е.Жұбановтың төмендегі пікірі әбден құптарлық: «Осы азғантай үзіндінің өзінде қаншама мәлімет жатқандығына көз жүгіртсек, бұдан, біріншіден, батырдың аты Қобыланды, әкесінің аты Тоқтарбай екенін, жаз жайлауы Көздікөл, қыс қыстауы Қараспан тауы болғандығын, Қараспанның биіктігі аспанмен таласатынын, қара қыпшақтардың атағы алаштан озған қалың жұрт екенін, олардың рулық белгісі, яғни, елтаңбасы– әліп таңбалы болып келетінін көреміз [3].

Ал енді осы үзіндідегі (дискурстағы) «қара», «қыпшақ», «Қобыланды», «Тоқтарбай», «Көздікөлді жайлаған», «қыс қыстау», «Қараспан», «әліп таңба», «алаштан» сияқты сөздердің концептілік ментальді өрісін кеңейте және тереңдете көрсетсек, қазақ этносының дүниетанымдық және этномәдени, шаруашылық, рухани шексіз әлеміне еніп кеткен болар едік. Осы вербалданған концептілердің ар жағында мындаған жылдар бойы қалыптасқан, жинақталған қазақ халқының басып өткен өмір тәжірибесі, рухани әлемі, дүниетанымы, жалпы этностық болмысы сайрап жатыр десек те болады. Осы үзіндіден кешенді түрде берілген концептілердің жиынтығы қазақ ғаламының тілдік көрінісін беріп тұр. Келтірілген тілдік көрініс концептуалды (тілдік емес, бейтілдік) көріністің мәтіндегі проекциясы немесе көшірмесі болып табылады, ал дискурстық триадальқ «мәтін түзуші – мәтін қабылдаушы» тұтастық тұрғысынан қарайтын болсақ, осы тілдік көрініс (вербалді проекция) мәтін түзушінің ментальді-когнитивтік өрісінің тілдік айғағы іспеттес. Әрине, осы қазақ ғаламының тілдік көрінісі мәтінді қабылдаушы тұрғысынан әр түрлі деңгейде қабылданады деп айтуымызға болады. Мәселен, «шынайы қазақ» осы дискурстан қазақ әлемінің көрінісін таныса, мәңгүрттенген «шала» немесе «ада болған» қазақ бұл үзіндіден түк те түсінбеуі әбден мүмкін, себебі мәңгүрт қазақтың ментальді ой-өрісінде бұл концептілер мүлдем жоқ.

«Қобыланды батыр» эпосында вербалданған ономастикалық концептілердің төркінінің этникалық сана аясында туып қалыптасқанын ескергеніміз жөн. Эпостану ғылымында эпикалық кейіпкерлердің есімдерін белгілі немесе бейтаныс тарихи тұлғалармен сәйкестендіру үрдісі орын алғаны белгілі, бірақ сол «тарихи есімдердің», антропонимдердің түп-төркінінде өрісі кең және өзегі тереңде жатқан халықтың өмірі мен танымы жатқанын ескеруіміз керек. Кейде белгілі бір фольклорлық антропонимнің немесе топонимнің этимологиясына немесе мағыналық сипатына талдау жасағанда поэтикалық қызметі аса бағаланады да, сол есімдерге қатысты ономастикалық концептілердің бағалы да шынайы танымдық ақпараттары ескерусіз қалады. Фольклорлық есімдердің «тарихи-жағрафиялық», «этникалық» (ал біздің терминология бойынша – «концептілік» деп те қолдануға болады – Т.Б.М.) сипатын анықтауда «тарихи» және «поэтикалық» мектептердің өрісі жетпейтіндігі анық. Бұл жәйт жөнінде фольклоршы ғалым Т.Қоңыратбай былай жазады: «Эпостағы мұндай атауларды игеруге келгенде «тарихи мектеп» қайшылықтарын алға тартып, көбіне қаһармандық жырлардың көркемдік келбетін асыра бағалайтын поэтикалық таным топонимдердің тарихи болмысына тереңдеп бара қоймайды. Олардың тарихи-жағрафиялық һәм этникалық сипатын анықтауға тарихи поэтиканың да өрісі жетпеді. Себебі бұл ғылыми-әдістемелік арна да эпостағы топонимдік атаулардың типологиялық белгілерін төңіректеп, көркемдік деңгейімен шектеліп отырды. Мұның өзі қазақ эпосында толып жатқан жер-су атауларының этникалық сана аясында туып, қалыптасатынын мүлде ескермеуден туған құбылыс болатын» [4].

Т.Қоңыратбайдың жер-су аттарының этникалық сипатына мән берудің маңыздылығы жөнінде айтылған ой басқа да онимиялық бірліктерге (антропонимдерге, этнонимдерге, онимдерге т.б.) тікелей қатысы бар. Ономастикалық концептілердің мәтін кеңістігінде, дискурста вербалдануы мәтін құрылымындағы этникалық болмыстың сипаттарын ашуда үлкен мүмкіндік береді. Ал аталмыш этникалық болмыс немесе әлемнің тілдік көрінісі көп жағдайда имплицитті түрде (кодталған, суггестиялық формада) болғандықтан сол көріністі, концептуальді танымды жалқы есімнің этимологиясынан немесе мәтіндегі көркемдік

қолданыстан, поэтикасынан табуға болады. Жалқы есімнің этимологиясы ономастикалық концептінің танымдық құрылымынан ақпарат беретін болса, жалқы есімнің поэтикасы мәтін түзушінің (автордың немесе этностың) дүниетаным, этникалық таным, ментальді сипаттарынан хабардар етеді. Осындай концептілік ментальді құрылымдар ономастикалық тұлғаның лингвоментальді өрісінде, кеңістігінде, жадында сақтаулы болады немесе арнайы жүргізілген ғылыми ізденіс-зерттеулер арқасында айқындалып, сипатталып, дәйектелуі мүмкін.

Мәселен, *Қобыланды* есіміне қатысты антропонимиялық концептінің ментальді құрылымдық сипатын осы есімнің этимологиясынан да, эпикалық жыр мәтіндегі поэтикалық қолданысынан да байқауға болады. «Қатардағы» ономастикалық тұлға *Қобыланды* есімімен, әрине, таныс, себебі бұл есім ұлттық прецедентті антропонимдер қатарына жатады. Қазақ реципиенттерінің көбінде *Қобыланды* антропонимі «эпикалық батыр», «үлкен күш иесі, қаһарман» сынды танымдық коннотацияларымен байланысты болып келеді. Осы коннотацияларды дәйектейтін эпикалық жырдың өзінде көптеген теңеулер, батырды суреттейтін гиперболалық қолданыстар бар. Мысалы, *арыстан туған Қобылан, батыр Қобылан, Қобыланды батыр, Қобыланды деген ері бар, білемін, Қобылан, данасын!; Қобыландай бөрінің, артық туған Қобыланды, Қайсар Қобылан шеріміз, мойнын бұрды Қобылан нар т.б.* Антропонимиялық *Қобыланды* есіміне байланысты бұл вербалды қолданыстар мәтін түзушінің және мәтін қабылдаушының ментальді кешенінде өз орны мен сипаты бар болғандықтан жоғарыдағы коннотациялардың туындауы заңды құбылыс. Ал *Қобыланды* фольклорлық антропонимімен байланысты басқа сипаттағы коннотациялар (ұғымдық мағыналар, түсініктер) осы есімнің ішкі формасына да қатысты болып келеді.

Қазақ фольклорында батырларды бөріге, арыстанға, жолбарысқа, нарға теңеу көркемдік дәстүрлердің бірі болып саналады. Осындай дәстүрге байланысты зерттеуші Ә.Жұбанов *Қобыланды* антропонимінің түбірін *Қабылан*, яғни, «жолбарыс» деген сөзбен байланыстырады [5]. Осы этимологиямен қатар Е.Жұбанов «*Қобыланды*» есімінің басқа этимологиясын алға тартады. Ғалым *Қобланды (Қобыланды)* фольклорлық антропонимнің жасалу жолын былайша тарқатады: *құба оғлан, қоб(а) оғлан, қоба(ғ)лан, қобұлан, қобылан. Қобылан(ды)* есінде *ы(лан)ға* айналып кеткен бастапқы сөз «*ұғлан*» Е.Жұбановтың пікірінше «бола, ұл» мағынасын көрсетеді, ал «*Қобыланды*» есіндегі *құба (қоб)* жоғарыда айтылған *құба жон, құба төбел* деген заттың түрі мен түсін білдіретін сияқты емес, рудың атын білдіретін сөз, ру атауы мағынасында айтылып тұр» [5]. Осы және жоғарыда келтірілген Е.Жұбановтың пікіріне келісе отырып Т.Қоңыратбаев өз тұжырым-түйінін былай келтіреді: «Осы негізде «*Қобыланды*» антропонимінің түп-төркіні қыпшақ деген мағынада қолданылған «*құба*» және батыр, бала, ұл деген ұғым беретін «*ұғлан*» сөздерінің қосындысынан жасалған деген ғылыми болжам жасауға болар еді. Дәлірек айтар болсақ «*Қобылан*» сөзінің төркінін этнонимдік тұлғадан жасалған «*Құбаұғлан*» тіркесінен тудыруға толық негіз бар. *Құбаұғлан – Қобұлан – Қоблан – Қобыланды* бұл антропонимнің жолдарын байқатуға тиіс. Сонда ол «қыпшақ ұлы», дәлірек айтқанда «қыпшақ елінің батыры» деген семантикалық мағынаға ие болмақ» [6].

Қыпшақтардың бір тарихи кезеңдерде *құман, қобан* сияқты этнонимдік атаулармен белгілі болғанын ескерсек және қазақ антропонимиясында *Құбығұл, Құман* т.б. кісі есімдері бар екенін есепке алатын болсақ, жоғарыдағы Е.Жұбановтың, Т.Қоңыратбайдың *Қобыланды* есіміне байланысты этимологияларымен келісуге де болатын сияқты.

Келтірілген этимологиялар талданып отырған антропонимиялық концептінің лингвоментальді өрісіне де сай келіп тұр. Фольклорлық мәтінде *Қобыландының* қыпшақ (қара қыпшақ) батыры екенін төмендегі жыр тіркестері дәлелдейді: *қара қыпшақ Қобыланды, атасы мұның Тоқтарбай*. Бір қызығы, қыпшақтар шежіресінде *Тоқтарбай* Бектемірден тарайтын тармағына қосылады, Тоқтарбайдан – Ойбас пен *Қобыланды* туылған [6]. *Қобыландыға* қатысты осы этимологиялық, тарихи-шежірелік қисындар гипотезалық

(болжамдық) түрінде болғанымен, лингвоментальді, когнитивтік тұстары қазақтың этникалық-ментальді когнитивтік өрісіне сай келеді. Қазақ халқының этногенезіне тікелей қатысты көне тайлардың, қыпшақтардың тайпалық жыры «Қобыланды батыр» тереңде жатқан қыпшақ, қият, Қызылбас және бертіндегі қазақ, қарақалпақ этнос – тайпаларының этноментальді табиғатынан көптеген мағлұматтар бере алады. Осындай этноментальді (когнитивтік) ақпараттарды көріп отырғанымыздай, ономастикалық концептілердің мағыналық өрісінен де табуымызға болады.

Ономастикалық концептілердің көркем мәтінде вербалдануының бір түрі – фольклорлық антропоним иесін (эпос немесе басқа фольклорлық), кейіпкерді суреттеу принциптерінің, көркемдік әдіс-тәсілдері деп есептейміз. Қаһарманды суреттеудегі тілдік, көркемдік тәсілдер фольклор поэтикасына жатқанымен, оған қосымша олардың концептілік, яғни этнотанымдық табиғаты да айшықтанып, мәтінде, мәтін түзушіде, мәтін қабылдаушыда өз ментальді көрінісін береді [7].

Эпикалық қаһармандарды (*Қобыланды, Алпамыс, Қамбар батыр, Ер Тарғын т.б.*) біріктіретін негізгі сипаты – олардың ерлігі, батырлығы, орасан күші. Осындай қасиеттерге ие болған эпикалық батыр – ел қорғаны. Қаһармандық эпостардағы эпикалық батырлардың бейнесі тек көркемдік образдар арқылы ғана танылмайды, сонымен бірге этнос менталитетіндегі этноментальді идеал, қазақтың танымдық тұлғасы, себебі халық танымындағы батыр – осы эпикалық батырдың сипаттарымен сәйкестендіріле танылады. *Қобыланды, Алпамыс т.б.* деген есімдерді есіткенде қазақтың ментальді когнитивтік өрісінде «ел батыры – қорғаны, алып күш иесі, ержүрек азаматы т.б.» танымдық түсініктер, ұғымдар пайда болады. Ал енді осындай ментальді құрылымдардың мәтінде (мәтін түзушіде, мәтін қабылдаушыда) пайда болуын ономастикалық концептілердің вербалдануы қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы: Зерде, 1995, 302 б.
2. Уәлиев Н. Жұмбақтар жетілер // Жалын, 1988, №3, Б. 105-106.
3. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. Алматы: Ғылым, 1978, 260 б.
4. Қоңыратбай Т. Эпос және этнос. Қазақ эпосы және оның этникалық сипаты. Алматы: Ғылым, 2000, 264 б.
5. Қазақ шежіресі. Алматы: Ата-Мұра - Қазақстан, 1994, 160 б.
6. Ержанова Ұ. Ұлттық топонимдердің кумулятивтік қызметі. // Тіл деңгейлері және олардың өзара қатынасы. Алматы, 2000, Б. 93-99.
7. Авакова Р. Фразеология теориясы. Алматы: Қазақ университеті, 2009, 292 б.

Аннотация

В статье систематически делается попытка показать вербализацию ономастических понятий в конкретном художественном тексте. Основная цель: выявить и проанализировать некоторые закономерности языковых и вербальных проявлений в тексте антропонимических, топонимических, мифологических концепций в зависимости от типа текста, жанровых и дискурсивных характеристик.

Основная черта, объединяющая героев эпоса (*Кобыланды, Алпамыс, Камбар батыр, Эр Тарғын* и др.) - их героизм, отвага, большая сила, подчеркивается, что казахская познавательная личность должна быть словом. Доказано, что герой народного знания узнается в соответствии с характеристиками этого эпического героя.

Литературные тексты богаты или бедны ономастическими концепциями, разделение текстов в этом смысле, конечно, зависит от наличия или отсутствия ономастических имен в текстах. Как правило, в научных, публицистических официальных текстах в большинстве случаев имена собственные отсутствуют или встречаются редко. Появление собственных имен в художественных текстах (фольклорных, художественных текстах) - показывает характер вербализации ономастических понятий.

Abstract

The article systematically attempts to show the verbalization of onomastic concepts in a specific literary text. The main goal: to identify and analyze some patterns of linguistic and verbal manifestations in the text of anthroponymic, toponymic, mythological concepts, depending on the type of text, genre and discursive characteristics.

The main feature that unites the heroes of the epic (Kobylandy, Alpamys, Kambarbatyr, ErTargyn, etc.) is their heroism, courage, great strength. , it is emphasized that the Kazakh cognitive personality should be a word. It has been proven that the hero of folk lore is recognized according to the characteristics of this epic hero.

Literary texts are rich or poor in onomastic concepts, the division of texts in this sense, of course, depends on the presence or absence of onomastic names in the texts. As a rule, in scientific, journalistic official texts, in most cases, proper names are absent or are rare. The appearance of proper names in literary texts (folklore, literary texts) - shows the nature of the verbalization of onomastic concepts.

ОӘЖ 379.8

Ш.Ж. Турдалиева¹, Д.М. Байгунова¹, К.К. Серікбаева¹, В.С. Содовская²

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²д.п.н., МГИК РФ, Москва, Россия

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨРКЕМ ӨНЕРПАЗДАР ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Түйін

Бұл мақалада Қазақстандағы көркем шығармашылықтың қалыптасу тенденциялары анықталған. Көркем өнерпаздар ұжымдары мен қатысушылардың санын үнемдеуде қатысушылардың қажеттіліктері мен мүдделерінің өзгергіштігі ерекше рөл атқарады.

Көркем өнерпаздар ұжымына адамдарды тарту көптеген қатысушылардан көкжиекті ескере отырып, тиімді реттеу туралы ойлануды талап етеді. Тікелей өндіріспен айналысатын адамдар өздерінің өнерге қатысуын жұмыстан кейін демалу мен демалумен, жолдастарымен өндірістік емес қатынастармен байланыстырады. Сондай-ақ, қызметпен бірге көркем шығармашылыққа қосымша қатысу қажеттілігі түсіндіріледі. Байқаудың мақсаты оқушылардың бойында патриоттық, Отанға деген сүйіспеншілік, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерін құрметтеу сезімдерін қалыптастыру, өз елі үшін мақтаныш сезімін, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге тәрбиелеу, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге тәрбиелеу, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу болып табылады. Көркем өнерпаздар ұжымына қатысушылардың 60 пайыздан астамы өздерінің демалысын белгілі бір шығармашылық ұжымдағы оқу процесінің танымдық мүдделерімен байланыстырады.

Кілттік сөздер: көркем өнерпаздар, тенденциялар, қоғам, ұжым, мораль, мәдениет, жастар театры, рок-клуб, слайд-клуб, әдеби бірлестік.

Әлеуметтік-мәдени және қоғамдық өмірдің өзге де салаларындағы қайта құрудан туындаған қайшылықты үрдістер Қазақстан халықтарының көркемдік шығармашылығы дамуының сандық және сапалық өзгерістеріне әкелді. Онда өнердің ақылы (коммерциялы) болуы, көптеген мәдени-ағартушылық мекемелердің жаңа шаруашылық жүйеге көшуі, экономикадағы нарықтық қатынастардың дамуы, күрделі қоғамдық-саяси құбылыс ұлт-аралық қатынастағы проблемалар үрдістерінің ықпалы да сезіледі.

80-жылдардың екінші жартысында мәдени-ағартушылық мекемелердің материалдық-техникалық базасының дамуы, ондай мекемелер санының жалпы өсуі, «ұйымдасқан»

клубтық өнерпаздар жұмысының белсенділігін жандандыруда күткендей нәтиже әкелгені жоқ.

Мұндай өнерпаздар дамуындағы кейбір «жарқ ету» 80– жылдардың екінші жартысында мәдени–спорттық комплекстер құруға мүмкіндік берді. Аудандардағы мәдени–ағартушылық комплекстер кеңшарлардан айтарлықтай материалдық қолдау алды. Мұның өзі көркем өнерпаздар ұжымдары басшыларының қосымша штаттық санын ұстауға, музыкалық аспаптар алуға мүмкіндік берді[1].

80 жылдардың екінші жартысында Қазақстанда жастардың мәдени орталықтарының қанат жаюы жастар көркем өнерпаздарының дамуына жағдай жасады. Мәселен, Топар поселкесінде жастар клубы базасы негізінде жастардың мәдени орталығы құрылды. Оның басты мақсаты жастар демалысын, көркем шығармашылықты зерттеу және ұйымдастыру болды. Орталық құру қарсаңында біздің тарапымыздан жүргізілген сауалнама барысында 74 сауалға тартылған жастың 81 пайызы аталған орталықтың құрылуы мейлінше қажеттілік деп санады. Осындай орталықтың негізгі құрамдас бөлшегі ретінде жастар театры, рок–клуб, слайд–клуб, әдеби бірлестік аталды. Бұл жастардың көркем шығармашылықпен шұғылдану қажеттілігін нығырлай түседі.

Қазіргі кезеңде осы жастар орталығын көз алдымызға келтірер едік? Аудандық музыка мектебінің жақсы жабдықталған қабатындағы шағын бөлме. Безендірілу жұмыстарының бәрін өз қолдарымен атқарған жастар керемет тапқырлық танытты. Қабырғалар қаланған тастарды көз алдыңызға әкеледі. Жарық шамдар сәулесі нұр шашады [2].

Жарқырағыш музыка, мәрмәр түстес еден және әдемі қойылған орындықтар. Осылардың бәрі жастар қолымен жасалғандықтан да ерекше бағалы бола түседі. Жайлылық пен мерекелік салтанат күйі поселкедегі жаңа тұрғындар мен олардың құрдастарының көңіл күйін бірден баурап алды. Кез келген тілек білдіруші жастардың мәдени орталығының өнерпаздар ұжымына ене алады. Атап айтқанда, дискоклуб, эстрадалық миниатюра театры, жастар театр студиясы, «Әлем және жастар» атты пікір сайыс клубы, туризм клубы олар үшін есігін ашты. Дискоклуб әр апта сайын ақылы кештер өткізілді. Олар тақырыптық, ойын – сауық байқау кеші сияқты сипатта болды. Поселка жастарының есінде «Күзгі оқиғалар» балы, жаңа жылдық бал–маскарад, бірінші сәуірлік әзіл – қалжың кештері сынды өткізілген мәдени іс–шаралар көпке дейін қалары анық. Көпшілік іс–шараларды дайындауға жастар орталығының барлық өнерпаздар ұжымы қатысты [3].

Топар поселкесінің жастар мәдени орталығының театр ұжымдары көркем өнерпаздар байқауына қатысты. Мәселен, эстрадалық миниатюра театры Қарағанды көлемінде өткізілген байқауға арналған бағдарламаны сәтті дайындады. Жастар театр–студиялары тарапынан аудандық үгіт бригада байқауы үшін үгіт бригадалық қойылымдар дайындалды. Жастар орталығы жанынан сонымен қатар дыбыс жазу студиясы құрылды. Онда аз ғана ақы төлеп кеңес және шет елдің эстрадалық, рок, поп–музыкалы ансамбльдерінің әндерін жазып алуға болатынды.

Алайда тұтастай алғанда көркем өнерпаздардың көпшілік сипатында қатысты мәселе әзірге өткір болып қалып отыр.

Қазақстанда Чеканға, ағаш ою, кілем тоқу және өрнектеу, үйді бау – бақша бөлігін әсемдікпен безендіру кеңінен өріс алды. Отбасылық музыкалық ансамбльдер мен театрлардың жаппай пайда болуы, жекелеген ақындық шығармашылықтың белсенділігі де атап өтілді. Қазақ халқының көркемдік мәдениетінің ажырағасыз бөлігі әрқашан да халық аспаптарында музыкалық сүйемелдеу болды десек, оған деген қызығушылық бәсеңдемеуде.

Өзін-өзі ақтайтын көркем өнерпаздар ұжымдарын құру мақсатымен қатар, қазіргі көркемөнерпаздықтың негізі болып табылатын шынайы халық шығармашылығын сақтау, оның «шаруашылық есепте» жоғалып кетпеуін де атап көрсетті.

Ересек адамдардың клубтық мекемелер тарапынан ұйымдастырылатын демалыс шараларына және де оларда көркем қызығушылықтарын жүзеге асыру мүмкіндіктерінің

деңгейіне көңілі толмайды деп есептейді. Халық көркем шығармашылығын ұйымдастыруға ақылы (коммерциялық) құрылымдар да қосыла бастады. Көркем өнерпаздарға бірінші рет кәсіпкерлер мен демеушілердің іскерлік назары ауатыны туралы сезетіндерін жасырмады.

Қазақстандағы көркем өнерпаздардың қазіргі тенденцияларын сипаттай келе мынадай пайымдауларды айтуға болады [4].

1. «Белгілі бір құлдырауды өткеруде».
2. «Ұжымдар тұрақты емес».
3. «Көркем өнерпаздардың жанрлары тең емес деңгейде дамуда».
4. «Көп жанрлы емес, тар шеңбердегі жанрлар басым».
5. «Аз санды ұжымдар жиірек (15-20 адам)».

Көркем өнерпаздар ұжымдарының қысқаруы адамдардың материалдық жағдайларының өсуі, үйдің жаңа аппаратура мен техникамен жабдықталуы (өкінішке орай, клубтық мекемелер әрқашан да мұндаймен мақтана алмайды); мәдени – ағартушылық мекемелер беделінің төмендігі; оларда өздеріне қажетті көркемөнерпаздықпен айналысуға қажетті жағдайдың жоқтығынан адамдар үй өнерпаздығын қалайды (клубтарға дер кезінде адамдар қажеттілігін анықтап, сәйкес үйірмелерді ұсыну қажет); кейбір ұжымдарға байқаумен қабылдау (оларға тек таланттыларды ғана емес, сонымен қатар өнерге бейімделуді қалайтын адамдарды да алу қажет) сияқты себептермен түсіндіреміз

Ұжымдар тұрақсыздығын мынадай себептермен түсіндіреді:

1. Мамандардың белгілі бір дәрежедегі жоғары біліктілігінің болмауынан туындайтын көркем өнерпаздар басшыларының қажетті деңгейінің жетіспеушілігі.

2. Көркем өнерпаздар қатысушылары санының 80 пайызын 17 мен 25 жас аралығын құрайды. Бұл жастан асқан соң олар отбасын құрайды да белгілі бір қиындықтар туындайды. Жиі өткізілген дайындықтар, үнемі болатын қойылымдар отбасындағы қақтығыстарға әкеп соғады.

3. Көркем өнерпаздар қатысушылары моральдық қолдауға бірден бір лайық бола тұрса да, оларды көтермелеу жоқтың қасы деуге болады. Гастрольдік сапарлар шеңберінің тар өрістігі, басқа шығармашылық ұжымдармен, өнер қайраткерлерімен араласу мүмкіндігінің жоқтығы.

4. Көркем өнерпаздар белгілі бір дәрежеде басшы мамандарға тәуелді. өз кезегінде басшыларға да үлкен талаптар қойылады.

Аталған мәселелермен қатар ұжымдар, мәдениет үйі, клубтар басшылары өздеріне өздері туындататын қиындықтар да бар [5].

Ұжымдағы жағдайдың нашарлауының басты себептерінің бірі жоспарлы жұмыстың жоқтығы болып табылады. Қатысушылардың оқу – тәрбиелік және шығармашылық қызметінің жоспарлары құрылмайды, кейбір ұжымдар кей жағдайларда дамушылық шеберлігінің төмендеуіне ұрындырады.

Көптеген мәдени мекемелерде ұжым қызметі туралы құжаттар көз бояушылық сипатта. Қағаз жүзінде ғана бар кейбір көркемдік кеңестер жұмыстарының жағдайлары да да ойландырмай қоймайды.

Біздің көптеген мәдениет сарайлары, мәдениет үйлері мен клубтар тек балалар көркем өнерпаздарына ған ие екені жасырын емес. Олардың да өз проблемалары жетерлік. Ұжымдарда жұмысшылардың үлес салмағы да мардымсыз.

Көркем өнерпаздар дамуын жақсарту үшін көркем өнерпаздар ұжымдарының басшылары төмендегідей ұсыныстар айтады:

1. Өнерпаздардың материалды базасын жақсарту (55 пайыз).
2. Жоғары білікті маман басшыларды көбірек шақыру (40 пайыз).
3. Клубтық–ағартушылық мекеме әкімшілігі көркем өнерпаздарды дамытуға үлкен назар аударуы қажет (20 пайыз).
4. Көркем өнерпаздар ұжымдарының жарнамасын жақсарту (8 пайыз).

Көркем өнерпаздар ұжымдары мен қатысушылар санының үнемділігінде қатысушылардың қажеттілігі мен қызығушылық мүдделерінің өзгермелілігі ерекше роль атқарады [6].

Өнерпаздар ұжымына адамдарды тартуда қатысушылардың басым көпшілігінің ой өрістерін ескере отырып тиімді реттеуді ойластыруы қажет етеді. Өндіріспен тікелей айналысатындар өздерінің өнерпаздарға қатысуын жұмыстан соң бой сергітуі және демалуымен, жолдастарымен өндірістен тыс қарым-қатынас жасауымен байланыстырады. Сондай – ақ көркем шығармашылыққа қызметпен бірге қосымша қатысу қажеттілігімен түсіндіреді. Мұндай қарым – қатынасты мазмұнды да мағыналы әрі қызықты және де көңіл – күй мен ақыл – ойға азық болатын сипатта қылу – көркем өнерпаздардың басты мақсаты болып табылады.

Көркем өнерпаздар ұжымына қатысушылардың 60 пайызынан астамы өздерінің демалысын белгілі бір шығармашылық ұжымдағы оқу үрдісін танымдық мүддемен байланыстырады.

Мұндай бірлестіктер ресми емес қозғалыстың құрамдас бөлігіне ене отырып, Қазақстанда экономикалық (өнертапқыштар мен өздері жасаушылар қозғалысы; басқару мен шаруашылық реттеудің озық үлгілерін енгізудегі тұтас қоғамдар), табиғат қорғау, мәдениет қорғау, әлеуметтік (отбасылық клубтар), патриоттық - тәрбиелік, фольклорлық – дәстүрлік тағы сол сияқты өмірдің барлық саласын дерлік жаулап алған.

Осы қозғалыс мақсаты белгілі болғанымен, қатысушылардың өздері қойған атаулары біржақты емес. Олардың бір бөлігі өздерін неформальді, ресми емес, тәуелсіз (бұл арқылы «ресмилікке» деген қарам – қарсылық ерекшеленіп көрсетіледі) деп анықтайды. өзгелер өздерінің топтарын қоғамдық, өнерпаздар, өзін-өзі басқару (бұл жерде «жоғарыдан» басқаруға, қамқорлыққа деген қарама-қарсылық ерекшеленіп көрсетіледі) деп атайды [7].

Кейбір бірлестіктер өздерін «дәстүрлі емес» деп атай отырып, бұл арқылы қызметтерінің мазмұны мен амалдарының жаңашылдық қырларын ерекшелемек болады. өздерін көпшілік (любительский) тобы деп атайтын топтар да бар. Олар өз қызметтеріне жастардың әр алуан субмәдени бірлігі, ғылыми-техникалық және шығармашылық зиялылар, студентер қауымы, Ауғанстанда әскери қызметте болған жауынгерлерді, тарихи ескерткіштердің және экологиялық жағдайдың қорғалу жағдайына белсенді ықпал ете алатын адамдардың түрлі топтарының қажеттілігін, қызығушылығын, сұрауларын қамтиды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қабиева А.К., Куненова П.С. Театрландырылған қойылымдар драматургиясының негіздері: Оқу құралы. Тараз: Тараз университеті, 2014, 152 б.
2. Жандарбеков Ә.Ә. Театр ұжымының режиссурасы: оқу құралы. Алматы: Еверо, 2009, 80 б.
3. Режиссура: Уч.пособие / Под.редак. Камаловой Н.К. Шымкент, ЮКГУ, 2002, 40 с.
4. Байсеркенов М. Сахна және актер ("Станиславский жүйесі" нәм оның тезистері мен негізгі заңдылықтары). Алматы: Ана тілі, 1993, 336 б.
5. Вершковский Э.В. Режиссура театрализованных представлений. М.: Нестор. История, 2017, 88с.
6. Тоғаев Б.Б. Режиссура өнерінің қалыптасуы. Шымкент: ОҚМУ, 2016, 196 б.
7. Шубина И.Б. Организация досуга и шоу программ. Ростов н/Д: Феникс, 2003, 352 с.

Аннотация

В данной статье определены тенденции формирования художественного творчества в Казахстане. Особую роль в экономии количества коллективов художественной самодеятельности и участников играет изменчивость потребностей и интересов участников.

Вовлечение людей в коллектив самодеятельного коллектива требует от большинства участников задуматься о эффективном регулировании с учетом кругозора. Лица, занимающиеся

непосредственно производством, связывают свое участие в искусстве с расслаблением и отдыхом после работы, непроизводственными отношениями с товарищами. Также объясняется необходимость дополнительного участия в художественном творчестве вместе с службой. Целью конкурса является формирование у учащихся чувства патриотизма, любви к Родине, уважения к государственным символам Республики Казахстан, воспитание чувства гордости за свою страну, уважение к государственным символам Республики Казахстан, воспитание уважения к государственным символам Республики Казахстан, воспитание уважительного отношения к государственным символам Республики Казахстан.

Более 60 процентов участников коллективов художественной самодеятельности связывают свой отдых с познавательными интересами учебного процесса в определенном творческом коллективе.

Abstract

This article defines the trends in the formation of artistic creativity in Kazakhstan. A special role in saving the number of Amateur groups and participants is played by the variability of the needs and interests of participants. Involving people in an Amateur team requires the majority of participants to think about effective regulation based on their horizons. The aim of the competition is to develop in students feelings of patriotism, love of country, respect for state symbols of the Republic of Kazakhstan, a sense of pride for their country, respect for state symbols of the Republic of Kazakhstan, respect for state symbols of the Republic of Kazakhstan, education of respect for the state symbols of the Republic of Kazakhstan. More than 60 percent of participants in Amateur groups associate their recreation with the cognitive interests of the educational process in a particular creative team.

ОӘЖ 379.8

Ш.Ж. Турдалиева¹, Д.М. Байгунова¹, Б.К. Отарбаева¹, В.С. Содовская²

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²д.п.н., МГИК РФ, Москва, Россия

ҚАЗАҚ МЕРЕКЕЛЕРІ МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ДАМУЫ

Түйін

Мақалада Орта Азия халықтарының мерекелері, атап айтқанда, отандастар, олардың қалыптасуы, тойлау рәсімдері, дамуы туралы жан-жақты және нақты мәліметтер келтірілген. Полеолит дәуірінің соңғы жылдарында Орталық Азия кеңістігінде алғашқы діни салалардың қалыптасуына байланысты әртүрлі нанымдар пайда болды: тотемизм, фетишизм, анимизм, сиқыр және т.б. және олардың әртүрлі рәсімдер арқылы өмір сүруі: қуаңшылықта – азғыру, Күнге табыну, сәтсіздік кезінде құрбандық шалу, ауруда-бей айтыс немесе пайғамбар. Ежелгі дәстүрлерден басталатын халықтық мерекелер, алғашқы қауымдардың тұрғындары сияқты, қарапайым, бірақ әр иықтың өмірінде болып жатқан барлық нәрсе сияқты, өмірді қалыптастыратын, реттейтін және қалыптастыратын даналық. Ол күнделікті өмірдің құрастырушысы, сыртқы әлеммен қарым-қатынас құралы, Рухани келісім. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар мәдени демалысты ұйымдастырудағы, рухани байытудағы, өз заманындағы адамдарды тәрбиелеудегі әлеуметтік-мәдени жүйенің рөлі туралы айтты.

Кілттік сөздер: Мереке, режиссура, түпкі ой, ұйымдастыру, қойылым, салт-дәстүр, іс-шара, мәдениет, өнер, ерекшелік

«Жастар тойы» деп аталатын тарихта, егер қарапайым адам өзінің түп тамырын білмесе, ол орманда адасқан маймылға тең; егерде ол өзінің тегін білмесе бирюзадан жасалған ұлуға /дракон/ тең; бабалары қалдырған еңбектерді оқи алмаса, ол адасқан бала іспеттес», - деп жазылған. Ұсынылып отырған мақала «бабалар қалдырған еңбектерді» оқи

алатындай, оларды мәдени мұра ретінде сақтай алатындай материалдар жинастырып, заман талабына сай ұсыныстармен қамтыған. «Оқу» деген сөз мағынасын тікелей түсінбеу қажет. Оқылатын мәтін, информация жазба еңбектерден емес, ұлттық мәдениет құбылысының кешенді түрі – мерекелер мен салт-дәстүрлерден алынған.

Қазақтардың дәстүрлі мәдениеті көптен бері зерттеу нысанына айналған. Саяхатшылар мен дін таратушылар, дипломаттар мен саудагерлер, елшілер мен әскери қызметкерлер, ғалымдар – барлығы да өз дүниетанымы тұрғысынан, танымы мен парасаттылығы жеткенінше қазақтың өмір салтын, оның ішінде мерекелері мен әдет-ғұрыптарын барынша пайымдап бақты, олар үшін экзотикалық мәдениетті суреттеді[1].

Өз ұлты туралы алғашқы жазба мұра қалдырған білімділер ішінен Ш.Уалиханов, Б.Алтынсарин, Х.Қостанаев, И.Ибрагимовтар ұлттық мәдениеттің түр сипатына талдама жасағандар.

1945 жылы құрылған Ш.Уалиханов атындағы Қазақ ССР ғылым академиясының тарих, археология және этнография институтында Ә.Марғұлан, В.В.Востров, Х.А.Арғынбаев, И.В.Захарова, Д.Х.Кармышева, У.Д.Ходжаева, Х.А.Кауанова, М.С.Муканов, У.Х.Шалекенов еңбектері қазақ халқы туралы этнографиялық қорды құрастырды. Соңғы кездегі авторлар ішінде Ө.Жәнібеков, С.Касиманов, С.Ақатаев, А.Сейдімбек, С.Кенжахметовтер жазған еңбектер қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің кеңінен қарастырылып, насихатталуына қосқан үлестері зор.

Қазіргі кезде этнография, философия, мәдениеттану тұрғысынан қазақ мәдениетінің әртүрлі қырын зерттеушілер арасында Н.Э.Масанов, К.Ш.Шуленбаев, Б.Ибраев, А.Т.Толеубаев, А.И.Мухамбетова, С.И.Аджигалиев, Б.Г.Нуржанов, З.Ж.Наурызбаева, Т.Х.Габитов, А.Б.Наурызбаева, А.А.Галиев, А.Б.Калышев, Т.Асемкулов, т.б. еңбектері ғылымда өз орынын алғандар.

Қазақ халқы дәстүрлі мәдениетінің этнопедагогикалық тұстарын А.А.Қалыбекова, Г.Ұзақбаева, Н.К.Камалова кеңінен зерттеген.

Кез келген ұлттың мәдениетін зерттегенде ұзақ уақыт материалдық мәдениет пен рухани мәдениет бөлек қарастырылған. Қазақ мәдениетінде ол ұғымдардың біртұтастығына назар аударғандар Б.Ибраев, Н.Шаханова, А.Т.Толеубаев.

Қазақ салт-дәстүрлерінің мәдени астарын біртұтас тұрғыдан қарастырған Ж.К.Каракузова мен М.Ш.Хасанов өз еңбектерін дәстүрлі отбасылық әрекеттермен шектеген [2].

Қазақ тұрмыс-тіршілігі отбасылық өмірі мен еңбегі, табиғатпен етене үндесуімен, сол ұмтылысқа жетудегі қуанышымен сипатталады. Ендеше сол қуанышын білдіретін тек отбасылық дәстүрлі әрекеттер ғана емес, олар шаруашылыққа да, табиғат құбылыстарына да байланысты. Олай болса, қазақ халқының дүниетанымы тек киген киімі мен ішкен тамағына, отбасылық салт-дәстүрлерінде ғана емес, бар болмысында сипат алған. Бабаларымыздан басталып бүгінгі ұрпаққа жеткен мерекелер мен салт-дәстүрлер көшпенділер дүниетанымының материалдық және рухани қорын сақтаған синкреттік құбылыс.

Мерекелер мен салт-дәстүрлер арқылы мыңдаған жылдар бойы жеке адам, ұлт туралы қоғам үшін маңызды мәдени құндылықтар қалыптастырылып, ұрпағына жеткізіп отырылды. Мерекелер мен салт-дәстүрлер құрылымының мән мағынасы мәдени құндылықтар мен қоғамдық өмір нормаларын ұрпағына жеткізуге бағытталған. Сондықтан мерекелер мен салт-дәстүрлер мәдени құбылыс ретінде нормалық-құндылық негіз құрайтын, жинақталып, сақталып, сабақтастығын жалғастырып отыратын мәдени информацияның «қоймасы» деп саналса да болады.

Мерекелердегі ұлттық дүниетанымды бейнелейтін мәдени информация барлық құрылым элементтеріне де тән екенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Олар: мерекелеу барысында атқарылатын рәсімдік амалдар - әрекеттік элемент; арнайы айтылатын сөз бен орындалатын ән мен жыр – вербалдық элемент; арнайы қолданылатын бұйымдар –

атрибутивтік элемент; тұтынушының әлеуметтік орынын белгілейтін тамақ пен киім – материалдық элемент [3].

Қазақ мерекелері мен салт дәстүрлерде жинақталған ұлттық дүниетанымды білдіретін астарлы информацияның мәніне сипаттама беріп көрелік. Өйткені психологтардың пайымдауынша қандай да болса әрекетке адамды жетелеу үшін, ол әрекеттің адамды қызықтыратындай, мән – мақсаты ұғымды, болашақта қолдана алатындай болуы шарт. Ендеше ұлттық болмысын сақтаймын деушілер үшін сана елегінен өткізіп, қажеттілігін түсіну үшін мерекелер мен салт-дәстүрлердегі символдық информацияны «оқытып» көрелік.

Қазақ мәдениетінде салт-дәстүрлік әрекеттер ерекше орын алады. Оның себебі қазақ халқының өмір салтының өзгешелігінде. Ол өзгешеліктер Қазақстанның географиялық орналасуынан бастап, көпұлтты мемлекеттің мәдениет саласында ұстанған саясатына да, тағы да басқа әлеуметтік және саяси факторларға байланысты.

Алғашқы дәуірде қоршаған ортаны игеріп, тіршілік көзін қалыптастырудан бастап, адамзат алдымен өзін-өзі қорғау, сақтану әрекеттерін амалдастырған. Сол тапқырлығы мен күш қуатының арқасында тірі қалып, апаттардан, дүлей күштерден аман қалу жолдарын қарастырған. Солардың бәрі адам санасында қауіптің алдын алу қажеттігі мен табынушылық сезімінің қалыптасуына әкелді. Сонымен, салт-дәстүрлер қауіптен сақтану мен табыну әрекеттері арқылы тіршілік сабақтастығын реттеуден бастау алып, өмірлік әрекеттердің барлық салаларын қамтыған [4].

Ата-бабаларымыз үшін шекара тұтастығын, халық бірлігін сақтау көздеген басты мұрат болғандықтан, соған лайықты өмір тәртібін де орната білген, ұрпағына айнымас мұра етіп қалдырған қасиеті. Сонымен бірге, қазақ халқының ұстанған ішкі даму саясатының бірі – жеке тұлғаны қастерлеп, оның бойындағы адами қасиеттерді дәріптеу, үлгі тұту, ұрпағына өнеге ету. Бұл әлеуметтік күрделі мақсатқа жету үшін де халықтық той- мерекелер мен салт-дәстүрлер қалыптастырылған. Ел ырысын сақтау үшін, оны сырт шапқыншыларға таптатып, ата-баба қанын есіл етпеу үшін де батырлық, елдік, ерлік сабағынан өткізер салт-дәстүр мен жөн-жоралғылар пайда болған.

Дербестікті сақтап, өзіндік орта құру, оның өзгелер алдында абыройлылығы жеке тұлғалық қасиеттерге байланысты екенін, адам дүниедегі ең алып та алпауыт күш екенін біліп- байқаған бабаларымыз, адам бойындағы қабілет-қасиеттерді қалыптастыруға арналған салт-дәстүрлер ойластырып, философиялық, психологиялық, педагогикалық ұғымдары айқын далалық ғылым негізін қалыптастырған.

Көшпелі халықтың өзгелермен қарым-қатынас жасап, тіл табысуы тек өз аты емес елге танылар жасқа келген ұл-қызы үшін да абырой жолына бастама болғандықтан өзге халықта кездеспейтін көші-қоны салт-дәстүрлерінің пайда болу тамыры жатыр.

Әр халықтың өмір салтын қалыптастырушы шаруашылық бағыты. Қазақтың ішер-жері, киер киімі, қоныс-мекенінің жабдығы, үй болып отандасу үшін қалыңын төлеп, той қамын жасауы, ел аралап жер көруі, тіпті бәйгіге шауып мақтан тұтары да – мал. Шаруашылық көзі, тіршілік нәрі – бәрі мал шаруашылығына байланысты. Сол себептен де қазақ салт-дәстүрлері ішінде мал шаруашылығына байланыстылары, оның ішінде шаруашылыққа бейімдеу мен тәрбиелеу үлгілерін тарату мақсатында қалыптасқандары дараланып тұрады [5].

Ал ең бастысы, осы аталған бағыттардың қай-қайсысында да қоғамдық- мәдени даму кезеңдерінің бәрінде де адам өміріндегі басты уақығаларды атап өту қажеттігі салт-дәстүрлер мен той-мерекелерді туындатты. Ол табиғат құбылыстарының өзгеруі, еңбек табыстары, көңіл-күйдің салтанатты қуынышы мен қайғылы-қасіретті кезеңдеріне байланысты ұймдастырылған. Осындай эмоционалдық талпыныстан дәстүрлік мәдениет бастау алып, мерекелер қалыптасуына ықпал етіп, әлеуметтік-мәдени өмірдің басты формаларының біріне айналған.

Қоғам дамуы барысында мерекелер әлеуметтік өмірдің тұрақты компоненті болып енді. Мерекені уақытша жұмақ кезеңі деп ұғынуы да сондықтан шығар. Әл Беруни мерекені «адам

өміріндегі маңызды кезең» десе, Махмуд Қашғари – «бұхаралық қуаныш пен ойын- сауық күні», - деп атаса, Омар Хайям «жұмақты уақыт», - деп айтқан.

Мерекелер этностың өмір салтына айналып, өмір мәнін образдық формада бақыт туралы халық ұғымын сипаттайды [6].

Археологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, өнертанушылар пайымдауынша мереке мәдениеттің ең көне формаларының бірі. Мәдениет тарихын зерттеуші, атақты ғалым М.М.Бахтин ойынша «мереке қандайы да болмасын -- адамзат мәдениетінің алғашқы формасы». Мереке зерттеуші ғалымдардың алғашқысы Д.М.Генкин –«мерекелердің терең тамыры адамзаттың балалық шағынан бастау алады», - дейді. Той-мерекелердің туындау көзін қарастырған кезде тек қана бір этностың бастау көзін зерттеп үйрену мүмкін емес, өйткені біз тарих тереңіне бойлаған сайын халықтар арасындағы белгілер мен айырмашылықтардың іздері де сол ғұрлым өше береді. Сондықтан белгілі бір халықтың, ұлттың, этностық мерекелерінің бастауын, қайнар көзін тұтас тарих тереңінен және тарихи тағдыры ортақ немесе жақын халықтардың тарихынан іздестіру қажет.

Осы орайда мерекелердің пайда болуы мен даму процесі көне халықтарда айқын көрінеді. Мерекелердің ізін бізге дейін жеткен көне жазбалардан, археологиялық мәліметтерден, мифтер мен аңыздардың мазмұнынан кездестіруге болады. Олардың мазмұнына қарап мерекелердің көне замандардан-ақ кең тарағанын және қоғамда үлкен өзіндік орынға ие болғандығын көруге болады. Осы ретте Орталық Азия халықтары, әсіресе қазақ халқы, өте бай мағыналы, мерекелік-дәстүрлік мәдени мұраға ие.

Қазақстанның барлық өңірінде кездесетін жартас суреттерінен шаттана билеп жүрген қауымның, шалқи үн қатқан сыңайындағы адамның небір таңғажайып кескіндерін көруге болады.

Гомердің «Одиссейінде» Аспазия деп аталатын көшпенділер жерінің «биенің сүтімен қоректенетін» тұрғындарының өмірі, тіршілігі жайлы мәліметтерді кездестіруге болады. Бұндай мәліметтерді көне грек тарихшысы, тарих атасы атанған Геродоттың еңбектерінен, Страбонның географиялық жазбаларынан, тіпті көне Грецияның мифтері мен аңыздарынан кездестіруге болады. Гомердің «Одиссейінде» Аму-Дария мен Сыр- Дария аралығында жасайтын скифтер жайлы, массагеттердің тұрмысын түсіндіру әрекеттері жасалынған. Қытай шежірелерінде көшпелі түркілердің мәдениеті жайлы деректер бар [7].

XIII-XV ғасырлар арасында қазақ даласын басып өткен Плато Карпини, Гильом де Рубрук, Марко Поло сияқты саяхатшылар жазған/ Плато Карпини мен Гильом де Рубруктің жасаған саяхаты нәтижесінде Қазақстан территориясын мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен наным-сенімдері жайлы өз заманына сай тың мәліметтер береді. Осылардың тәркініне үңіліп, көптеген құнды да маңызды мәліметтер алуға болады. «Дунайдан тартып күншығысқа қарай созылып жатқан скифия жерінің» тұрғындарының үйлену, әменгерлік, дінге табыну рәсімдерін, шаруашылық және басқа да мерекелік дәстүрлерін сипаттап көрсетті.

Парсылардың және Орта Азиядағы соғды, хорезмді мекендейтін халықтардың мерекелері жайлы тарихи дерек көзі ретінде энциклопедист-ғалым әл-Берунидің /X-XI ғасыр/ еңбектерін ерекше атап өту қажет. Мұнда Орта Азия халықтарының, атап айтқанда соғдылықтыр, хорезмдіктердің мерекелері, олардың қалыптасуы, тойлану рәсімі, дамуы жайлы жан-жақты да нақты мағлұматтар келтірілген.

Ұлттық мерекелердің туындау түп-төркінін қарастырғанда, оның туындау төркінін іздестіруді мифтер мен аңыздарда, әсіресе тарихшылардың келтірген деректерінен бастауға есте болмайды. Мұндай дерек көздері тарих үшін синхронды мәнге ғана ие. Себебі ешбір халықтың рухани мәдениеті еш уақытта сырт жолаушыға мақтану үшін жасалмайды. Демек, батыс, шығыс жолаушылары, тарихшылары қалдырған деректеріне сол кезеңнің бір айғағы ретінде ғана назар аударуға болады.

Мерекелер адамзат алғаш пайда болып, табиғатпен тығыз қарым-қатынасқа түсе бастаған алғашқы кезеңдерінен бастау алады. Адамзат қоғамының әлеуметтік өмірі мен дамуының құрамдас бөлігі балған той-мерекелердің туындауын және дамуының сол қоғамның табиғи, әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерінен іздестіруіміз керек.

«Бардан жоқ болмайды, жоқтан бар пайда болмайды» деген тұжырым бәрімізге белгілі. Табиғаттағы секілді қоғамда да, адамзат өмірінде де ешнәрсе өздігінен, жоқтан пайда болмайды. Яғни Аристотельдің сөзімен айтсақ «Ешнәрсе кездейсоқ болмайды, бірақ пайда болуын кездейсоқтыққа жатқызатын барлық нәрселердің белгілі себебі бар. Ол себеп табиғат»./Аристотель. Физика/

Мерекелердің даму жолдары көне халықтар тарихынан анық байқалады. Қазақ халқының мерекелері мен салт-дәстүрлері бай да тұрақты салт-дәстүрлік, той-мерекелік әрекеттерімен дараланады.

Алғашқы мерекелердің бірі болып аңшылар ойыны аталады. Олар аң аулауға дейін де, оның сәтті аяқталғаннан да кейін салтанатты қуаныш іс-шара ретінде атқарылған.

Орта Азия кеңістігінде полеолит дәуірінің соңғы кезеңдерінде алғашқы діни салалар қалыптасуына байланысты түрлі нанымдар пайда болады: тотемизм, фетишизм, анимизм, магия т.б. Олар түрлі рәсімдер арқылы тіршіліктен орын алған: қуаңшылықта – тасаттық жасау, күнге табыну, сәтсіздік сәттерде құрбандық шалу, ауру-сырқауда бәдік айтыс немесе зікір салу т.б. Көне салт-дәстүрлерден бастау алған халықтық мерекелер алғашқы қауым тұрғындары сияқты қарапайым болса да, әр тайпа өмірін реттеуші, қалыптастырушы данагөйлік көрсеткішіне іспеттес. Ол күнделікті тіршілік әрекеттерін құрастырушы, қоршаған ортамен қарым – қатынас жасау, рухани үйлесімдік табудың құралына айналған. Салт-дәстүрлік әрекеттер мәдени демалыс ұйымдастыруда, рухани баюда, өз заманының адамдарын тәрбиелеуде аса құнды әлеуметтік-мәдени жүйе ролін атқарды. Салт-дәстүрлер мен той-мерекелер негізінде халық шығармашылығының түрлері дамып шыңдалды, сол жиын- тойларда айтылып, орындалып ауызша жатталып, әр тарапқа тарқайды: ән, жыр, күй, терме, би, айтыс т.с.с.

Аталған бағыттағы салт- дәстүрлер толығымен бүінгі күнге дейін жетуі мүмкін емес еді. Бұл ұқыпсыздықтан туындаған жағдаят емес, ол өмір заңдылығы. Мәдени мұраның сақталу тәртібі. Сана мен мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениеті мен тұрмыс салты өзгеруіне байланысты реттеуші құралдар да өзгеруі тиісті. Ол заңдылық.

Салт-дәстүрлік әрекеттердің қалыптасып, өміршең болуының тағы бір себебі оның рухани-эстетикалық орта мен ұлтты дараландыратын, танымы мен тағлымын танытатын символдық рәсімдер мен белгілер. Ұлттың дүниетанымы мен рухани құндылықтарының басты белгілері ретінде наным-сенімдер мен қатаң тиюлар арқылы сақталу тәртібі жойылмай келген мұра. Дүниетаным заман ағымына сай өзгерістерге ұшыраса да, табынушылықтан ғылыми дәлелдемелерге бетбұрыс жасалып, көбінің мән-мағнасына өзге сипат берілсе де, салт-дәстүрлердің тіршілік айналымынан орын алып келе жатқаны да сондықтан деп түсінуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Байсеркенов М. Сахна және актер ("Станиславский жүйесі " нәм оның тезистері мен негізгі заңдылықтары). Алматы: Ана тілі, 1993, 336 б.
2. Вершковский Э.В. Режиссура театрализованных представлений. М.: Нестор. История, 2017, 88с.
3. Жандарбеков Ә.Ә. Театр ұжымының режиссурасы:оқу құралы. Алматы: Еверо, 2009, 80 б.
4. Қабиева А.К., Куненова П.С. Театрландырылған қойылымдар драматургиясының негіздері: Оқу құралы. Тараз: Тараз университеті, 2014, 152 б.
5. Режиссура: Уч.пособие / Под.редак.Камаловой Н.К. Шымкент, ЮКГУ, 2002, 40 с.
6. Тоғаев Б.Б. Режиссура өнерінің қалыптасуы. Шымкент: ОҚМУ, 2016, 196 б.
7. Шубина И.Б. Организация досуга и шоу программ. Ростов н/Д: Феникс, 2003, 352 с.

Аннотация

В статье представлены всесторонние и точные сведения о праздниках народов Средней Азии, в частности, сограждан, их становлении, церемонии празднования, развитии. В последние годы эпохи плеолита на центральноазиатском пространстве возникли различные убеждения, связанные с формированием первых религиозных сфер: тотемизм, фетишизм, анимизм, магия и т. д. и их существование через различные процедуры: в засушливости – искушение, культ Солнца, жертвоприношение в момент неудачи, в болезни-бей айтыс или пророк. Народные праздники, начинающиеся с древних традиций, как и жители первых общин, являются обычными, но как и все, что происходит в жизни каждого плеча, как и мудрость, формирующая, регулирующую и формирующую жизнь. Он является составителем повседневной жизни, средством общения с окружающим миром, духовной гармонии. Традиции и обряды рассказывали о роли социально-культурной системы в организации культурного досуга, духовного обогащения, воспитания людей своего времени.

Abstract

The article provides comprehensive and accurate information about the holidays of the peoples of Central Asia, in particular, fellow citizens, their formation, celebration ceremonies, and development. In the last years of the poleolithic period, various beliefs related to the formation of the first religious spheres emerged in Central Asia: totemism, fetishism, animism, magic, etc. and their existence through various procedures: in aridity – temptation, Sun worship, sacrifice at the moment of failure, in illness-Bey aitys or the prophet. Folk festivals that begin with ancient traditions, like the inhabitants of the first communities, are common, but like everything that happens in the life of each person, like the wisdom that shapes, regulates and shapes life. It is the originator of everyday life, a means of communication with the surrounding world, and spiritual harmony. Traditions and rituals told about the role of the socio-cultural system in organizing cultural leisure, spiritual enrichment, and education of people of their time

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ӨМІР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ, НАУКИ О ЖИЗНИ
NATURAL SCIENCES, LIFE SCIENCES**

ӘОЖ 005.954.6 (574)

Д.М. Жақсылықова, Р.Д. Дарибаева, К.К. Толегенова, М.А. Туткабаева
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

**ҚР ӘЙЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ЗЕЙНЕТКЕ ШЫҒУ ЖАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Түйін

Қазіргі кезде бүкіл әлемде зейнет жасын көтеру мәселелеріне баса көңіл бөлу өмір жасының ұзаруына байланысты болып отыр. Сондықтан қоғамымыздағы өзекті мәселелердің бірі де осы зейнет жасын көтеру. Адамзат дамуында қоғамның жарымжан және кәрі мүшелеріне көрсетілетін жәрдем түрлері өзгеріп отырды, алғашқы кезде бұл шіркеулерден қайырымдылық түрінде жүргізілсе, кейіннен мемлекетке адал қызметі үшін әскерилерге жалақы түрінде болды. Ақырында бұл адамның бүкіл өмір бойы жинақтаған қаржысын зейнетақы түрінде мемлекеттің кепілдендірілген жәрдемі түрінде жүзеге асты. Зейнетақымен қамтамасыз етудің мәніне талдау жасау үшін, ең алдымен зейнетақы ұғымына анықтама берген жөн деп ойлаймыз. Тарихи дамудың нәтижесінде бұл түсініктің мағынасы өзгеріп, толығып отырды. Алғашқыда ол мемлекетке адал қызметі үшін жалақы мағынасын берсе, қазіргі уақытта қоғамның қарт азаматтарының тіршілік етуінің қажетті көзі болып табылады.

Кілттік сөздер: заң, тарих, азаматтар, әйел, зейнеткер, ерлер, қамсыздандыру, зейнетақы, өмір сүру, психологиялық, физиологиялық.

Қазақстан Республикасының Конституциясында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады деп бекіткен. Қазақстан Республикасының Конституциясы (28-бап) әлеуметтік қамсыздандыру құқықты келесі түрде бекіткен «Қазақстан Республикасының азаматы жасына келген, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде оған ең төменгі жалақы мен зейнетақының мөлшерінде әлеуметтік қамсыздандырылуына кепілдік беріледі. Ерікті әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік қамсыздандырудың қосымша нысандарын жасау және қайырымдылық көтермеленіп отырады» [1].

ҚР-сының «ҚР-да зейнетақымен қамсыздандыру» туралы заңында зейнетақыға келесідей анықтама берілген: «Зейнетақы бұл Орталықтан, жинақтаушы зейнетақы қорларынан төленетін зейнетақы төлемдерінің жиынтығы» [2].

Еліміздегі халықты зейнетақымен қамтамасыз ету 1998 жылғы 1 қаңтарда қабылданған «Қазақстан Республикасының Зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңы бойынша тағайындалады. Бұл заңға уақыт өте келе өзгерістер жасалуда. Атап айтқанда, осы заңның 11 бабына сәйкес әйелдер үшін зейнеткерлік жас 2027 жылға дейін 10 жыл ішінде жыл сайын 6 айға көтеріледі. Бұл өзгеріс реформалардың ішінде ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осы өзгерістерге сәйкес, ҚР әйел азаматтарының зейнетке шығу жасына ерекше көңіл бөлу қоғам қажеттілігінен туындап отыр. ҚР әйел азаматтарының зейнетке шығу мәселесі қай кезеңде де өзінің өзектілігін жоймай экономика, саясаттану, әлеуметтік жұмыс ғылымдарының зерттеу нысаны болып табылады.

Зейнетақымен қамтамасыз етудің мәніне талдау жасау үшін, ең алдымен зейнетақы ұғымына анықтама беру қажет.

Күнделікті өмірде әрбір адам денсаулығының және тіршілік етуінің негізгі көзі жалақының жойылуына байланысты әр түрлі жағдайларға душар болуы мүмкін. Бұл жағдайларға мыналар жатады: кәрілік, мүгедектік, науқасқа шалдығу, асыраушысынан айрылу және т.б. Оларды көп жағдайда өздігінен жеңу мүмкін емес, сондықтан олар әлеуметтік-экономикалық талаптармен анықталғандықтан және өндірістік іс әрекетпен тығыз байланысты болғандықтан жеке адамның еркіне тәуелсіз болып келеді. Адамзат дамуында қоғамның жарымжан және кәрі мүшелеріне көрсетілетін жәрдем түрлері өзгеріп отырды, алғашқы кезде бұл шіркеулерден қайырымдылық түрінде жүргізілсе, кейіннен мемлекетке адал қызметі үшін әскерилерге жалақы түрінде болды. Ақырында бұл адамның бүкіл өмір бойы жинақтаған қаржысын зейнетақы түрінде мемлекеттің кепілдендірілген жәрдемі түрінде жүзеге асты. Алғашқы мемлекеттік зейнетақы жүйесі Германияда князь Отто фон Бисмарктің реформасы негізінде пайда болды. Реформа алғашқы кезде науқастарға және мүгедек адамдарға қаржылық көмек ретінде жүргізілсе (1883-1888жж) кейіннен 1889 жылдан бастап жалпы зейнетақымен қамтамасыз ету жүзеге аса бастады. Өткен ғасырдың зерттеушілері қарт адамдарды әлеуметтік қорғау мәселелерін әртүрлі қарастырды. Либералды рыноктық экономиканың жақтаушылары әрбір индивид өзінң өміріне қор жинау арқылы лайықты қарттық шағын өзі қамтамасыз етуі тиіс деген пікірде болды. Ал кейінсиандықтар керісінше жеке жинақтардан бөлек қарт адамдарға мемлекеттің есебінен зейнетақы және басқа да әлеуметтік төлемдер түрінде жәрдем көрсетілуі қажет екенін айтты. Әлеуметтік қорғау жүйесінің дамуына сүбелі үлес қосқан 20 ғ көрнекті экономистері Джон Мейнард Кейнс, Милтон Фридман, Франко Модильяни, Моррис Алле және тағы басқалар болды. Зейнетақымен қамтамасыз етудің мәніне талдау жасау үшін, ең алдымен зейнетақы ұғымына анықтама беру қажет. Жалпы зейнетақы ұғымы (лат. Pensio) төлем деген мағынаны береді. Тарихи дамудың нәтижесінде бұл түсініктің мағынасы өзгеріп, толығып отырды. Алғашқыда ол мемлекетке адал қызметі үшін жалақы мағынасын берсе, қазіргі уақытта қоғамның қарт азаматтарының тіршілік етуінің қажетті көзі болып табылады. Қазіргі уақытта зейнетақының мәнін талдаудың бастапқы кезінде қызмет ететін жалпы қабылданған зейнетақы анықтамасы жоқ. Дегенмен де экономикалық әдебиеттерде кездесетін зейнетақы анықтамасына сәйкес келетін негізгі пікірлерді көрсетіп кетуге болады. Зейнетақымен қамтамасыз ету мәселесіне ерекше қызығушылық және осыдан шығатын зейнетақы түсінігі ғылыми зерттеу пәні ретінде біршама ертерек пйда болды. Енді зейнетақы туралы кейбір шетел экономистерінің анықтамаларына көз жүгіртсек: Дж. Кейнс зейнетақыны халықтың өзінің қарттық шағын қамтамасыз ету үшін жинаған жеке жинақтары және сонымен қатар мемлекеттің зейнеткерлік жасқа жеткен кезде азаматтарға төленетін белгілі бір ақша суммасы деп түсінді. К. Маркс қоғамдық қорлар құрамында еңбекке қабілетсіздер үшін тұтыну қорларын атап көрсетті. Тұтыну қорларының қызметі азаматтарға қарттық шағында, мүгедек болған жағдайда және жұмыс істеу қабілетінен айрылған жағдайда төленетін ақша төлемдері [3].

Менің ойымша келесі анықтама зейнетақының мәнін толығымен ашып көрсететін сияқты: «Зейнетақы-бұл адам өмірінде белгілі бір жағдайлар болған кезде яғни зейнеткерлік жасқа жеткен кезде, қажетті еңбек өтілі болғанда, мүгедек болған жағдайда, асыраушысынан айрылған кезде, жұмысшылардың белгілі бір категорияларына байланысты көп жылғы сіңірген еңбегі үшін азаматтарға заңды негізде төленетін белгілі бір ақша суммасы».

Ерлердің зейнетке шығу жасы – 63 жасты, әйелдер үшін – 59 жасты құрайды (2019 жылы). "Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы" ҚР Заңының 11-бабына сәйкес әйелдер үшін зейнеткерлік жас 2027 жылға дейін 10 жыл ішінде жыл сайын 6 айға көтеріледі.

Әйелдердің зейнеткерлік жасының кезең-кезеңмен көтерілуі:

- 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап - 58,5 жасқа толғанда;
- 2019 жылғы 1 қаңтардан бастап - 59 жасқа толғанда;
- 2020 жылғы 1 қаңтардан бастап - 59,5 жасқа толғанда;
- 2021 жылғы 1 қаңтардан бастап - 60 жасқа толғанда;
- 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап - 60,5 жасқа толғанда;
- 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап - 61 жасқа толғанда;
- 2024 жылғы 1 қаңтардан бастап - 61,5 жасқа толғанда;
- 2025 жылғы 1 қаңтардан бастап - 62 жасқа толғанда;
- 2026 жылғы 1 қаңтардан бастап - 62,5 жасқа толғанда;
- 2027 жылғы 1 қаңтардан бастап - 63 жасқа толғанда.

Осылайша, бұл 1960-1964 ж.ж. туған әйелдерге қатысты болады.

Бұдан ерте жаста шығу келесі адамдар үшін қарастырылған:

1) 1949 жылғы 29 тамыздан бастап 1963 жылғы 5 шілдеге дейін (5 жылдан кем емес) экологиялық қауіп аймақтарында тұрған, Семей ядролық сынақ полигонында ядролық сынақтар жүргізудің салдарынан зардап шеккен азаматтар;

- ерлер – 50 жасқа толғанда;
- әйелдер – 45 жасқа толғанда.

2) 5 және одан астам бала туған немесе асырап алған және оларды 8 жасқа дейін тәрбиелеген әйелдер, 53 жасқа толғанда.

Жинақтаушы зейнетақы жүйесіне қатысушы әйелдер үшін зейнетақы жинақтары жеткілікті болған кезде зейнетақы аннуитетін сатып алған жағдайда 51 жаста жинақтаушы зейнетақы жүйесінен зейнетақы төлемдерін тағайындау құқығы сақталды [4].

Әрине, әлем бойынша әйел азаматтарының ұзақ өмір сүру орта жасы өсіп отыр, алайда шетелдердік зейнетке шығу жүйесін елімізге енгізу үшін ең алдымен әйел азаматтарының психологиялық, физиологиялық тұрғыдан жұмысқа қабілеттілік деңгейін анықтау қажет. Мысалы, шетелдерде әйел азаматтар өздеріне уақытты жеткілікті түрде бөліп, демалысты, бос уақытты тиімді ұйымдастырады, көп балалы аналар ол жақта жоқтың қасы.

Адамның миы 43 жастан бастап қартайды. Кезекті зерттеуінің барысында ғалымдар осындай тоқтамға келді. Адамның ойлау қабілеті қарт кезінде емес, дәл осы шақта төмендей бастайтынын анықталды. Тәжірибені өткізу үшін 40-70 жас аралығындағы 7 мың ерікті азамат шақырылды. Олар сауалнама парағының сұрақтарына жауап беріп, бас миының зерттеуінен өткен. Оның қорытындысында адамның ақыл-ой қабілеті 43 жаста төмендей бастайтынын анықталған. 45 жасқа келген қатысушылардың 60 пайызы ақпаратты жарым-жартылай ұмыта бастаса, 50 жастағылар үшін өздері сөйлескен адаммен әңгіменің мәнін ұғыну қиын болды. Бұл ретте ер адамдар әйелдерден гөрі бас миының белсенділігін тезірек әрі ертерек жоғалтады екен, деп хабарлайды Svopri порталынан. Мамандар мұны әйелдердің жауапкершілігінің жоғарылығымен, ми жұмысының белсенділігін төмендетуге жол бермейтін қызметінің көп болуымен байланысты екендігімен түсіндірді. Нәтижесінде білім беру, денсаулық сақтау секілді аса жауапкершілік пен мұқияттылықты талап ететін маман иелерінің атқарып жатқан қызметінің сапасы төмендейді. Осының салдарынан басқада әлеуметтік мәселелердің туындауына алып келеді [5].

Ғалымдардың анықтауы бойынша, шамамен 35 жастан бастап адам ағзасындағы деструктивті үдерістер біртіндеп қалпына келтіруден бас тартады. Американдық ғалымдар ұзақ уақыт бойы әртүрлі зертханалық зерттеулер жүргізіп, адамның қартаюы басталатын жасын анықтауға тырысты. Зерттеу нәтижесінде олар жынысына, өмір салтына немесе салмағына қарамастан 39 жастан кейін қартай бастайды деген қорытындыға келді. Осы жас шептен өткеннен кейін ағзада миелінді өндіруді тоқтату процесі басталады. Миелін өндірудің азаюы ағзаның қозғалыс және когнитивті функцияларының әлсіреуін тудырады және адам қартаюы басталады. Көптеген адамдарда жүрек қантамыр жүйесі, асқазан-ішек жолдары, эндокриндік жүйелердің және басқа да қызметіндегі елеулі өзгерістер 45-55 жасында орын алады. Шамамен осы жаста әйелдерде климактериялық кезең келеді,

ерлерде кейінірек болады. Бұл ретте өсуге, зат алмасуға және репродуктивтілікке әсер ететін гормондарды шығаратын гипофиздің кейбір функциялары көптеген адамдарда қарттыққа дейін жұмыс істеуін жалғастыруда. Әрбір адамның қартаюының жеке ерекшеліктері, оның белгілері, синдромдары мен қарқыны ағзаның биологиялық ұйымдасуының алдын ала анықталған ерекшеліктерімен, өмір сүру жағдайлары мен салттарымен байланысты. Осылайша, ағзаның жалпы қартаюы жасушалардың қартаюынан, тіндердің қартаюынан және ағзаның физиологиялық жөнелту жүйелерінің қартаюынан туындайды. Нәтижесінде бұл фатальді гипоксияға, негізгі тотығу алмасуының бәсеңдеуіне, әсіресе оттегі – жүрек, бас ми, бауыр және бүйрек ауруларына алып келеді. Сол себепті әйел азаматтары немерелерімен айналысып, соларға уақыт бөлуі қажет. Көптеген қазақстандық әйелдер ауыр өнеркәсіпте жұмыс істейді және сонымен бірге үй шаруасымен айналысады, бұл бүкіл отбасы үшін жайлылық пен жылулықты қамтамасыз етеді. Яғни, әйелді тек өзінің зейнетақысын алуға міндетті қызметкер ретінде қарастыруға болмайды.

Зейнетақы – бұл немерелер өсіру және ұрпақтар сабақтастығын сақтау үшін төленетін жалақы. Зейнетке шығу жасы КСРО-да адамның биологиялық мүмкіндіктеріне негізделіп есептелді. 55 жастан кейінгі әйел және 60 жастан асқан ер адам жыныстық гормондарды өндіруді тоқтатуға байланысты жұмыс істей алмайды. Ұйықтағаннан кейін денесі 8 сағаттық ұйқыдан кейін қалпына келтірілмейді, дененің біртіндеп теңгерімсіздігі байқалады, ол 10-15 жылға созылады, бұл өмір сүру уақыты. 60 жастан кейін адам әлі де өмір сүре алады, бірақ бұдан былай жұмыс істей алмайды. Көптеген адамдардың зейнетке шығу жасын көтеру қабірге ерте жетелейді. И.В.Сталин ағамыздың зейнетке ерте шығу жасы туралы айтқан ойымен толықтай келісеміз.

Осы мақаланы жазу барысында әйел азаматтарға сауалнама жүргіздік. Сауалнама сұрағы: «Сіз әйел азаматтарының денсаулығына байланысты зейнетке 55 жаста шығуы туралы заңға өзгерту енгізілгенін қолдайсыз ба?». Сауалнамаға мектеп мұғалімдері, ЖОО оқытушылары, медицина қызметкерлері, балабақша тәрбиешілері, әлеуметтік орталық қызметкерлері және әкімшілік басқару саласы қызметкерлері қатысты. Әр саладан 20 қатысушыдан жалпы саны 120 адамнан сауалнама алынды. Сауалнама нәтижесін төмендегі кестеде көрсеттік:

Кесте-1. Сауалнама нәтижесі.

<i>Қатысушы мамандық салалары</i>	<i>Қолдағандар</i>	<i>Қолдамағандар</i>	<i>Бейтарап қалғандар</i>	<i>Қолдағандар пайызы</i>
мектеп мұғалімдері	17	2	1	85%
ЖОО оқытушылары	15	3	2	75%
медицина қызметкерлері	15	4	1	75%
балабақша тәрбиешілері	18	2	0	90%
әлеуметтік орталық қызметкерлері	19	1	0	95%
әкімшілік басқару саласы қызметкерлері	13	4	3	65%
Барлығы	97	16	7	81%

Сауалнамадан байқағандарыңыздай жалпы әйел азаматтардың 81%-ы 55 жаста

зейнеткерлікке шығуды қолдайтындарын жеткізген. Зерттеу қорытындысына сүйене отырып, халықтың да көп бөлігі ертерек зейнеткерлікке шыққысы келетіні анық байқалатынын дәлелдейді.

Әлбетте, жұртшылық зейнет жасының төмендегенін қалайды. Қарапайым тұрғындардың айтуынша, қазіргі 58 жас былай тұрсын, бұрынғыдай 53 жастың өзі ауырлық етеді деген пікірде. Өйткені жасы ұлғайған адамға біздің қоғамда жұмыс табыла бермейді. Бұл ең басты қиындық. Әсіресе жалғызбасты әйелдердің жағдайында отбасын асырау, бала-шағаның керек-жарағын қамтамасыз ету үлкен ауыртпалық салады. Ал жалақыны күреп табатын жерлерде жұмыс істейтін – негізінен жас мамандар. Және елімізге жаңа қарқын, леп әкелетін жастарға орын да аз болады. Адам 50 жастан соң ақпаратты қабылдау қабілеті екі есеге дейін төмендеп, жаңа технологиялар мен инновацияларды қабылдау, үйрену, қолдануы қиынға соғады. Ал ғылыми техникалық революция заманында жұмыс барысында жаңаша әдістерді, инновацияларды қолдану өте тиімді. Ал орта жастан асқан мамандар күнделікті бірқалыпты сарында жұмыс жасауға дағдыланған.

Зерттеулерге сүйене отырып, әйел азаматтарының ортақ зейнетке шығу жасын 55 жас деп бекітуді ұсынамыз. Себебі, белсенді өмір қызметтілігі қартаң адамдарда хронологиялық аурулар күшінде төмендейді, естудің, көрудің нашарлауы, ортопедикалық проблемалар бар болады. Сонымен қатар тек физиологиялық жағынан емес, моральдық тұрғыдан да мәселелер туындап жатады. Осы орайда әлеуметтік мекемелердегі яғни, әлеуметтік бейімдеу, оңалту, түзету орталықтарындағы қызметкерлердің соның ішінде тәрбиеші, психолог, педагог, дәрігерлердің жұмыстары өте ауыр екендігін айтқымыз келеді. Бұл қызметкерлер түрлі жағдайдағы балалармен, ересектермен оның ішінде мүгедектермен, тәртібі қиын балалармен, нашақор мен ішімдікке салынған адамдармен, қарттармен жұмыс жасаған соң, олардың жүйке жүйесі мен физиологиялық денсаулығы салыстырмалы түрде 55 жастан соң айтарлықтай төмендейді. Ал ол кісілер осы жастан соң зейнеткерлікке жету мақсатында жұмыс істеуге мәжбүр болады. Бұның әсерінен еңбек өнімділігі төмендеп, жұмысының сапасы нашарлайды. Осыған орай, 55 жасында зейнетке ең төменгі зейнетақымен және еңбек өтіліне байланысты шығады. Ал әріқарай жұмыс жасаймын деген ерікті азаматшалар арнайы сараптамалардан өтіп, жұмысқа қабілет деңгейі стандарттарға сай болған жағдайда, 60 жасқа дейін жұмыс жасауға рұқсат етіледі. Және сол 60 жасында зейнетке шыққан соң алып жүрген зейнетақысына жинақтаған зейнетақысы қосымша төленеді.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. Алматы: Юрист, 2009, 40 б.
2. ҚР-сының «ҚР-да зейнетақымен қамтамасыз ету туралы» Заңы.
3. Экономическая теория // Под. ред. Грязновой. М.: Наука, 1989, 550 с.
4. Egov Мемлекеттік қызметтер және ақпарат онлайн порталы https://egov.kz/cms/kk/articles/pension/pensionnaya_sistema
5. Ғалымдар: Мидың қартаюы 43 жастан басталады. Мына сілтемеде: https://www.inform.kz/kz/galymdar-midyn-kartayuy-43-zhastan-bastalady_a2779134 (7 наурыз 2020 ж.).
6. Холостова Е.И., Дементьева Н.Ф. Социальная реабилитация: Учебное пособие – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2002. –205 с.
7. Яцемирская Р.С., Беленькая И.Г. Социальная геронтология. М.: ВЛАДОС, 2003., 23 с.

Аннотация

В настоящее время, повышенное внимание во всем мире отводится пенсионному возрасту, это связано с увеличением продолжительности жизни. Поэтому, повышение пенсионного возраста - одна из самых актуальных проблем в нашем обществе. В ходе человеческого развития виды помощи пожилым изменились, сначала в виде благотворительной помощи от церквей, а затем в виде зарплаты военным за верную службу государству. В конечном итоге это было реализовано в виде

гарантированной государственной помощи в виде пенсий, что спасло человеку жизнь в приклонном возрасте. Для того чтобы, проанализировать сущность пенсий, прежде всего, следует определить понятие пенсии. В результате исторического развития значение этого понятия изменилось и расширилось. Изначально это была зарплата за честное служение государству, но сейчас это необходимый источник средств к существованию для пожилых людей.

Abstract

Currently, increased attention all over the world is given to the retirement age, this is associated with an increase in life expectancy. Therefore, raising the retirement age is one of the most pressing problems in our society. In the course of human development, the forms of assistance to the elderly have changed, first in the form of charitable aid from churches, and then in the form of salaries to the military for faithful service to the state. Ultimately, this was realized in the form of guaranteed state aid in the form of pensions, which saved a person's life in old age. In order to analyze the essence of pensions, first of all, the concept of a pension should be defined. As a result of historical development, the meaning of this concept has changed and expanded. Initially it was a salary for honest service to the state, but now it is a necessary source of livelihood for the elderly.

ӘОЖ 005.957.6 (562)

М.Ү. Қараева, Р.Д. Дарибаева, К.К. Толегенова, Е.С. Ауесбаев

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ҚАРТТАРДЫҢ БОС УАҚЫТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖАРТЫЛАЙ СТАЦИОНАРЛЫҚ ГЕРОНТОЛОГИЯЛЫҚ МЕКЕМЕ ПРОЦЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Түйін

Бүгінгі қоғамда отбасынан бөлек тұратын қарттарымыз да бар және осыған байланысты жалғыздыққа және кез-келген қиындықтарға төтеп бере алмай жатады. Егер бұрын қарт адамдарға жауапты отбасы болатын болса, ал қазір бұл жауапкершілік мемлекеттің және жергілікті органдардың және халықты әлеуметтік қорғау ұйымдарының құзіреттілігінде. Қарт адамдардың проблемалары ең алдымен әлеуметтік және медициналық болып бөлінеді. Бұл бөлу формасына байланысты. Бұл екі прблема да өркениетпен, мәдеиетпен бірге пайда болады. Көптеген зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғанындай қарт адамдарда медициналық проблемалардың ішінде мына проблема түрлеріне көптеп шалдығып отырады: жүру, көздің нашарлауы, өзін-өзі күту, ойлау және интеллектуалды қабілеттіліктері. Қоршаған ортада болып жатқан өзгерістерді басқа жастағыларға қарағанда баяу қабылдайды. Медициналық деректерге сәйкес қарт адамдар дәрігерлерге 1,5 есе көп шағым түсіреді.

Кілттік сөздер: қарттар, бос уақыт, геронтология, әлеуметтік, оңтайландыру, көмек, қызмет, күтім, стационар, бейімделу, медициналық, гуманитарлық, психологиялық.

Егер біздің елде халықтың шамамен 8,1% -ын егде және қарт адамдар құрайтынын ескерсек, халықтың жалпы массасындағы қарттар мен егде адамдар үлесін арттыру тенденциясы жалғасатын болса, қарттармен әлеуметтік жұмыс мәселесі өзекті және ұлттық мәнге ие болатындығы айқын болады. Соңғы онжылдықтарда әлемде халықтың едәуір қартаюы байқалуда. 2030 жылға қарай Қазақстанда 60 жастан асқан адамдардың үлесі 11,2% құрайды деп күтілуде. Бұл демографиялық процестің терең әлеуметтік және экономикалық салдары бар, ол бүгінде аға буынның мәселелерімен айналысатын ғалымдар мен практиктер үшін бірқатар жаңа міндеттер туғызуда.

Қартайған кездегі дамудың әлеуметтік жағдайы қоғамның өндірістік өміріне белсенді қатысудан - зейнеткерлікке шығумен байланысты. Бұл таңдау сәті кейінгі жаста кәрілікке, кәсіби ұтқырлыққа бейімделу стратегиясын анықтайды (З. Григорьев, Т. Смирнова). Г. Абрамова, Н. Косинская, П. Маккавейский, З. Френкель, Э. Фрииз, М. Хвиливицкая қарттардың ресурстары мен жұмыс қабілеттілігін белсендіру идеяларын дамытып жатыр. Бұл зерттеулер жасқа бейімделудің жүйені құраушы факторын - адамның әлеуметтік белсенділігін, оның ішінде қарттардың кәсіби салада өзін-өзі тануын, жинақталған кәсіби тәжірибені, ресурстарды оңтайлы пайдалану мүмкіндіктерін қоса алғанда: Б.А.Войцеховский, В.С.Коган, Г.Мил, П.Мил- зерттеудің негізін қалады. Хол, М.Сонин, Е.Стеженская, С.Форсман. Е.Андреевтің логикасына сүйене отырып, ғылымдағы, білімдегі, мәдениеттегі адами ресурстарды, адами капиталды дамытудың ерекше маңыздылығын атап өтеміз. Біз П.Бурдиенің әдіснамалық маңызды идеяларына сүйенеміз, оған сәйкес қазіргі қоғамда қарттарға әділетсіздік зор қуатты дискриминациялық күш болып табылады және тарихи, әлеуметтік, психологиялық және идеологиялық өлшемдерде күрделі, бірақ жасырын құбылыс ретінде көрінеді, ол егде жастағы адамдардың дискриминациялық мәртебесін ғана құрмайды, сонымен қатар, әдетте, әлсіздерге қатысты дискриминациялық қатынасты тәрбиелейді [1].

Күндізгі стационарға бару қарт адамдарға бос уақытын тиімді, әрі пайдалы өткізуге, медициналық көмек алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың өзіне деген сенімін және қоғам үшін маңыздылығын күшейтеді. Осылайша, қарт адамдармен жүргізілетін әлеуметтік жұмыстың мәні, ең алдымен, қолайлы жағдайларды, пайдалы байланыстарды қалыптастыруға, қарт адамдардың ерекше әлеуметтік топ ретінде қажеттіліктерін қанағаттандыруға және оларға лайықты қолдау көрсету үшін жақсы атмосфераны құруға көмектесетін орталықтар мен әлеуметтік қызмет көрсету екендігі туралы қорытынды жасауға болады. Әлеуметтік жұмыс сонымен бірге елеулі әлеуметтік күшке айналатын «үшінші жас» азаматтарының оң әлеуетін анықтауға, жинақталған практикалық тәжірибені бағалауға, ұлттық саясат пен әлеуметтік бағдарламаларды қартаюға бейім халықтың қажеттіліктеріне жақындатуға көмектеседі.

Бүгінгі қоғамда отбасынан бөлек тұратын қарттарымыз да бар және осыған байланысты жалғыздыққа және кез-келген қиындықтарға төтеп бере алмай жатады. Егер бұрын қарт адамдарға жауапты отбасы болатын болса, ал қазір бұл жауапкершілік мемлекеттің және жергілікті органдардың және халықты әлеуметтік қорғау ұйымдарының құзіреттілігінде. Қарт адамдардың проблемалары ең алдымен әлеуметтік және медициналық болып бөлінеді. Бұл бөлу формасына байланысты. Бұл екі прблема да өркениетпен, мәдеиетпен бірге пайда болады. Көптеген зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғанындай қарт адамдарда медициналық проблемалардың ішінде мына проблема түрлеріне көптеп шалдығып отырады: жүру, көздің нашарлауы, өзін-өзі күту, ойлау және интеллектуалды қабілеттіліктері. Қоршаған ортада болып жатқан өзгерістерді басқа жастағыларға қарағанда баяу қабылдайды.

Қызметтерге ақы төлеудің қазіргі өсуімен бұрынғы координаттарда тұратын егде жастағы адамдар кемсітушілікке ұшырады, олар орын алған қымбат молшылыққа қол жеткізе алмады. Гигантты дифференциация және байлардың тар шеңберін айқын тұтыну аясында зейнеткерлер санаты 1990 жылдары екі себеп бойынша кедейлер тобына айналды: не зейнетке негізгі тауарларды сатып алудың қол жетімсіздігі (абсолюттік кедейлік), немесе өмірдің заманауи сапасына ие болу мүмкіндіктерінің айқын теңсіздігі (салыстырмалы кедейлік).

Нәтижесінде жағымсыз әлеуметтік жағдай қалыптасты: дамыған елдермен салыстырғанда төмен, ал ішінара бірқатар дамушы елдермен, қарттардың өмір сүру ұзақтығы және елдегі демографиялық дағдарысқа әсер ететін өлім-жітім. Ал әзірге, тіпті зейнетақымен қамсыздандырудың едәуір өсуін ескере отырып, көбінесе жаңа шындыққа бейімделе отырып, зейнеткерлер халықтың қалған бөлігімен салыстырғанда өздерінің құқықтарын бұзушылықтарды сезінуде, бұл олардың өмірді атап өту кезінде өздерінің қаржылық

мүмкіндіктерін өздері бағалауынан көрінеді. Мысалы, 2010 жылы кедей халықтың 28% -ында тіпті тамақ алуға, 54% -ында өндірістік тауарлар сатып алуға және тұрғын үйге ақша төлеуге ақша жетіспеді [2].

Қарт адамдардың демалысын ұйымдастырудың нәтижелі формаларын теориялық әдістемелік жақтарын әзірлеу олардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін түсінуді және жеке тұлғаның ерекшеліктерін ескеруді қажет етеді. Біздің бақылауымыз бойынша, демалыс белсенділігі сипаты мен деңгейі мына факторларға байланысты болып келеді: 1) Денсаулығы мен психологиялық белсенділігі жағдайы; 2) әлеуметтік жағдайы (жалғыздіктілігі, балаларымен бірге тұруы); 3) материалды қамтылуы мен табыс мөлшері; 4) мәдениеті мен білім деңгейі; 5) мінез-құлық ерекшеліктері.

Социологиялық зерттеулердің нәтижелеріне негізделген социологиялық зерттеулер бар, олар кейінгі жас өкілдерінің өмірінің әр түрлі салаларында жұмысты жалғастырудың он әсерін көрсетеді.

Ғылыми экономикалық әдебиеттерде жұмыс істейтін зейнеткерлердің проблемалары жеткіліксіз дамыған.

Демек, зейнетақы реформасының нәтижелерін және оның зейнеткерлік жастағы адамдардың экономикалық қызметіне әсерін бағалауға сандық көзқарас егде жастағы адамдардың өмір сапасымен байланысы тұрғысынан ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады деген қорытынды жасауға болады. Мұндай зерттеулер олардың жағдайын жақсарту жоспарларын құру және зейнетақы заңнамасын жетілдіру стратегиясын құру үшін маңызды [3].

Қарт адамдарды адресті қорғау Қазақстанда айтарлықтай дағдарысты жағдайда. Ол біріншіден ең көп қажетсінулерге: жалғыз басты зейнеткерлерге, мүгедектерге, 80 жастан жоғарыларға көрсетіледі.

Біздің елемізде 2003 жылдан бастап, құрамына үйде әлеуметтік көмек көрсетумен қатар, тіпті жаңа бөлімдер күндіз келіп кететін бөлімдер кіретін зейнеткерлерге қызмет көрсету орталығы деп аталатын орталықтар ашыла бастады.

Мұндай бөлімдерді ұйымдастырудың мақсаты – жанұясымен бірге тұратын немесе жалғызбасты қарттардың қолы бос кездеріне арналған өзіндік орталықтар жасау. Мұндай бөлімдерге адамдар таңертең келіп, кешке үйлеріне қайтады деп қарастырылған: олар күні бойы жайлы ортада болуға, қарым-қатынас жасауға, уақытты мағыналы өткізуге, әртүрлі мәдени іс-шараларға қатысуға, бір мезгіл тамақ және керек болған жағдайда дәрігерге дейінгі медициналық көмек алуына мүмкіндік алады.

Мұндай бөлім қызметтерінің негізгі тапсырмасы қарт адамдарға жалғыздықты өткеруіне, тұйық өмір сүру салтына, жаңа мағыналардың пайда болуына, белсенді өмір сүруінің қалыптасуына көмектесу болып табылады.

Қарттардың бос уақытын ұйымдастыратын жартылай стационарлық геронтологиялық мекеме қызметінің мазмұны

Шымкент қаласы әкімдігінің «Асыл жүрек әлеуметтік-медициналық орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің жартылай стационарлық жағдайда арнаулы әлеуметтік қызмет көрсету функцияларын жүзеге асыру үшін мекеме ұйымдық құқықтық нысанында құрылған, заңды тұлға мәртебесіне ие коммерциялық емес мекеме болып табылады. Мемлекеттік мекеменің түрі: коммуналдық.

Мемлекеттік мекеме 2019 жылғы 19 наурыздағы №233 Шымкент қаласы әкімдігінің қаулысымен құрылды. Мемлекеттік мекеменің құрылтайшысы Шымкент қаласы әкімдігі болып табылады.

Мемлекеттік мекеме қызметінің мәні мен мақсаттары.

Мемлекеттік мекеме қызметінің мәні - бюджет есебінен арнаулы әлеуметтік қызмет көрсету. Мемлекеттік мекеме қызметінің мақсаты – жартылай стационарлық жағдайда:

1) егде жасына байланысты өзіне қызмет көрсетуге мүмкіндігі жоқ адамдарға (бұдан әрі – қарттар) арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету;

2) «Қазақстан Республикасының зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 2013 жылғы 21 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңында белгіленген зейнеткерлік жасқа жеткен азаматтар, өзіне-өзі күтім көрсете алмайтын және денсаулық жағдайына байланысты жартылай стационарлық жағдайда арнаулы әлеуметтік қызмет көрсетуге мұқтаж қарттар үшін тәуліктің күндізгі 10 сағат уақытында арнаулы әлеуметтік-медициналық қызметтер көрсетілуі қажет [4].

Мемлекеттік мекеме мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай қызмет түрлерін жүзеге асырады:

1) қызмет алушыларға осы стандартқа сәйкес сауықтыру және әлеуметтік-оңалту іс-шараларын өткізуге бағытталған қажетті арнаулы әлеуметтік қызметтер кешенін ұсыну арқылы жан-жақты көмек көрсету;

2) қызмет алушылар мен оның отбасы мүшелерін әлеуметтік қызмет көрсетудің көлемі мен түрлері туралы хабардар ету;

3) еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру және персоналдың біліктілігін арттыру;

4) қызмет алушыларды қабылдау және олардың сырқатын, жай-күйінің ауырлығын, жасын ескере отырып орналастыру, оларды жаңа жағдайға бейімдеу жөнінде іс-шаралар өткізу;

5) қызмет алушылардың жеке басына қол сұғылмаушылық пен қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

6) жартылай стационарлық үлгідегі ұйымда қолайлы моральдық-психологиялық жағдай жасау;

7) қызмет алушыларға осы стандартқа сәйкес әлеуметтік-оңалту іс-шараларын өткізуге бағытталған қажетті арнаулы әлеуметтік қызметтер кешенін ұсыну арқылы жан-жақты көмек көрсету;

8) қызмет алушыларға әлеуметтік, медициналық және кәсіптік оңалту жүргізу;

9) жартылай стационарлық үлгідегі ұйымның құрылтай құжаттарына сәйкес өзге де функциялар болып табылады.

Кесте 1. Орталық қызметінің мазмұны

№	Көрсетілген қызмет түрі	Уақыты	Орындалуы
1	Медициналық – әлеуметтік тексеру	Күн сайын	Терапевт дәрігері, кардиолог дәрігері, невролог дәрігері, массаж жасау жөніндегі мейіргерлері қызмет алушыларға жеке кеңес беру (қан қысымын өлшеу, тренажерлық залда қызмет алу уақытынынан аспау); Дәрігерге дейін көмек көрсету; уқалау – сипалау жұмыстарын; қызмет алушыларды тоқсандық динамикалық есепке алу қызметтерін көрсету.
2	Психологиялық қызмет көрсету	Апта сайын	Қызмет алушыларды әңгімелесу, қарым-қатынас жасау, тыңдау, көңілін көтеру, белсенділікке ынталандыру, өмірлік тонуын психологиялық қолдау, психикалық денсаулығын нығайтуды, олардың күйзеліске төзімділігін арттыруды және психикалық қорғауды қамтамасыз ету мақсатында сенсорлық бөлмеде және жеке психология кабинетінде психологиялық

			тренингтер ұйымдастырылады.
3	«Алтын қолдар» клубы. Қолданбалы өнер.	Аптасына 2 рет	Шығармашылық жұмыстар. Еңбек дағдыларын, білім мен шеберлікті қалпына келтіруге мүмкіндік туғызатын қолжетімді кәсіптік дағдыларға үйрету іс-шаралары ұйымдастырылды. №3 балалар үйі мен №4 «Каусар» қыздар интернатының тәрбиеленушілері қарттармен бірге топтасып қағаз арқылы көрнекіліктер жасайды.
4	«Көңілді автобус» жобасы	Аптасына 1 рет	1. А.Асқаров атындағы Дендрологиялық саябақта мәдени-тынығу іс-шарасына қатыса отырып, қызмет алушылар саябақта йога, би, скандинавиялық ходьба, таза ауада үстел ойындары және «Біз – белсенді қарттармыз» атты тақырыпта спорттық жарыстармен уақыт өткізеді. 2. Ж.Шанин атындағы академиялық қазақ драма театрына қойылымдар тамашалауға апарылады.
5	Су- спорт кешені	Дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі және бейсенбі	Қызмет алушылардың белсенді өмір сүруін арттару мақсатында, су- спорт кешенінде мәдени-тынығу іс-шарасы өткізіледі.
6	Қазақ тілі, ағылшын тілі, латын әліппесін үйрену сабақтары	Әр апта сайын	Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне күнделікті тұрмыс-тіршілік жағдайында өзара сөйлесуді, қарым-қатынас орнатуды үйрету мақсатында алғашқы сабақ әліппемен басталады. Орыс тілі өздеріне пайдалы бола алатын ақпарат алмасу барысында тапсырмаларды орындау арқылы, ағылшын тілі әлемдік ғылыми, тілдік кеңістікке кіру үшін аптасына 2 рет өткізіледі. «Латын алфавитіне көшу – заман талабы» тақырыбында тілдерді меңгеру сабақтары өткізіледі.

Кесте 2. 2020 жылға арналған тренажер аймағы бойынша жылдық жоспар

№	Жоспар	Уақыты
1	Тренажер аймағына кірместен алдын терапевтен қан қысымы көрсеткіші бар талонын алу	Дүйсенбі-Жұма 9:00 – 10:00 14:00 – 15:00
2	Қызмет алушыларға тренажер аймағының қолдану қауіпсіздік тәртібімен таныстыру	Мерзімінде
3	Тренажер құралдарының алдында денені қыздыру қимылдары	Дүйсенбі-Жұма 9:15 – 9:30 14:15 – 14:30

4	Дәрігердің мерзімді белгілеу уақыты бойынша, қызмет алушылар кезекпен тренажер құралдарымен айналысуы (5 – 20 мин)	Дүйсенбі-Жұма 9:25 – 12:50 14:25 – 17:50
5	Қызмет алушылардан тренажер құралдары бойынша анкета алу	Мерзімінде
6	Аталған мерзімде өтілген жұмыстың қорытындысы	Мерзімінде

Орталықтың қызметі әлеуметтік, сауықтыру, ағарту, алдын алу және басқа шараларды өткізуге бағытталған, осыған байланысты Орталық мыналарды жүзеге асырады:

1) қызмет көрсету аймағындағы азаматтардың әлеуметтік-демографиялық жағдайына, әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатының деңгейіне мониторинг жүргізу;

2) әлеуметтік қолдауға мұқтаж азаматтарды сәйкестендіру және сараланған тіркеу, оларға көмек көрсету нысандарын және оларды ұсыну жиілігін (үнемі, уақытша, бір жолғы) анықтау;

3) көмек көрсетудің мақсатты және үздіксіздігі қағидаттарын ескере отырып, азаматтарға әлеуметтік, әлеуметтік, медициналық, әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-құқықтық және басқа да қызметтер көрсету;

4) Орталық қызметкерлерінің кәсіби деңгейін арттыру жөніндегі іс-шараларды өткізу.

Бөлімде әр клиент үшін:

- жеке құжат, онда халықты әлеуметтік қорғау бөлімінің билеті, бөлімде тіркелгені туралы белгісі бар паспорт, бөлімге қабылдау туралы өтініш, зейнетақы туралы анықтама, еңбек кітапшасы, кіріс туралы анықтама, сақтандыру анықтамасы, ақылы немесе ішінара төленген әлеуметтік қызметтерді ұсыну туралы әкімшілікпен келісім;

- медициналық мекеме куәландырған медициналық карта, медициналық-әлеуметтік сараптама туралы анықтама, медициналық мекеменің дәрігерлік амбулаториялық картасы, сонымен қатар бөлімде болу кезінде жасалған медициналық құжаттармен бірге жүретін медициналық тарих.

Қарттар мен мүгедектерді әлеуметтік бейімдеудің мақсаты, клиенттердің әлеуметтік белсенділігін сақтау және кеңейту. Егде жастағы адамдардың жеке әлеуетін дамыту, олардың бос уақытын тиімді және жағымды өткізуге мүмкіндіктер беру, әртүрлі мәдени және білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру, қарым-қатынас пен тану қажеттіліктері, сонымен қатар жаңа қызығушылықтарды ояту, достық байланыстар орнатуға ықпал ету, қарттар мен мүгедектердің жеке белсенділігін арттыру, қалыптастыру, қолдау және олардың өміршеңдігін арттыру.

Қазіргі уақытта біз өмір сүру ұзақтығының өсуін, егде жастағы халықтың үлес салмағының артуын және соның салдарынан «кәрілік» ұғымына көзқарастардың жағымсызнан оңға қарай өзгеруін байқай аламыз, яғни. бұрын қарттық деп аталатын, бүгінде жинақталған өмірлік тәжірибе мен әлі де болса пайдаланылмаған физикалық белсенділікті біріктіретін адам өміріндегі қолайлы кезеңге айналуға. Демек, қазіргі кезде егде жастағы адамдардың әлеуметтік бейімделуі және оның бағыттарын, құралдары мен әдістерін іздеу мәселесі өте өзекті болып отыр [5].

Осындай орталықтарда, біз қарттармен әлеуметтік жұмыс жүргізуді тиімді ете аламыз. Қарттармен әлеуметтік жұмыс жүргізудің тиімділігі қоғамдағы тұрақтылық пен демографиялық тұрақтылықты қамтамасыз ете алады.

Бұдан басқа, мұндай орталықтардың жұмыс жасауы қарттар үйіне келіп түсетін адамдардың санының азаюына мен өлім көрсеткішінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Сондықтан қарт адамдармен әлеуметтік жұмыс жүргізгенде олардың бос уақытына аса назар аудару керек. Себебі бос уақыт көп мәселелерді тудырушы болып табылады, ал ол

уақытты тиімді пайдалану мәселелердің шешіміне алып келеді.

Айта кетейік, бүгінде Шымкент қаласында 78 800 зейнеткер бар. Қазақстанда халық санының өсімі қарт адамдар үлесінің тұрақты өсуімен қатар жүреді. Қарттар үлесінің өсуі Қазақстанда қатты байқалуда: 2014 жылы жасы 65-тен асқандар халықтың 6,8 %-ын құраса, 2018 жылдың соңында олардың үлесі 7,5 % болды. Болжамдық деректерге сай, елде қарт адамдар үлесі әлі екі есеге дейін өседі де, 2050 жылы олардың үлесі 14,1 %-ға жеткелі тұр [6]. Сондықтан қарттармен әлеуметтік жұмыстың маңызы арта түспесе, кемірек емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Чеканова Э.Е. Социальное конструирование старости в современном обществе: дис. соц. наук. Саратов: СарГТУ, 2005, 491 с.
2. Ржаницына Л.С. Как живут пенсионеры сегодня? // Социологические исследования – М., 2012 №4 – С. 98-109
3. Занятость лиц пенсионного возраста в условиях реформирования пенсионной системы Бурлака Н.П., 2011
4. Халықты әлеуметтік қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарттарын бекіту туралы. Мына сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011038> (7 ақпан 2020 ж.).
5. Е.В. Щанина Основные факторы социальной адаптации пожилых людей в современном обществе. //Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. Социология, 2017, №2 (42), С. 138-148.
6. Қазақстан халқы қартайып кетті: қарттар үлесі 14%-ға жеткелі тұр. Мына сілтемеде: <https://kaz.zakon.kz/4996553-aza-stan-hal-y-artayyp-kett-arttar-les.html> (25 наурыз 2020 ж.).
7. Е.И. Холостова. «Социальная работа с пожилыми людьми», Москва: ООО «ИТК «Дашков и К°», 2013, 380 с.

Аннотация

В современном обществе есть пожилые люди, которые живут отдельно от своих семей и не могут справиться с одиночеством и любыми трудностями. Если раньше за престарелых отвечала семья, то теперь эта ответственность находится в компетенции государственных и местных органов власти и организаций социальной защиты. Проблемы пожилых людей в первую очередь делятся на социальные и медицинские. Это зависит от формы распространения. Обе эти проблемы возникают вместе с цивилизацией и культурой. Многочисленные исследования показали, что у пожилых людей чаще возникают следующие типы медицинских проблем: ходьба, нарушение зрения, плохое самообслуживание, мышление и интеллектуальные способности. Они медленнее реагируют на изменения в окружающей среде, чем люди другого возраста. По медицинским данным, пожилые люди получают в 1,5 раза больше жалоб к врачам.

Abstract

In modern society, there are elderly people who live separately from their families and cannot cope with loneliness and any difficulties. Whereas earlier the family was responsible for the elderly, now this responsibility falls within the competence of state and local authorities and social protection organizations. The problems of the elderly are primarily divided into social and medical ones. It depends on the form of distribution. Both of these problems arise with civilization and culture. Numerous studies have shown that older people are more likely to experience the following types of medical problems: walking, visual impairment, poor self-care, thinking and intellectual ability. They are slower to respond to changes in the environment than people of other ages. According to medical data, elderly people receive 1.5 times more complaints to doctors.

ӘОЖ:303.733.4

Д. Рахымбек, Е.Ш. Төрехан

п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЭВРИСТИКАЛЫҚ ОҚЫТУ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТӘЖРИБЕ

Түйін

Бұл мақалада эвристикалық оқыту ұғымына оның өзіндік білім беру қызметін ұйымдастыру үшін мүмкіндіктерін пайдалану тұрғысынан қысқаша талдау келтірілген. Зерттеуде эвристикалық математикалық есептер болашақ математика мұғалімдерінің танымдық құзіреттілігін қалыптастыру құралы ретінде әрекет етеді. Психологиялық-педагогикалық жұмыстарды талдау эвристикалық мәселелерді шешу процесінде олардың мәтіндерін қайта құру маңызды орын алатындығын көрсетеді. Біздің зерттеуімізде сөйлеу логикасы, предикат логикасы және интерпретация изоморфизмі тілдерін қолдана отырып, тұжырымдарды формализациялауға негізделген тапсырмалар мәтіндерін түрлендіру ұсынылады. Мұндай іс-әрекет студенттің оқу-танымдық іс-әрекетін өзін-өзі бақылауды жүзеге асырудағы формализмді азайтуға мүмкіндік береді, математикалық ақпаратты талдау тәжірибесін байытады, математика тілін қолдану идеясын кеңейтеді және мәтіндерді түрлендіру математикалық логиканың осы құралдарын қолдана отырып орындалатын қарапайым математиканың эвристикалық есептер табылады.

Кіліттік сөздер: эвристикалық тапсырма, танымдық құзіреттілік, өздігінен білім алу, математикалық логика.

Педагогикалық білім беру бакалаврына қойылатын талаптардың бірі-жоғары кәсіби білім берудің федералды мемлекеттік білім беру стандарты түлектің "кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу мен жеке өсуді жүзеге асыруға, әрі қарай білім беру бағыты мен кәсіби мансапты жобалауға" дайындығын анықтайды [5]. Нәтижесінде, университеттер студентте танымдық құзіреттілікті қалыптастыруға бағытталған оқу процесін ұйымдастыру міндетіне ие, ол педагогикалық зерттеулерді талдау көрсеткендей, жеке тұлғада танымдық процестердің қалыптасу дәрежесін, оқу-танымдық іс-әрекеттің компоненттерін, үнемі өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылыс пен дайындықты сипаттайды.

Субъектінің өздігінен білім алу қызметі жаңа білімнің "ашылуымен" тікелей байланысты. Осыған байланысты, бастауыш математиканың педагогикалық университеттерінің математика факультеттерінің студенттерін оқыту процесінде оны ұйымдастырудың құралы ретінде эвристикалық есептерді қарастыруды ұсынамыз. Зерттеуде эвристикалық міндет дегеніміз шешім табу қажетті шешім әдісін ашуға бағытталған міндет деп түсініледі.

Математиканы оқыту процесінде эвристикалық есептерді қолдану мәселелері Г.Д. Балк, Б. В.Гнеденко, Г. В. Дорофеев, Н. И. Зильберберг, Ю. М. Колягин, Ю. М. Кулюткин, Т. Н. Миракова, Ю. А. Паланта, Д. Пойа, Г. И. Саранцев, Е. И. Скаф, Л. М. Фридман, Р. Г. Хазанкин, С. И. Шапиро, П. М. Эрдниев және басқалар. Бірақ осы уақытқа дейін эвристикалық математикалық есептердің өзін-өзі тәрбиелеу қызметін ұйымдастырудың құралы ретіндегі мүмкіндіктері жеткілікті зерттелмеген. Э. И. Скафтың эвристикалық міндеті [4] оны шешу әдісін тәуелсіз тұжырымдауды білдіреді, осының барысында студент өзінің эвристикалық ұстанымдарының көрінісі жағдайына түседі. Автор жасаған эвристикалық математикалық есептер жүйесі оқушылардың математиканы оқыту процесінде жеке тәжірибе құруына, жеке тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыруына қалыптастыруға ықпал ететін оқу-танымдық эвристикалық іс-әрекеттің әдістерін алуға әкеледі.

С. С. Бакулевская [1] эвристикалық тапсырманы жоғары сынып оқушысының зияткерлік-шығармашылық қызметінің қалыптасу жағдайы ретінде қарастырады.

Эвристикалық міндет оқу процесінде орта мектеп оқушысының эвристикалық ұстанымдарының көрінісі ретінде түсіндіріледі. Жоғары сынып оқушысының зияткерлік және шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру студенттердің арнайы құрылған оқу жағдайларын жасау процесінде танымдық іс-әрекетті дамытудағы өзіндік тәжірибесін азаяды.

Экономикалық мамандық студенттерінің кәсіби дағдыларын қалыптастыру тұрғысынан эвристикалық есептерді И.Д. Белоновская және Л. Г. Шабалина зерттейді [2].

Эвристикалық әдіс – оқыту процесінде оқушылардың белсенді танымдық қызметін пәрменді ұйымдастыруға көмектеседі. Бұл әдісті қолданғанда оқушылар өздерінің алдына қойған проблемаларды шешіп, шағын жаңалықтар ашады [7].

Эвристикалық әдіске тән сипат- мұғалім мен оқушылардың арасында тура әрі кері байланыстың болуы. Мұның нәтижесінде материалды сыныптың қалай игергенін байқауға кез келген оқушының, өз қабілеті мен инициативасын көрсетуге жағдай туғызуға, селқостар мен ынтасыздарды жұмысқа тартуға мүмкіндік береді [7].

Л. М. Фридман және Е. Н. Турецкий эвристикалық есептердің шешімдерін табу қабілетін игерудің қажетті шарты мәселені шешу және әртүрлі мәселелерді шешуде жаттығулар жасау бойынша іс-қимылдардың терең және тұрақты интроспекциясын қарастырады. Шешім іздеген кезде олар "келесі бағытта әрекет етуді" ұсынады:

а) тапсырмадан ажырату немесе оны стандартты түрдегі қосымша тапсырмаларға бөлу (бөлу тәсілі);

б) шартқа көмекші элементтерді енгізу: көмекші параметрлер, көмекші құрылымдар (көмекші элементтер әдісі);

в) оны қайта құру, тең міндетпен алмастыру (модельдеу тәсілі)" [6].

Сонымен қатар, А.Я. Канель-Белов пен А. К. Ковальджи мәселені шешу жөніндегі іс-қимылдардың өзін-өзі талдауына назар аударады: "егер қандай да бір тапсырма ерекше ұнаса, оны шешіп, бірден келесіге бармаңыз, бірақ бұл туралы ойланыңыз. Түсінуге тырысыңыз:

1) қандай идеялар шешуге әкелді, бұл тапсырма басқа тапсырмаларға ұқсас немесе ұқсас емес;

2) шешімде белгілі бір деректер қолданылған жерде, егер қандай да бір шарт жойылса немесе босатылса, мәлімдеме дұрыс бола ма;

3) деректер мен жауапты ауыстыруға бола ма, яғни кері мәлімдеме дұрыс па;

4) қалай жинақтап, тапсырманы немесе шығару қызықты үйрету" [3].

Оқу процесі әрдайым ақпаратты іздеумен, таңдаумен, алумен және түсіндірумен, оның деңгейін жоғарылатумен және құрылымдаумен байланысты. Мысалы, эвристикалық мәселені шешкен кезде студент ұсынылған ақпаратты түрлендіріп, содан кейін оны шешуге ыңғайлы құралдарды таңдап, математикалық ақпаратты ұсынудың әртүрлі тілдеріне жүгінуі керек. Зерттеуде эвристикалық міндеттермен жұмыс қарапайым математиканы оқыту процесінде жүзеге асырылады, бұл бір уақытта тендеулер, теңсіздіктер, функциялар, графикалық кескіндер, табиғи тілде ақпарат ұсынуға мүмкіндік береді. Ақпаратты түрлендіру бір тіл аясында да, басқасына көшу де болуы мүмкін. Нәтижесінде жаңа тапсырма пайда болады, ол түпнұсқаға тең болуы керек. Математикада ауыстырудың заңдылығын тексеруге мүмкіндік беретін құралдар бар-бұл сөйлеу логикасы, предикаттар логикасы және интерпретация изоморфизмі тілдерін қолдана отырып, пікірлерді формализациялау.

Осылайша, математикалық логика субъектінің кіретін математикалық ақпаратты жақсырақ өңдеуін қамтамасыз ететін үш арнайы негізгі механизмді ұсынады, сондықтан танымдық күзиреттілікті қалыптастыруға қызмет етеді.

Эвристикалық есептердің мысалдарын келтірейік. Студенттерге дайын шешімді талдап, тапсырманы үлгі бойынша орындауға ұсынамыз.

1. Сөйлеу логикасының тілін қолдану тапсырмасы.

Тапсырма. c нақты саны туралы белгілі $\frac{\sqrt{c^2 - 3c + 2}}{c^2 - 5c + 6} \leq 0$

Оны былай бекітуімізге болады $c^2 - 3c + 2 \geq 0$
 $c^2 - 5c + 6 < 0$

Өз бетінше орындауға арналған тапсырма. Мәселенің мәтінін мәлімдемелер тілінде жазып, шешіңіз.

Тапсырма. a нақты сандар жиынының шешімдер аралығын табыңыз

$$\sqrt{4^a - 5 \cdot 2^{a+1} + 16} (10^{2a+1} - 1001 \cdot 10^a + 100) \leq 0$$

Бұл екі теңсіздікті жеке-жеке алып мынандай жүйе құрамыз

$$\begin{cases} 4^a - 5 \cdot 2^{a+1} + 16 \geq 0 \\ 10^{2a+1} - 1001 \cdot 10^a + 100 < 0 \end{cases} ?$$

2. Тапсырма мәтінін функция тілінен теңдеулер тіліне аудару үшін предикаттық логика тілін қолдану.

Тапсырма. a -ның қандай мәнінде функцияның мәні нөлге айналады

$$F(x) = x^2 + 2(a - 2)x + 2a - 5$$

a -ның -2 мен 4 деген мәнінде функция нөлге айналама?

3. Есеп мәтінін сандар тілінен векторлар тіліне аудару үшін интерпретация изоморфизмін қолдану міндеті.

Тапсырма. Теңдеулер жүйесін шешіп екі түбірінің қосындысы үшінші түбірден үлкен

болатынын дәлелдеңдер $\begin{cases} x^2 + y^2 = 4 \\ t^2 + z^2 = 9 \\ xt + yz \geq 6 \end{cases}$

Талдау көрсеткендей, педагогикалық университет студенттерін қарапайым математиканы оқыту процесінде математикалық логика мүмкіндіктерін қолдана отырып, математикалық мәтінді түрлендіруді көздейтін эвристикалық есептерді қосқан жөн. Бұл студенттің оқу-танымдық іс-әрекетін өзін-өзі бақылауды жүзеге асырудағы формализмді азайтады, математикалық ақпаратты талдау тәжірибесін байытады, математикалық тілдерді қолдану туралы идеяларды кеңейтеді, нәтижесінде танымдық құзіреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бакулевская С.С. Становление интеллектуально творческой деятельности старшеклассника в процессе решения эвристических задач: автореф. дис. канд. пед. наук. Волгоград: Волгоградский государственный педагогический университет, 2001, 23 с.
2. Шабалина Л.Г. Эвристическая задача как средство формирования профессиональных умений будущих экономистов: автореф. дис. канд. пед. наук. Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2010, 23 с.
3. Каннель-Белов, А.Я. Как решают нестандартные задачи. 60-я Московская

математическая олимпиада. Подготовительный сборник. / А.Я. Каннель-Белов, А.К. Ковальджи. М.: МЦНМО, 1997, 97 с.

4. Скафа Е.И. Эвристическое обучение математике в контексте синергетического подхода. September 10-12, 2010, Vachinovo, Bulgaria. Доступно на: <http://www.fmi-plovdiv.org/GetResource?id=681> (от 22-26 апреля 2009 года).стр.467-475.

5. Стефанская Т.А. Технология обучения педагогике в вузе. Второе издание.-Москва, 2000., стр.202-203.

6. Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. Как научиться решать задачи: кн. для учащихся ст. классов сред. шк. М.: Просвещение, 1989, 192 с.

7. Алпысов А.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, 2012, 151 б.

Аннотация

Представлен краткий анализ понятия эвристической задачи с позиций использования её возможностей для организации самообразовательной деятельности. В исследовании эвристические математические задачи выступают в качестве средства формирования когнитивной компетентности будущих учителей математики. Анализ психолого-педагогических работ показывает, что важное место в процессе поиска решения эвристических задач занимает переформулирование их текстов. В нашем исследовании предлагается преобразование текстов задач осуществлять с опорой на формализацию суждений с помощью языков логики высказываний, логики предикатов и изоморфизма интерпретаций. Такая деятельность позволяет уменьшить формализм при осуществлении студентом самоконтроля учебно-познавательной деятельности, обогащает опыт анализа математической информации, расширяет представления о применении языка математики, а эвристических задач элементарной математики, преобразование текстов которых выполнено с использованием указанных средств математической логики.

Abstract

The article under consideration deals with the brief analysis of the notion of heuristic mathematical problem on the basis of using its opportunities for organizing self-educational activities. The research presents heuristic mathematical problems as a means of forming cognitive competence among would-be mathematics students. The analysis of psychological works shows that reformulation of the problem plays a very important role in the process of search for solutions to solve a heuristic mathematical problem. Our research suggests that the transformation of the text of the problem should be carried out on the basis of formalization of reasoning with the help of predicate logic languages and isomorphism of interpretations. This kind of activity allows to diminish formalism in selfcontrolled work of the students and enriches their experience in analyzing mathematical data, broadens the notion of using mathematical language and as a result helps form cognitive competence. The article contains the examples of heuristic mathematical problems in the field of elementary mathematics, which use the above mentioned means of mathematical logic.

UDC 517

K.Zh. Rustemova, Zh.A. Tlesbaeva, A.B. Imanbaeva

Cand.Phys. and Math.Sci., associate professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

Master, teacher, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

Cand.Phys. and Math.Sci., associate professor, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

AVERAGING OF A RANDOM PARABOLIC EQUATION OF ONE SPECIAL TYPE

Abstract

All laws of nature are of a random nature. Therefore, the equations, which are now called equations of mathematical physics, must ultimately be random equations, that is, their solutions must be random functions. And to say that we know a random function, we need to know the distribution law of this random function, or the distribution function, or the distribution density, or the characteristic function. As our studies have shown, the mathematical expectation of the square of the stochastic integral obtained from the Wiener process is equal to the integral obtained from the square of the mathematical expectation of the integrand. Our main result is the explicit distribution of the stochastic integral and the property that the mathematical expectation of the square of the stochastic integral obtained by this process is equal to the integral obtained from the square of the mathematical expectation of the integrand. In this article, the theorem for the heat equation proved in our previous work is generalized to the case of a random process in which the coefficient before an unknown function differs from zero and depends only on time. Our study ends with a proof of the general theorem, including the previous results.

Keywords: Heat equation, Cauchy problem, Wiener process, asymptotic distribution, Eaton integral, stochastic differential, normal distribution.

Introduction

The study of random equations is one of the most pressing problems of stochastic analysis, since all the laws of nature are of a random nature. As a simple example, a law that regulates the temperature, volume, and pressure of a gas in a container is a law that arises from countless collisions of gas molecules with the frame of a container. Similarly, equations, now called equations of mathematical physics, must ultimately be random equations, that is, their solutions must be random functions.

As our studies have shown, the mathematical expectation of the square of the stochastic integral obtained from the Wiener process is equal to the integral obtained from the square of the mathematical expectation of the integrand [5].

The problems of finding asymptotic distributions of solutions are relevant, since if we know the function to which the solution tends in the asymptotic form, then we can say a lot about solutions to the general equation. We found the asymptotic distribution type of the solution [6], then we investigated the asymptotic distribution of the Cauchy problem for the heat equation [7]. The obtained result was used to prove the asymptotic normality of the solution of the equation induced by the “white noise” process and also obtained the property that the mathematical expectation of the square of the stochastic integral obtained by this process is equal to the integral obtained from the square of the mathematical expectation of the integrand. [8].

In this article, we investigate the averaging of a random parabolic equation of one special type.

Formulation of the problem

Let (Ω, \mathcal{F}, P) – is some probability space and $g(t, x), f(t, x), t \geq 0, x \in R^1$ – are the any functions in this probability space ($g(t, x) = g(t, x, \omega), f(t, x) = f(t, x, \omega), \omega \in \Omega$), $\Phi(x)$ – is some function.

Consider the following special form of a random parabolic equation:

$$\frac{\partial u(t, x)}{\partial t} = \frac{1}{2} \frac{\partial^2 u(t, x)}{\partial x^2} + g(t, x) \frac{\partial u(t, x)}{\partial x} + \left[\frac{1}{2} g^2(t, x) + f(t, x) \right] u(t, x), \tag{1}$$

$$u(0, t) = \Phi(x) \quad (t \geq 0, x \in R^1).$$

Our goal in this article is to centralize equation (1), that is, to obtain $\bar{u}(t, x) = \langle u(t, x, \omega) \rangle$ an equation for a centralized function (hereinafter, the value (...) in angle brackets $\langle \dots \rangle$ means averaging by probability measurement).

Theoretical analysis

Suppose, that $W_t = W_t(\omega)$, $t \geq 0$ – is the Wiener process, and denote by M_x the obtaining conditional mathematical expectation along all trajectories that leave a point $W_0 = x$ at the initial time $t = 0$ of a given Wiener process (i.e., $M_x(\dots) = M(\dots | W_0 = x)$), the smallest algebra σ covering all events $\{W_s \in B, t_1 \leq s \leq t_2; B \in \beta(R)\}$ (where $\beta(R)$ – is boreal algebra σ in a number line) is denoted by $\mathcal{F}_t = \mathcal{F}_{[0,t]} = \mathcal{F}_{\leq t}$.

Below we assume that the trajectories (t, x) of random functions $g(t, x), f(t, x)$ are bounded and continuous, and that the functions $g'_x(t, x), g''_{xx}(t, x), f'_x(t, x), f''_{xx}(t, x), \Phi(x), \Phi'(x), \Phi''(x)$ are bounded and continuous (note that in this paper we will always understand derivatives and integrals obtained from random functions as derivatives and integrals of the corresponding standard mean).

It is easy to show that the solution of equation (1) can be written as the following conditional mathematical processing, provided that the above conditions are satisfied depending on the coefficients of equation (1) and the original function

$$u(t, x) = M_x \left[\Phi(W_t) e^{\int_0^t g(t-s, W_s) dW_s} \cdot e^{\int_0^t f(t-s, W_s) ds} \right]. \tag{2}$$

As mentioned above, we understand the stochastic integrals over powers of exponents in equation (2) as standard average limits of the corresponding integral sums and recall that the integral of the function is the Ito integral obtained by the Wiener process.

And in truth, it is clear that the following equation is derived from equation (2)

$$u(0, x) = M_x \Phi(W_0) = M(\Phi(W_0) | W_0 = x) = \Phi(x)$$

Further, taking $\Delta t > 0$, using the Markov property of the process W_t , the independence of the process $W_{t+\Delta t} - W_t$ from F_t , the measurability $W_t - \mathcal{F}_t$ and properties of conditional expectation and stochastic integrals, we see that the following relation is correct.

$$u(t + \Delta t, x) = M_x \left[e^{\int_0^{\Delta t} g(t+\Delta t-s, W_s) dW_s + \int_0^{\Delta t} f(t+\Delta t-s, W_s) ds} \cdot u(t, W_{\Delta t}) \right]. \tag{3}$$

Further, expanding the exponent in formula (4) and the function $u(t, W_{\Delta t})$ in the second argument in the neighborhood of the point x up to Δt , finally, we divide both sides of the relation

obtained for the $u(t + \Delta t, x) - u(t, x)$ by Δt and go to the limit $\Delta t \rightarrow 0$, we see the correctness of equation (1) for $u(t, x)$.

Now we turn to the question of obtaining an equation for a centralized function $\bar{u}(t, x) = \langle u(t, x) \rangle$. Please note that in this case it is impossible to obtain the same mathematical expectation for both sides of equation (1) and replace random functions with their mathematical expectations, since the mathematical expectation of the product for dependent random functions should not be equal to the product of mathematical expectation - we cannot have a $\langle f(t, x), u(t, x) \rangle = \langle f(t, x) \rangle \langle u(t, x) \rangle = \bar{f}(t, x) \bar{u}(t, x)$, because the function $\bar{u}(t, x)$ is depends on $f(t, x)$ (expressed using $f(t, x)$) etc.

We expand the positive side of relation (3) up to Δt (here we expand the function $u(t, W_{\Delta t})$ according to the second argument in the neighborhood of the point x), then we proceed to averaging $\langle \dots \rangle$ and get:

$$u(t + \Delta t, x) = M_x \left[\left(1 + B(W, \Delta t) \right) \left(u(t, x) + \frac{\partial u(t, x)}{\partial x} (W_{\Delta t} - x) + \frac{1}{2} \frac{\partial^2 u(t, x)}{\partial x^2} (W_{\Delta t} - x)^2 + o(\Delta t) \right) \right], \quad (4)$$

where

$$\begin{aligned} B(W, \Delta t) &= \int_0^{\Delta t} g(t + \Delta t - s, W_s) dW_s + \int_0^{\Delta t} f(t + \Delta t - s, W_s) ds + \\ &+ \frac{1}{2} \int_0^{\Delta t} \int_0^{\Delta t} g(t + \Delta t - s_1, W_{s_1}) g(t + \Delta t - s_2, W_{s_2}) dW_{s_1} dW_{s_2} + \\ &+ \frac{1}{2} \int_0^{\Delta t} \int_0^{\Delta t} f(t + \Delta t - s_1, W_{s_1}) f(t + \Delta t - s_2, W_{s_2}) ds_1 ds_2 + \\ &+ \frac{1}{2} \int_0^{\Delta t} \int_0^{\Delta t} g(t + \Delta t - s_1, W_{s_1}) f(t + \Delta t - s_2, W_{s_2}) dW_{s_1} ds_2 + o(\Delta t). \end{aligned} \quad (5)$$

Now for $\bar{u}(t + \Delta t, x)$, averaging $\langle \dots \rangle$ on the right-hand side of the last relation is obtained in two stages, first in the interval $[0, t]$ (in this case only expressions related to $u(t, x)$ are averaged), and then in the interval $[t, t + \Delta t]$ (in this case, expressions related to the $g(t + \Delta t - s)$ and $f(t + \Delta t - s)$ are averaged). We take into account the independence of a random variable $W_{\Delta t} - W_0$ from random functions that arise with them in the form of multiplication. As a result, we can write the following up to Δt :

$$\begin{aligned} \langle M_x u(t, x) \rangle &= \langle u(t, x) \rangle = \bar{u}(t, x) \\ \left\langle M_x \frac{\partial u(t, x)}{\partial x} (W_{\Delta t} - x) \right\rangle &= \frac{\partial \bar{u}(t, x)}{\partial x} \langle M_x (W_{\Delta t} - x) \rangle = \frac{\partial \bar{u}(t, x)}{\partial x} \langle M (W_{\Delta t} - W_0) \rangle = 0 \\ \left\langle \frac{1}{2} M_x \frac{\partial^2 u(t, x)}{\partial x^2} (W_{\Delta t} - x)^2 \right\rangle &= \frac{1}{2} \frac{\partial^2 \bar{u}(t, x)}{\partial x^2} \langle M (W_{\Delta t} - W_0)^2 \rangle = \frac{1}{2} \frac{\partial^2 \bar{u}(t, x)}{\partial x^2} (\Delta t)^2. \end{aligned}$$

Then we must perform the following averages with the same accuracy as Δt

$$\langle u(t, x) M_x B(W, \Delta t) \rangle, \quad \left\langle \frac{\partial u(t, x)}{\partial x} M_x (B(W, \Delta t)(W_{\Delta t} - x)) \right\rangle, \quad \left\langle \frac{1}{2} \frac{\partial^2 u(t, x)}{\partial x^2} M_x (B(W, \Delta t)(W_{\Delta t} - x)^2) \right\rangle$$

It should be noted that from the above remarks it follows that in these average values the $\bar{u}(t, x), \frac{\partial \bar{u}(t, x)}{\partial x}, \frac{1}{2} \frac{\partial^2 \bar{u}(t, x)}{\partial x^2}$ values corresponding to the external side of the averaging $\langle \dots \rangle$ can be deduced immediately). To do this, first pay attention to the following:

$$\begin{aligned} \left\langle M_x \int_0^{\Delta t} g(t + \Delta t - s, W_s) dW_s \right\rangle &= \langle M_x g(t + \Delta t, W_0)(W_{\Delta t} - W_0) \rangle + o(\Delta t) = \\ &= \langle g(t + \Delta t, x) M_x (W_{\Delta t} - W_0) \rangle + o(\Delta t) = o(\Delta t) \end{aligned}$$

because

$$\begin{aligned} M_x(W_{\Delta t} - W_0) &= M(W_{\Delta t} - W_0 | W_0 = x) = M(W_{\Delta t} - W_0) = 0 \\ \left\langle M_x \int_0^{\Delta t} \int_0^{\Delta t} g(t + \Delta t - s_1, W_{s_1}) g(t + \Delta t - s_2, W_{s_2}) dW_{s_1}, dW_{s_2} \right\rangle &= \\ = \left\langle M_x g^2(t + \Delta t, W_0)(W_{\Delta t} - W_0)^2 \right\rangle + o(\Delta t) &= \\ = \langle g^2(t + \Delta t, x) M_x (W_{\Delta t} - x)^2 \rangle + o(\Delta t) &= \langle g^2(t + \Delta t, x) \Delta t \rangle + o(\Delta t) = \\ = \bar{g}^2(t + \Delta t, x) \cdot \Delta t + o(\Delta t), \\ \left\langle M_x \int_0^{\Delta t} f(t + \Delta t - s, W_s) ds \right\rangle &= \bar{f}(t + \Delta t, x) \cdot \Delta t + o(\Delta t) \end{aligned}$$

And $o(\Delta t)$ will be the order obtained from the remaining members of $B(W, \Delta t)$. Similar calculations show a similar.

$$\begin{aligned} \langle M_x B(W, \Delta t)(W_{\Delta t} - x) \rangle &= \bar{g}(t + \Delta t, x) \cdot \Delta t + o(\Delta t) \\ \langle M_x B(W, \Delta t)(W_{\Delta t} - x)^2 \rangle &= o(\Delta t) \end{aligned}$$

Results and their discussion

Putting the obtained expressions in equation (4), then subtracting $\bar{u}(t, x)$ to the left of (4), and finally dividing both sides of the obtained relation by Δt , going to the limit $\Delta t \rightarrow 0$, for an averaged solution $\bar{u}(t, x)$ of equation (1) we obtain a similar equation, the coefficients of which are nonrandom functions:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \bar{u}(t, x)}{\partial t} &= \frac{1}{2} \frac{\partial^2 \bar{u}(t, x)}{\partial x^2} + \bar{g}(t, x) \frac{\partial \bar{u}(t, x)}{\partial x} + \left(\frac{1}{2} \bar{g}^2(t, x) + \bar{f}(t, x) \right) \bar{u}(t, x) \\ \bar{u}(0, x) &= \Phi(x) \end{aligned} \tag{6}$$

If $\bar{\Phi}(x)$ is a random function, but W_t is process independent, it is easy to see that the initial condition in the final equation is transformed into the condition $\bar{u}(0, x) = \Phi(x)$. It should also be noted that to solve equation (6) - formula (2) - is correct (only here you need to replace the functions f, g, Φ with the corresponding functions $\bar{f}, \bar{g}, \bar{\Phi}$).

Further, if we assume that the coefficients of equation (6) are (not random) only a function of x , then to solve this equation we have the following formula

$$u(t, x) = M_x \left[\Phi(W_t) e^{\int_0^t g(W_s) dW_s + \int_0^t f(W_s) ds} \right] \quad (7)$$

(hereafter, we do not emphasize functions from above).

The formula (7) makes it possible to find the united characteristic function of functional $W_t, \int_0^t g(W_s) dW_s, \int_0^t f(W_s) ds$.

Considered in a special case the functional $I(t) = \int_0^t g(W_s) dW_s$, from the formula (7) we get that the conditional characteristic function of functional $\psi(t, x, z) = M_x e^{izI(t)}$, $z \in R$, satisfies the equation

$$\frac{\partial \psi(t, x, z)}{\partial t} = \frac{1}{2} \frac{\partial^2 \psi(t, x, z)}{\partial x^2} + izg(x) \frac{\partial \psi(t, x, z)}{\partial x} - \frac{z^2}{2} g^2(x) \psi(t, x, z) \quad (8)$$

$$\psi(0, x, z) = 1$$

Then the characteristic function of $I(t)$ is the function $\psi(t, 0, z)$.

Denoted by $\tilde{\psi}(\lambda, x, z)$ the Laplace transform by t of function $\psi(t, x, z)$, we will see, that the function

$$\tilde{\psi}(\lambda, x, z) = \int_0^\infty e^{-\lambda t} \psi(t, x, z) dt,$$

satisfies the equation

$$\frac{1}{2} \frac{\partial^2 \tilde{\psi}(\lambda, x, z)}{\partial x^2} + izg(x) \frac{\partial \tilde{\psi}(\lambda, x, z)}{\partial x} + \left[\frac{z^2}{2} g^2(x) - \lambda \right] \tilde{\psi}(\lambda, x, z) = -1 \quad (9)$$

Of course, the function $\tilde{\psi}(\lambda, x, z)$ is bounded $\left(|\tilde{\psi}| \leq \frac{1}{\lambda} \right)$ and continuous function.

Conclusion

We can make sure that the function $g(x)$ of equation (9) is partially constant and true even if bounded in every finite interval by going over to the limit

In this case the equation (9) holds in all continuous points of function $g(x)$, and the function $\tilde{\psi}_x(\lambda, x, z)$ will be continuous in every continuous point.

Thus solving of equation (8) can lead to solving of equation (9) using the Laplace transform. Explicit solution of the equation (9) is possible only in special cases. If we solve the equation (9), then going to the Laplace transform, we can find the equation (8), then going to the Fourier transform we can find the distribution law of the desired function.

References

1. A.D. Wentzel. *Curs teorii sluchainykh processov* [Course of the theory of random processes]-M: Science, 1975, 320p.

2. A.N. Shiryaev, A.V. Bulinsky. *Teoriya sluchainykh processov* [Theory of random processes] - М.: Fizmatlit., 2005.
3. A.V. Skorokhod, N.P. Slobodenyuk. *Predel'nye teoremy dlya sluchainykh bluzhdanii* [Limit theorems for random walks] - Kiev.: Naukova Dumka, 1970.
4. V. A. Ditkin, A. P. Prudnikov. *Integral'nye preobrazovaniya I operacionnoe ischislenie* [Integral transformations and operational calculus] - Moscow: Nauka, 1974.
5. Rustemova K.Zh., Tlesbaeva Zh.A., Imanbaeva A.B. *O raspredelenii odnogo stohasticheskogo integrala* [On the distribution of one stochastic integral] / Transactions of the international scientific-practical conference "Auezov readings-17: new impulses of science and spirituality in the world", Shymkent. 2019. S.318-324.
6. Rustemova K.Zh., Kopzhasarova A.A., Tlesbaeva Zh.A., Imanbaeva A.B., Akhmetova S.T. *Ob asimptoticheskikh tipah reshenii zadachi Koshi dlya nekotorykh sluchainykh parabolicheskikh uravnenii* [On asymptotic types of solutions of the Cauchy problem for some random parabolic equations] / International scientific journal "Science and Peace" RSCI = 0.325. No.6 (70), June 2019.
7. Tlesbaeva Zh.A., Rustemova K.Zh., Nurseitov K.S. *Ob asimptoticheskom raspredelenii reshenii zadachi Koshi dlya nekotorykh sluchainykh parabolicheskikh uravnenii* [About asymptotic distributions of solutions of the Cauchy problem for some random parabolic equations] / Transactions of the international scientific-practical conference "Auezov readings-18: Spiritual heritage of great Abay" on the 175th years of Abay, Shymkent. 2020.
8. Rustemova K.Zh., Tlesbaeva Zh.A., Nurseitov K.S. *On zhagy kezdeisok zhyluotkizgishtik tendei ushin Koshi esebinin sheshiminin shektik ulestirimi turaly* [About the limit distributions of solutions of the Cauchy problem for equation of heat conductivity with a random right part] / Transactions of the international scientific-practical conference "Auezov readings-18: Spiritual heritage of great Abay" on the 175th years of Abay, Shymkent. 2020.

Түйін

Табиғаттың барлық заңдары кездейсоқ сипатқа ие. Сондықтан математикалық физика теңдеулері деп аталып жүрген теңдеулер де түптеп келгенде кездейсоқ теңдеу болуы тиіс, яғни олардың шешімдері де кездейсоқ функция болуға тиіс. Ал кездейсоқ функцияны білеміз деп айту үшін біз сол кездейсоқ функцияның үлестірім заңын, немесе үлестірім функциясын, немесе үлестірім тығыздығын, немесе сипаттамалық функциясын білуіміз керек. Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей, Винер процесінен алынған стохастикалық интегралдың квадратының математикалық күтуі интегралдың математикалық күтуінің квадратынан алынған интегралға тең. Негізгі нәтижеміз - стохастикалық интегралдың үлестірімі айқын түрде табылған және осы процесс бойынша алынған стохастикалық интегралдың квадратының математикалық күтімі интеграл асты функциясының математикалық күтімінің квадратынан алынған кездегі интегралға тең болатындығы туралы қасиет. Бұл мақалада жылуөткізгіштік теңдеуі үшін алдыңғы жұмыстарымызда дәлелденген теорема белгісіз функция алдында тұрған коэффициент нөлден өзгеше және тек уақыттан тәуелді болатын кездейсоқ процесс жағдайына жалпыландырылған. Зерттеу жұмысымыз алдыңғы нәтижелерді қамтитын бір жалпы теореманы дәлелдеумен аяқталған.

Аннотация

Все законы природы имеют случайную природу. Поэтому уравнения, которые теперь называются уравнениями математической физики, должны в конечном итоге быть случайными уравнениями, то есть их решения должны быть случайными функциями. И чтобы сказать, что мы знаем случайную функцию, нам нужно знать закон распределения этой случайной функции, или функцию распределения, или плотность распределения, или характеристическую функцию. Как показали наши исследования, математическое ожидание квадрата стохастического интеграла, полученного из процесса Винера, равно интегралу, полученному из квадрата математического ожидания интеграла. Основной наш результат - в явном виде было найдено распределение стохастического интеграла и свойство, что математическое ожидание квадрата стохастического интеграла, полученного этим процессом, равно интегралу, полученному из квадрата математического

ожидания подынтегральной функции. В данной статье теорема для уравнения теплопроводности, доказанная в нашей предыдущей работе, обобщается на случай случайного процесса, в котором коэффициент перед неизвестной функцией отличается от нуля и зависит только от времени. Наше исследование заканчивается доказательством общей теоремы, включающей предыдущие результаты.

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

УДК 332.334 (574.1)

З.А. Бигельдиева, Г.Е. Мауленкулова, А. Рысбек

э.ғ.к., доцент, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
э.ғ.к., аға оқытушы, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДЫ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІКТІ
ДАМУ**

Түйін

Нарықтық экономикада шағын кәсіпкерлік экономикалық, әлеуметтік және экологиялық функцияларды орындайды. Нарықты тауарлармен және қызметтермен толтырудан, бюджетке түсімдердің ұлғаюынан, ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуден, тұтынушылардың сұранысына жедел жауап беруден, жаңа жұмыс орындарын құрудан тұратын шағын бизнестің экономикалық функциясы үлкен маңызға ие. Шағын бизнестің даму процесіндегі негізгі проблемаларының бірі қаржы ресурстарының жетіспеушілігі болып табылады. Пайдаланылатын қаржы құралдары мен қызметтердің шектеулі жиынтығына, несие ресурстарының жоғары бағасына байланысты қысқа мерзімге қаражат ұсынудың басым болуы, ірі қалалардағы капиталдың шоғырлануы. Шағын өндірістік кәсіпорындардың дамуына ынталандырушы әсерді жеңілдікті салық салу, кредит беру, субсидиялау жүйесі көрсетуі мүмкін. Отандық практикаға әлемдік практикада сынақтан өткен қаржылық-кредиттік қолдау нысандарын кеңінен енгізу қажет, бұл, сөзсіз, оң нәтиже береді.

Кілттік сөздер: Аграрлық сектор экономикасын мемлекеттік реттеу, ауыл шаруашылығын дамыту, агроөнеркәсіптік кешен, кәсіпкерлік, аграрлық секторды жаңғырту

Ауыл шаруашылығы экономиканың негізгі секторы болып табылады және республика өңірлері өндірісінің жалпы көлемінің едәуір бөлігін құрайды. Көптеген жылдар бойы жүргізілген реформалардан кейін бұл сектор терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге ұшырады. Осы ауысулардың ішінде ең бастысы меншік қатынастарын өзгерту болып табылады, оның мақсаты басқарудың үлкен және кіші формаларының болуын көздейтін көп деңгейлі экономиканы қалыптастыру болып табылады. Шаруашылық қызметті тартатын қарыз қаражаты пайдаланылатын көздер құрылымының ұтымды қалыптасуына байланысты әртүрлі тиімділікке ие болуы мүмкін. Сонымен қатар, нарықтық жағдайдағы басқару компаниялардан қысқа мерзімді қарызды кез келген уақытта, яғни өтімділікке ие болу мүмкіндігін талап етеді.

Қазіргі экономикада инновацияның рөлі айтарлықтай өсті. Инновацияларды қолданбай бәсекеге қабілетті өнімді құру мүмкін емес. Дамыған елдерде экономикалық даму деңгейі инновацияның қарқындылығымен анықталады. Жаһандық бәсекелестікте даму үшін қолайлы жағдайлар бар және инновацияларды қолдану мүмкіндігі жоғары мемлекеттер ұтады. Шағын кәсіпорындар осы тұрғыдан алғанда ең тартымды болып табылады, өйткені олар нарықтың өзгеріп жатқан сұраныстарына тез бейімделе алады, салықтың өзгеруіне жауап бере алады.

Республиканың ауыл шаруашылығының жер реформасы процесіндегі жағдайы тиісті нарықтық экономика заңдарын ескере отырып, мемлекеттің ауыл шаруашылығын және ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлемін экономикалық реттеудегі белсенді рөлімен байланысты жаңа және нақты қаржы-кредит саясатын әзірлеу қажеттілігін негіздейді.

Осыған байланысты, төлем қабілеттілігін, өтімділікті және сенімділікті сақтай отырып, нарықтық ортадағы менеджменттің түпкі мақсаты пайда табу және кәсіпорындарға кеңейтілген тираж жасауға мүмкіндік беру екенін ескеру қажет.

Ауыл шаруашылығын қолдауға мемлекеттік бюджеттен бөлінетін сома жағдайды толық жақсартуға ықпал етпейді. Қаржы ресурстары болмаған жағдайда қосымша қаржыландыру көздерін іздестіру қажет. Зерттеу нәтижелерін талдау және жалпылау инвестициялар, лизинг, ипотека және сақтандыру сияқты мемлекеттік емес қолдау көздерін анықтауға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығының кредиттік ресурстар көздерінің проблемасы дәстүрлі ішкі көздерді (жер рентасы, сақтандыру төлемдері, халықтың бос ақшалай қаражаты) орталықтандырылған пайдалану есебінен ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің кооперациясы негізінде мүмкін болатын кешенді шешімді талап етеді. Осы көздердің нәтижесінде кредиттік ресурстар жыл сайын мемлекеттік бюджетте жинақталып, содан кейін ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қажеттіліктерінің жартысына жуығы тиесілі ауыл шаруашылығы мұқтаждарына пайдаланылуы мүмкін [1].

Көп деңгейлі ауыл шаруашылығы өндірісі жағдайында ұсақ ауыл шаруашылығы, оның ішінде фермерлік шаруашылықтар, отбасылар, тұтыну кооперативтері үлкен рөл атқарады, олардың қолдауынсыз ауыл шаруашылығын жандандыруға және ауыл халқының өмірін жақсартуға қол жеткізу мүмкін емес. Шаруа қожалығы өз субъектілеріне өндіріс құралдарын иеліктен шығаруды жеңуге және жоюға, олардың шынайы иелері болуға, жер бетінде тиімді жұмыс істеуге деген ынтаны дамытуға, корпоративті басқаруды ұйымдастыруға мүмкіндік береді, бұл серпінді қолдай алады, ал ұжымдық еңбек арқылы ол нарықтық бәсекелестікке қарсы тұруға және оның нәтижелерінің тиімділігін арттыруға бағытталған.

Қазақстандағы қазіргі заманғы агроөнеркәсіптік өндірістің болмысы шағын Агробизнес отандық ауыл шаруашылығының маңызды бөлігі болып қалатынын және жақын арада экономикалық аренадан кетуге ниетті емес екенін айғақтайды. Қазақстан Республикасындағы фермерлік (фермерлік) шаруашылықтар мен жеке қосалқы шаруашылықтардың қызметін зерделеу, сондай-ақ алынған нәтижелерді талдау және өңдеу негізінде қазіргі заманғы жағдайларда инновациялық өсудің негізгі факторлары әзірленді. Осы факторлар болып табылады:

- Шағын ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында жұмыс істейтін қызметкерлердің білімі мен біліктілігінің деңгейі;
 - Ауыл шаруашылығы өндірісінің механикаландырылған және автоматтандырылған құралдарын пайдалану;
 - Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруде инновациялық технологияларды пайдалану;
- Шағын агробизнес субъектілерінің ақпараттық және цифрлық технологияларды пайдалануы;
- Шағын агробизнесі компьютерлендіру;
 - Ауыл шаруашылығы өнімдерінің тауарлық деңгейі;
 - Өндірістің рентабельділігі.

Әрбір фактордың жоғары маңыздылығын ескере отырып, осы өсу нүктелерінің көпшілігінде фермерлік шаруашылықтар мен жеке қосалқы шаруашылықтардың көрсеткіштері салыстырмалы болғанымен, фермерлік және қосалқы басқару әдістері арасында инновацияларды енгізу деңгейінде түбегейлі айырмашылық бар екенін атап өткен жөн. Ұсақ тауарлы агроөнеркәсіптік өндірістің екі түрлі нысанын салыстырмалы талдау Қазіргі заманғы аграрлық экономиканың болмысында шағын бизнестің табысы көбінесе осы субъектілердің ауыл шаруашылығы өндірісін автоматтандыру мен механикаландыруды кеңінен қолдануына, ақпараттық және цифрлық технологияларды енгізуге, еңбек мәдениетін күрт арттыруға байланысты болады және мұның бәрі инвестициялық және кредиттік ресурстардың өткір жетіспеушілігі, отандық аграрлық ғылымның артта қалуы, білікті кадрлардың жетіспеушілігі, нормативтік-құқықтық базаның жетілмегендігі, жүйелердің болмауы және тиімсіз мемлекеттік қолдау жағдайында болады. Аталған критерийлерге негізгі мақсаты пайда табу болып табылатын шағын агробизнес субъектілері, яғни фермерлік

(фермерлік) шаруашылықтар, аграрлық секторда жұмыс істейтін шағын кәсіпкерлер және шағын Агробизнес жақсы жауап береді. Бұл тақырыптардың нақты бөлшектері инновацияларды жылжытудың ең жақсы тәсілі болып табылады, сондықтан оларға цифрлық экономиканың жаңа шындықтарына органикалық түрде кіруге көмектеседі.

Шағын агробизнеске инновацияларды енгізуге икемділік, жергілікті жағдайларға уақытында тез бейімделу, ауылдық социумдардың дәстүрлерін сақтауға ұмтылу, кооперацияға ықылас, азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуге бейілділік, өзін-өзі жұмыспен қамту және табыс алу сияқты ерекшеліктер тән, бұл нарық конъюнктурасының ең күрделі және қолайсыз ауытқулары кезінде аман қалуға мүмкіндік береді. Жаппай аумақтық бытыраңқылық ауылдық жерлердегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды, ал жаңа коммуникацияларды, көлікті тұрақтандырады байланыстар сату нарықтарының шекарасын кеңейтуге және табиғатпен үйлесімді өмір сүргісі келетін адамдардың жеке қажеттіліктерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Аграрлық сектордағы шағын ауыл шаруашылығы ішкі азық-түлік нарықтары, экспорттық мүмкіндіктер, импортты алмастыру және азық-түлік қауіпсіздігі сияқты мәселелерді шеше алады. Шағын агробизнесі тұрақты дамыту елдің барлық өңірлерінде халықтың жан басына шаққандағы орташа табысын ұлғайту бойынша Үкімет қабылдаған Жол картасын іске асыруды қамтамасыз етеді. Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің қызметі ауылдық жерлердегі ресурстарды, халық кәсіпшілігіндегі, кәсіпшілік пен агротуризмдегі жаңа бағыттарды қалпына келтіру есебінен халықтың жұмыспен қамтылу және өзін-өзі жұмыспен қамту деңгейін арттыруды тиімді қамтиды.

Ауылшаруашылық өнімдерін өндіру мен сатуды ұйымдастырудың шағын нысандары халықтың төлем қабілетті сұранысы мен нарықтағы азық-түлік ұсынысы арасындағы тепе-теңдікті сақтайды. Ауыл шаруашылығы нарықтарының саны елдің азық-түлік Тәуелсіздігінің деңгейін және халықтың тамақтану сапасы мен құрылымын жақсарту мүмкіндігін айқындайды. Ауылдық жерлердегі шағын агробизнесінің орнықты дамуы адамдардың өмір сүру сапасын, оның ішінде әлеуметтік, экологиялық және экономикалық әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік берді [2].

Бюджетте қажетті ресурстар болмаған жағдайда шағын кәсіпкерлікті инновациялық дамытудың қаржы-несие тетігі құрылтайшылары мемлекет, ірі бизнес, қоғамдық ұйымдар және шағын кәсіпорындардың өздері болатын қорлар түрінде құрылуы керек. Бұл механизмнің қалыптасуының міндетті шарты кепілдік немесе ипотекалық негіз болып табылады. Көп жағдайда шағын кәсіпкерліктің тиімділігі басшының өз кәсіпорындарының ішкі резервтерін пайдалану қабілетіне байланысты. Белгілі тәжірибелермен қатар, зерттеу шағын бизнестің инновациялық бағытын және басқарудың жаңа философиясын ұсынады. Бизнестің инновациялық бағытын жандандыру үшін инновацияларды қолданғанға дейін және одан кейін шағын кәсіпорын қызметкерінің өндірісін салыстыруға негізделген қолданылатын инновациялардың тиімділігін бағалау әдістемесі ұсынылады. Менеджменттің жаңа философиясы-бұл ұжымның шығармашылық әлеуетін, әлемде бизнесті ұйымдастырудың заманауи әдістері мен әдістерін қолдануға бағытталған, тәуекел мен белгісіздік жағдайында шығармашылық пен бастама негізінде ең ұтымды шешімдер қабылдауға, әр қызметкердің шығармашылық әлеуетін барынша пайдалануға мүмкіндік беретін басқарудың тұтас жүйесі [3].

Аграрлық сектордағы шағын және орта бизнестің әлсіздігі жалпы агроөнеркәсіптік сектордың әлеуметтік тиімділігінің төмен факторы болып табылады. Аграрлық сектордың қалыптасу және даму факторлары, сондай-ақ осы факторлардың комбинациясы әр аймаққа тән. Өңірлік АӨК-нің барлық салаларының дамуына негізінен өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның даму деңгейі есебінен өңірдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі тікелей әсер етеді. Аймақтық агроөнеркәсіптік кешеннің құрылымы, мамандануы және өндірісі көбінесе табиғи жағдайлар мен ресурстардың басым әсерімен, жер қорының

құрылымымен, есеп айырысу жүйесінің ерекшеліктерімен және т. б. анықталады. Қазіргі заманғы өндіріс деңгейі, оның көп факторлығы, нақты уақыт режимінде оңтайлы экономикалық шешімдер қабылдау қажеттілігі ауылшаруашылық кешенін басқаруды компьютерлендіруді едәуір кеңейту қажеттілігін анықтайды.

Шағын агробизнес өнімдерінің төмен құны еңбек өнімділігінің төмендігін көрсетеді. Көптеген шағын кәсіпорындарда шағын және тұрақсыз кірістілік пен жоғары шығындар бар, бұл ірі және орта агробизнеске қарағанда төмен сату бағаларына әкеледі. Қаржылық тұрақсыздық нәтижесінде шағын кәсіпорындар көбінесе ашықтыққа ие болмайды және өндірісті жаңғырту және дамыту үшін сыртқы қаржыландыру алуда қиындықтарға тап болады. Соңғы жылдары аграрлық сектордағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудағы тоқырау үкіметтің шағын және орта кәсіпкерлікке назар аударуының және Қазақстанның шағын және орта кәсіпкерлікті (ШОБ) қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарламасын іске асыруының арқасында айтарлықтай дәрежеде еңсерілді [4].

1-суретте ҚР-да шағын бизнестің қаржы-кредит инфрақұрылымы институттарын дамыту тетіктерін қалыптастырудың ұсынылатын негізгі бағыттары көрсетілген. Ұлттық деңгейде ол үлкен ұйымдастырушылық күш-жігерді қажет етеді және оны келесі негізгі бағыттар бойынша топтастыруға болады:

1. Қаржы-несие және инвестициялық саясат.
2. Шағын кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымын қалыптастыру.
3. Кәсіпкерлікті ақпараттық қолдау.
4. Нормативтік құқықтық базаны жетілдіру.
5. Қоғамда кәсіпкерлік ахуал қалыптастыру.

	Құқықтық	Қаржы-экономикалық	Ұйымдастыру-экономикалық және әлеуметтік
Несиелеу	Шағын бизнесті несиелендірудің жетілдірілген нормативтік базасын әзірлеу	Пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау. Ұзақ мерзімді несиелеуді дамыту. Мемлекеттік билік және жергілікті басқару органдарының кепілділігімен кредит беру	Филиалдар желісін кеңейту. Кредиттік бюролар құру
Инвестициялау	Инвестициялық процестің заңнамалық базасын қалыптастыру	Лизингтік компанияларға кредиттік мөлшерлемелерді субсидиялаудың лизингтік қорын құру. Инвесторлар үшін салық салудың жеңілдікті режимдерін құру	Инвесторларға мемлекеттік кепілдіктер беру. Ақпараттық базаны құру. Агролизингті монополиясыздандыру
Сақтандыру	Сақтандырудың әдістемелік базасын әзірлеу және жетілдіру	Сақтандыруды инвестициялық тартымдылықты арттыру құралы ретінде пайдалану	Сақтандырылатын тәуекелдер спектрінің сақтандыру қызметтерінің ассортиментін кеңейту.
Өндірістік-экономикалық қызмет саласындағы	Агроөнеркәсіптік-корпорациялық құрылымдарды	Мемлекеттің ірі жобаларды инвестициялауға қатысуы. өнімді қайта өңдеу саласында ірі корпоративтік құрылымдардың	Қаржы ресурстарымен жүйеішілік қамтамасыз етуді

интеграция	дамытудың нормативтік базасын жетілдіру	қатысуын ынталандыру	көздейтін тігінен интеграцияланған құрылымдарды құру.
Ескертпе-автормен жасалынған			

Ұлттық деңгейде агроөнеркәсіптік кластерлер жергілікті өндірушілерді өңірлік және жаһандық құн тізбектерімен байланыстыратын ауыл шаруашылығы секторындағы экономикалық өсуді ынталандырудың бағалы құралы ретінде танылды. Бүгінде ауылдық жерлердегі шағын бизнес елдің аграрлық секторына ұсынылатын мемлекеттік қолдаудың 30% - дан аспайтын мөлшерін алады. Бұл көрсеткішті 50% - ға дейін арттыру жоспарланып отыр [5].

Ірі кәсіпорындармен интеграциясыз елімізде шағын бизнесті дамыту мүмкін емес. Аграрлық сектордағы кейбір кластерлік бастамалар мынадай нысандарда іске асырылады: 1) агроөнеркәсіптік кешендер;

2) агроөнеркәсіптік парктер;

3) ауыл шаруашылығы экспорттық аймақтары;

4) астық және ауыл шаруашылығы экспорттық топтары және т.б. өңірдің аграрлық секторында ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының ұштасуы, ірі кәсіпорындар мен шағын бизнес арасындағы кооперация байқалады. Алайда Қытай агроөнеркәсіптік кластерлерді ықпалдастыру шарттарына толық жауап бере алмайды. Мұның себептерінің бірі-аграрлық сектордағы өткір әлеуметтік-экономикалық теңсіздік.

Аз дамыған аудандарда шағын және орта кәсіпорындардың қатысуымен агроөнеркәсіптік кластерлер құру қиын міндет болып табылады, өйткені оларда шағын фермерлер басым, бұл өсуге қажетті сыни массаны құруда белгілі бір қиындықтар туғызады. Агроөнеркәсіптік кластерлердің табысты дамуы өткізу нарықтарына қолжетімділік, ішкі ұйымдастыру мен кооперация, кластер компанияларының бірлескен іс-қимылы, шикізат пен басқа да қажетті ресурстарды жеткізудің орнықтылығы, өзіне-өзі көмек көрсету ұйымдарының болуы, жергілікті билік органдарын қолдаудың сапасы және банктермен және жергілікті білім беру және ғылыми-зерттеу мекемелерімен сыртқы байланыстар маңызды болып табылатын бірқатар түйінді факторларға байланысты [6].

АӨК кластерлерді дамытуды қолдау кезінде оларды қалыптастырудың қазіргі проблемаларын еңсеру қажет:

1) АӨК кластерінің нақты өңірлік сипаттамасы жоқ, бұл бір өндірістік құрылымға байланысты кластер ішінде бәсекелестікке әкеп соқтырады;

2) күшті нарықтық бәсекеге қабілеттілігі және ШОК-тың көп санын ұйымдастырудың жоғары қабілеті бар ірі кәсіпорындар жоқ;

3) ауыл шаруашылығы кластеріндегі технологиялық инновациялар үшін мүмкіндік әлі де әлсіз болып қалуда, ал технологиялар деңгейі бұрынғысынша төмен деңгейде;

4) кластерді ұйымдастырудың ішкі мүмкіндігі әлсіз, ішкі жағымды бизнес-ортаны құру қиын.

Көптеген сарапшылар мен ауыл шаруашылық өндірушілер бүгінгі күні оптимистік баға беруде, өйткені дағдарыс өз өнімдерін дамытуға және тамақ өнімдерін тиімді өндіруге мүмкіндік беретінін есенеді. Еліміздің агроөнеркәсіп кешені айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізгенде: нарықтыққатынастарнегізіндеөндірістіңтұрақтыөсуі, еңбек өнімділігінің артуы, саланың негізгі қорларының жаңаруы және инфрақұрылымының қалпына келуі, дәнді және майлы дақылдар өнімдері экспортының айтарлықтай өсуі байқалатын болады [7].

Ауыл шаруашылығы секторындағы шағын кәсіпкерлікті дамыту саласындағы мемлекеттік саясат сауданы, инвестицияларды, ақша-кредит және салық саясатын, бәсекелестік саласындағы саясатты, жалақы және еңбек нарықтарын, білім беру мен

технологияларды, Ауыл шаруашылығын, өнеркәсіпті және басқа да секторларды қозғайтын тиісті макроэкономикалық саясат негізінде құрылуы мүмкін қолайлы іскерлік ортамен үйлесуге тиіс. Басқаша айтқанда, кластерлік тәсілді пайдалана отырып, шағын бизнесті дамыту саясаты тиісті макроэкономикалық саясатпен толық нығайтылуы тиіс. Нарыққа қолжетімділікті қамтамасыз ету, субсидиялар, арнайы кредиттік бағдарламалар беру және технологиялық жаңғырту бағдарламаларын қаржыландыру ғана емес, агроөнеркәсіптік кешендердегі шағын кәсіпкерлікті қолдау жөніндегі мемлекеттік саясаттың басымдығы болуы тиіс. Ұлттық жоспарды іске асыру шеңберінде дайын өнімді өткізудің ішкі және сыртқы нарықтарын ұлғайту және шикізат пен басқа да қажетті ресурстарды жеткізуді қамтамасыз ету үшін әлеуеті бар жұмыс істеп тұрған агроөнеркәсіптік кластерлерді қолдау мағынасы бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Груднева А.А. Проблемы развития малого и среднего предпринимательства в сфере АПК //Теоретическая и прикладная экономика. – 2016. – № 4. – С. 27-39.
2. Сигарев М.И. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана //Проблемы агрорынка. – 2016.- № 1. – С. 65-72.
3. Қалдияров Д.А. Қазақстан Республикасындағы агроөнеркәсіптік өндірісті инновациялық дамыту // Аграрлық нарық проблемалары. 2016ж, №4. Б.12-15
4. Бигельдиева З.А., Мауленкулова Г.Е., Исаева Г.К. Қазақстанның жер ресурстарын оңтайлы пайдаланудың экономикалық аспектілері// Аграрлық нарық проблемалары. 2018ж, №3. Б.170-179
5. Базарбаев А.О., Купешова Б.К. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту мәселелері және оларды шешу жолдары //Аграрлық нарық проблемалары. 2019ж, №3. б.42-50.
6. Мамутова К.К., Айдарова А.Б., Мауленкулова Г.Е. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінде салық салу механизмін жетілдіру // Аграрлық нарық проблемалары. 2019ж, №3. б.84-89.
7. Нукешева А.Ж., Айнаканова Б.А., Казкенова А.С.. Аграрлық өндірісті әртараптандырудың өзекті мәселелері // Проблемы агрорынка». - 2018. - №4. - Б. 43-50.

Аннотация

Специфические условия современной конкурентной среды и особенности стратегического управления требуют совершенствования поддержки и развития малых и средних предприятий в аграрном секторе в целях повышения их конкурентоспособности с точки зрения эффективности производства. Целью данной работы является изучение и обобщение проблем малого и среднего предпринимательства в контексте модернизации аграрного сектора экономики. В результате проведенного исследования авторы подводят обобщают проблемы развития малого предпринимательства в аграрном секторе и определяют индивидуальные меры поддержки малого бизнеса с учетом их роли в цепочке создания стоимости конечной продукции в аграрном секторе. Результаты этого исследования могут быть учтены при разработке мер поддержки малого и среднего предпринимательства в аграрном секторе на региональном уровне и при оценке их эффективности.

Abstract

In a market economy, small businesses perform economic, social, and environmental functions. Of great importance is the economic function of small businesses, which consists in filling the market with goods and services, increasing budget revenues, accelerating scientific and technological progress, responding quickly to consumer demand, and creating new jobs. One of the main problems of small business development is the lack of financial resources. Due to the limited set of financial instruments and services used, the high price of credit resources, the predominance of short-term funds supply, and the concentration of capital in large cities. The system of preferential taxation, lending, and subsidies can have a stimulating effect on the development of small industrial enterprises. It is necessary to introduce more widely into domestic practice the forms of financial and credit support approved in the world practice, which will

undoubtedly give positive results.

УДК: 333.57:338.54 (575.5)

Р.К. Ниязбекова, С.А. Илашева, Б.Д. Бекназаров

д.э.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

к.э.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

докторант. ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

E-mail: S.ilasheva@mail.ru

МЕСТО И РОЛЬ РЫНКА ТРУДА ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В СИСТЕМЕ ЦЕПОЧКИ ПОСТАВОК ТОВАРОВ И УСЛУГ ОБЛАСТИ

Аннотация

По мере развития экономики растет потребность в устойчивых цепочках поставок товаров и услуг на региональном, национальном и глобальном уровнях. Рынки труда являются не менее важным, чем построение самой инфраструктуры цепочки поставок, поскольку в случае несбалансированности рынка труда, цепочка поставок испытывает значительные трудности с наймом персонала, необходимого для ее устойчивого функционирования.

В Туркестанской области преобладают сельскохозяйственные и промышленные цепочки поставок с существенным превалированием первых. Несмотря на большой агропромышленный, транспортный, ресурсный, минерально-сырьевой, климатический, образовательный и трудовой потенциал региона, развитие региона, создание новых и развитие существующих цепочек поставок существенно затруднено рядом причин, включая неэффективное и низкопроизводительное сельское хозяйство, технологическую отсталость, иммобильность материально-технических ресурсов.

В ходе исследования были выявлены общие факторы, влияющие на трудоизбыточность региона, определяющими из которых являются: высокий уровень естественного и механического прироста населения; высокие темпы роста трудовых ресурсов, опережающие темпы увеличения рабочих мест; преобладающее сельское население; углубление кризисных явлений в традиционных отраслях и падение спроса на рабочую силу со стороны предприятий.

Ключевые слова: цепочки поставок, региональное развитие, рынок труда, занятость, безработица, трудоизбыточность, трудовые ресурсы, государственные программы.

Введение

Цепочки поставок охватывают разнообразные объекты, в зависимости от типа продукта и стадии цепочки поставок. Сельскохозяйственные цепочки поставок, к примеру, имеют разветвленную сетевую структуру, включающую как малые и средние предприятия, так и транснациональные корпорации, занимающиеся животноводством, земледелием и тепличным хозяйством, упаковкой пищевых продуктов, производственные кооперативы, организации по сертификации и инспекции, лаборатории по производству пищевых продуктов, консалтинговые, торговые, дистрибуторские и транспортные компании, а также другие предприятия и организации в зависимости от специфики цепочки поставок.

По мере урбанизации растет потребность городов в устойчивых цепочках поставок базовых товаров и услуг из регионов: урбанизированные и промышленные районы получают выгоду от природных ресурсов сельских регионов, а сельские регионы получают поток доходов и сохраняют рабочие места. Региональные цепочки поставок товаров и услуг обеспечивают общественную пользу, в которую целесообразно инвестировать, даже в условиях конкуренции со стороны более экономичных и затратноэффективных глобальных цепочек поставок [1].

Построение и развитие трудовых ресурсов, одного из ключевых факторов эффективности цепочки поставок, по важности не уступает построению инфраструктуры цепочки поставок: при несбалансированности рынка трудецепочки поставок испытывают значительные трудности с наймом персонала, обладающего необходимыми навыками и знаниями для эффективного функционирования цепочки поставок [2].

Данное исследование, проведенное на примере Туркестанской области Республики Казахстан, в качестве индикативного региона, ставит перед собой целью определить основные факторы, влияющие на трудовые ресурсы, участвующие в цепочках поставок. Для достижения цели исследования необходимо решить следующие задачи:

- оценить ситуацию на рынке труда региона, основные сферы деятельности сфер экономики и цепочек поставок;

- определить и классифицировать социоэкономические факторы, влияющие на трудовые резервы, определить основные на примере индикативного региона.

Теоретический анализ

К трудовым ресурсам относят население возрасте от 16 до 64 лет, а также всех работающих лиц, не входящих в этот возрастной ценз. Исключение составляют неработающие инвалиды и пенсионеры. Лица трудоспособного возраста составляют свыше 82% всех занятых. Законодательные границы трудоспособного возраста устанавливаются странами в зависимости от ряда факторов, включая демографическую обстановку, национальные особенности и уровень экономического развития. Например, в Бразилии детям разрешено работать с 10 лет, в Аргентине и Франции - с 14 лет, в Австрии, Канаде и Китае - с 15 лет, в Соединенном Королевстве, США, Российской Федерации и Казахстане - с 16 лет.

Казахстан в 2018 году также увеличил пенсионный возраст. Если, в соответствии с Законом Республики Казахстан от 21 июня 2013 года «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан», пенсионный возраст для мужчин составлял 63 года, для женщин – 58 лет. Теперь верхняя граница трудоспособного возраста в Казахстане равна 63 годам для мужчин, для женщин, в течении 10 лет до 2027 года, возраст выхода на пенсию будет повышаться на 6 месяцев каждый год и к 2027 году составит 63 года[3].

Экономически активное население (ЭАН) играет существенную роль в формировании и функционировании цепочек поставок на всех уровнях, хотя существует динамика уменьшения участия ЭАН в сельскохозяйственных цепочках поставок в развитых странах и рост – в развивающихся странах.

Результаты исследования

В регионе преобладают сельскохозяйственные и промышленные цепочки поставок с большей долей первых. В структуре ВРП объем производства сельскохозяйственной продукции в 2018 году составил 51,1%, доля промышленного производства – 48,9%.

Сельскохозяйственная продукция региона (по отношению к общему объему страны) составляет: хлопчатник (100%), виноград (70%), бахчевые культуры(64%), сафлор (38%), плодово-ягодные (36%), овощи (23%).

Производительность труда по валовой добавленной стоимости составляет 1014,0 тыс. тенге/чел. (по стране – 470 тыс. тенге/чел.).

Население сельской местности - 1,6 млн. человек (80,4%), городской местности - 387,2 тыс. человек (19,6%).

Трудоспособное население региона- 1197,0 тыс. (64,7% населения региона). В течении пяти лет с 2013 года по 2017 год количество рабочей силы снизилось с 1255,2 до 1197,0 тыс. человек или на 4,6%. (таблица 1).

Таблица 1 - Основные индикаторы рынка труда Туркестанской области

Показатели	2013	2014	2015	2016	2017
Рабочая сила, тыс. человек	1 255,2	1 229,9	1 195,9	1 210,0	1 197,0
Доля рабочей силы, %	70,9	68,6	65,8	66,3	64,7

Занятые, тыс. человек	1 185,7	1 163,2	1 132,1	1 147,2	1 134,9
Наемные работники, тыс. человек	631,3	638,2	638,6	644,5	652,2
Самостоятельно занятые работники, тыс. человек	554,5	525,1	493,4	502,8	482,6
Доля самостоятельно занятых в численности занятого населения, %	46,8	45,1	43,6	43,8	42,5
Занятое население	1 185,7	1 163,2	1 132,1	1 147,2	1 134,9

Наибольшее количество занятых в 2017 году наблюдалось в сфере торговли - 217,8 тыс. человек, в сельском хозяйстве – 186,2 тыс. чел. и в сфере образования – 182,6тыс. чел. В строительстве было занято 92,3тыс. чел., в транспорте - 85,1тыс. чел., в обрабатывающей промышленности - 41,7тыс. чел.

С 2013 года по 2017 год увеличилось количество наемных рабочих на 3,3%. За этот период снизилось количество самозанятого населения на 14,8%.

Доля рабочей силы к общему количеству населения в процентном соотношении является одной из самых низких (64,7%) (таблица 2).

Таблица 2 - Основные индикаторы рынка труда Туркестанской области в сравнении с данными по стране

	Рабочая сила, тыс. человек					Доля рабочей силы, в процентах				
	2013	2014	2015	2016	2017	2013	2014	2015	2016	2017
Республика Казахстан	9 041,3	8 962,0	8 887,6	8 998,8	9 027,4	71,7	70,7	69,7	70,0	69,7
Туркестанская область	1 255,2	1 229,9	1 195,9	1 210,0	1 197,0	70,9	68,6	65,8	66,3	64,7

Регион является одним из самых трудоизбыточных в стране. По уровню безработицы регион занимает второе место в стране, по уровню долгосрочной безработицы 3 место, а в общей структуре рынка труда Казахстана по количеству рабочей силы в сельской местности регион находится на втором месте (Рис. 1).

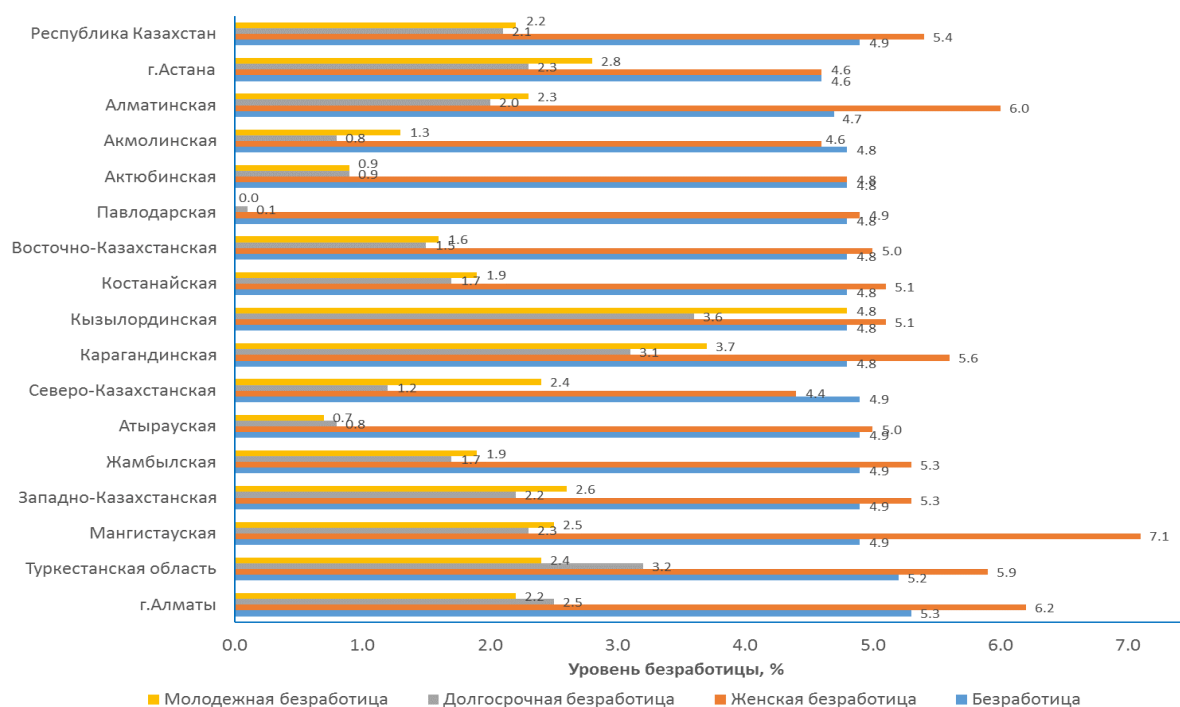

Рис. 1 - Уровень безработицы в Казахстане в региональном разрезе в 2017 году

Большая часть населения региона проживает в сельской местности. Соответственно, количество рабочей силы в сельской местности больше (676,2тыс. чел.) чем в городской (520,9тыс. чел.). С 2013 года по2017 год в сельской местности региона наблюдается стабильное падение занятости: его уровень снизился на 5,3%.

С 2013 года по2017 год количество рабочей силы на селе снизилось с 771,1тыс. чел. до 676,6 тыс. чел. или на 14% (таблица 3).

Таблица 3 - Основные индикаторы рынка труда сельского населенияТуркестанской области

	2013	2014	2015	2016	2017
Рабочая сила, тыс. чел.	771,1	773,0	678,6	692,7	676,2
Занятое населения, тыс. чел.	731,1	732,4	641,8	657,2	641,3
Уровень занятости сельского населения, %	69,3	68,3	64,9	65,8	63,9
Наемные работники, тыс. чел.	338,5	368,2	328,9	329,8	334,9
Самостоятельно занятое население, тыс. чел.	392,5	364,2	313,0	327,3	306,4
Доля самостоятельно занятое население в численности занятого сельского населения, %	53,7	49,7	48,8	49,8	47,8
Безработное население, тыс. чел.	40,0	40,6	36,8	35,5	34,9
Уровень безработицы, %	5,2	5,3	5,4	5,1	5,2
Уровень молодежной безработицы (15-28 лет), %	2,5	2,0	4,2	3,7	4,2

Несмотря на снижение количества сельского безработного населения в течении пяти лет на 5,1тыс. человек, уровень безработицы по отношению к занятому населению, практически, остается неизменным: в 2013 и в 2017 годах данный показатель составлял 5,2%.

Доля самозанятого населения в регионе составляет 42,5% от всех занятых, в сельской местности этот показатель равен 47,8%.Несмотря на уменьшение численности самозанятых работников в последние годы (с 53,7% в 2013 году до 47,8% в 2017 году), их количество остается одним из самых высоких в стране.

В 2017 году по количеству трудоспособной молодежи регион занимал 3 место на

национальном уровне, уровень молодежной безработицы составлял 3,2%(4 место в стране). По уровню долгосрочной молодежной безработицы регион занимает 3 место: 15,5% безработной молодежи ищут работу 6 - 12 месяцев, 27% – от 3 до 6 месяцев. Около 40% молодежи трудится в отраслях, отличных от полученного образования, значительная часть сельской молодежи уезжают в города.

Регион обладает образовательными ресурсами: функционируют 11 высших учебных заведений (75 тыс. студентов), 92 технических и профессиональных учебных заведений (77 тыс. студентов).

В регионе расположены месторождения железной и полиметаллических руд, а по запасам урана область находится на 2 месте в мире после Австралии, по запасам фосфоритов и железных руд - 3 место по стране. Минерально-сырьевые ресурсы региона позволяют наладить производство строительных материалов: поделочные камни, огнеупорные керамические и бентонитовые глины, минеральные краски, кварцевые пески, известняк, гипс, травертин).

В 2017 году ВРП области составлял 5,9% в структуре ВВП страны, тогда как в промышленно развитых регионах Казахстана данный показатель значительно выше: от 6,2% до 21,8%.

Основные социально-экономические показатели Туркестанской области за 2017 год приведены в таблице 4.

Таблица 4 – Основные социально-экономические показатели Туркестанской области

	Численность населения, тыс. чел.	Уд. вес ВРП в общем объеме ВВП, в %	Объем промышленного производства, млн. тенге	Инвестиции в основной капитал	Уровень активности в области инноваций, в %	Затраты на НИОКР, млн. тенге	Показатели деятельности субъектов МСП	
							Кол-во субъектов в МСП, единиц	Численность занятых, человек
Республика Казахстан	18507,9	100,0	22 790 209	8 770572	9,6	92 732,5	1 145 994	3 190 133
Туркестанская	1982,8	5,9	832 114	485 402	6,5	1 338,1	177 411	332 339

В 2017 году в регионе промышленными предприятиями было выпущено продукции на сумму 832 114 млн.тенге, а в других регионах – в 2 – 6,6 раз больше.

В 2017 году уровень инновационной активности предприятий региона составлял 6,5%,.

Удельный вес зарегистрированных в регионе юридических лиц к общему их числу по стране составил 30,5%, а количество предприятий малого бизнеса на 1000 жителей составляет (по активным предприятиям) – 52,5 и является одним из высоких показателей в национальном масштабе.

Используя данные проведенного анализа составлен рейтинг социально – экономического потенциала региона среди других регионов страны (Рисунок 2).

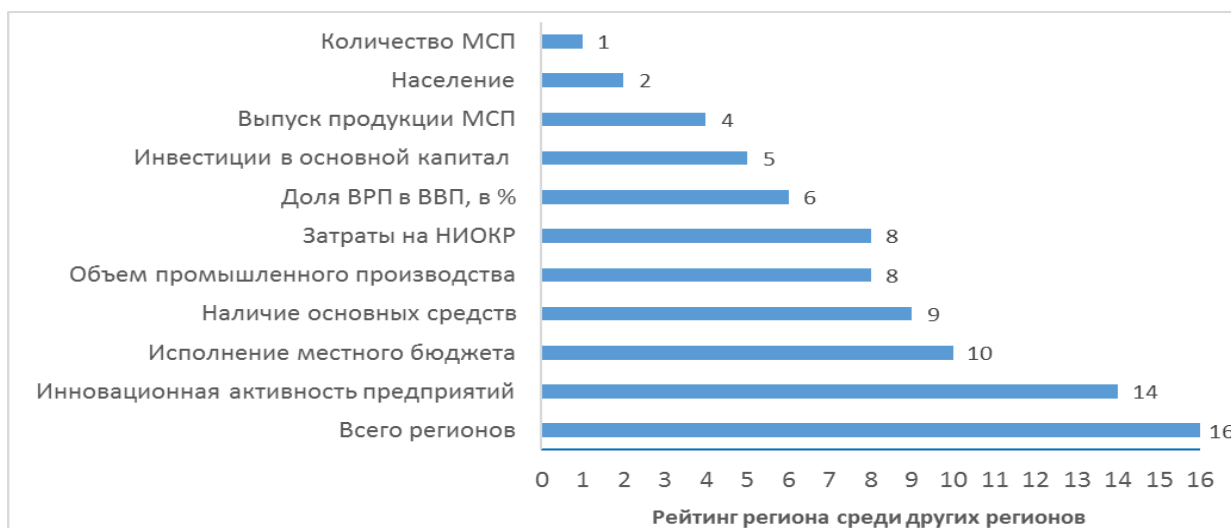

Рисунок 2 –Рейтинг социально–экономического потенциала региона среди других регионов страны

Результаты и их обсуждение

Трудоизбыточный регион (страну, рынок) можно определить как регион (страна, рынок), который характеризуется высоким уровнем естественного и механического прироста населения [4]; имеет высокие темпы роста трудовых ресурсов, опережающие темпы увеличения рабочих мест; в регионе преобладает сельское население; наблюдается углубление кризисных явлений в традиционных отраслях и падение спроса на рабочую силу со стороны предприятий. На трудоизбыточность региона также влияет уровень участия в рабочей силе, молодое население, структура промышленности и уровень образования.

Национальные и региональные сельскохозяйственные цепочки поставок региона обеспечивают население важнейшими продуктами питания, регион также имеет значительный экспортный потенциал и выгодное географическое расположение – область находится на юге Казахстана, через ее территорию проходят транзитные маршруты из Европы, России, стран СНГ в другие среднеазиатские страны и наоборот; функционирует транспортный коридор «Западная Европа-Западный Китай». Благоприятный теплый климат способствует выращиванию овощей и фруктов круглый год.

Тем не менее, сезонный характер производства и высокая фондоемкость; низкая эффективность и слабое внедрение НИОКР, иммобильность материально-технических ресурсов, используемых в аграрной сфере; высокая зависимость от природно-климатических условий; наличие постоянного риска в получении стабильных доходов; ценовая неэластичность спроса на многие продукты сельского хозяйства и низкая прибыльность; большие временные разрывы в цепочках поставок, временной лаг между произведенными затратами и получением продукции и многие другие особенности приводят к неконкурентоспособности отраслей АПК и, как результат, к существенному снижению его привлекательности для инвесторов, порождают необходимость постоянного вмешательства и поддержки государства.

Перечисленные факторы вызывают большую напряженность именно в сельской местности, где возможности трудоустройства и выбор вакансий сильно ограничены, а темпы роста и продолжительность безработицы выше, чем в городе, и превышают социально допустимый уровень. В странах с иной структурой и организацией сельского хозяйства и цепочек поставок, когда большая часть ЭАН в сельских районах занята в сельском хозяйстве и самозанятость на семейных фермах находится на высоком уровне, отмечается более низкий уровень трудоизбыточности в сельской местности по сравнению с городскими районами ввиду[5].

Для решения проблем на рынке труда в регионе необходимы качественные изменения в структуре рынка труда. Необходимо уменьшить долю самозанятого населения и увеличить долю занятых в реальном секторе экономики за счет реализации крупных инвестиционных проектов в АПК региона и обрабатывающей промышленности. Целесообразно также сконцентрироваться на формировании условий для привлечения новой волны инвестиций, развития массового предпринимательства, туризма, обрабатывающей промышленности, информационно-коммуникационных технологий и других перспективных отраслей экономики[6].

Рост производства обрабатывающих отраслей промышленности создает новые цепочки поставок, влияет на уровень развития экономики региона, что, в свою очередь, сказывается на сокращении безработицы, прирост инвестиций в обрабатывающую отрасль, увеличении числа рабочих мест и занятости.

Выводы

Путем сравнительного, дидактического и описательного анализа региональных и национальных демографических и социально-экономических показателей, индикаторов рынка труда, изучения национального и международного законодательства, практик и литературы в отношении цепочек поставок и трудоизбыточности были выполнены поставленные перед исследованием задачи, достигнута цель исследования и получены следующие результаты.

В регионе преобладают сельскохозяйственные и промышленные цепочки поставок с существенным превалированием первых. Несмотря на большой агропромышленный, транспортный, ресурсный, минерально-сырьевой, климатический, образовательный и трудовой потенциал региона, развитие региона, создание новых и развитие существующих цепочек поставок, в том числе национального и транснационального уровня, существенно затруднено рядом причин, включая неэффективное и низко производительное сельское хозяйство, технологическую отсталость, иммобильность материально-технических ресурсов. В результате, регион является одним из самых трудоизбыточных в стране.

В ходе исследования были выявлены общие факторы, влияющие на трудоизбыточность региона (страны), определяющими из которых на примере целевого региона, Туркестанской области Республики Казахстан, являются: высокий уровень естественного и механического прироста населения; высокие темпы роста трудовых ресурсов, опережающие темпы увеличения рабочих мест; преобладающее сельское население; углубление кризисных явлений в традиционных отраслях и падение спроса на рабочую силу со стороны предприятий.

Методы, результаты и рекомендации исследования позволят ученым и должностным лицам как Республики Казахстан, так и других стран, применить данные и рекомендации исследования при разработке национальных и региональных программ, направленных на развитие региона, создание региональных и национальных и глобальных цепочек поставок, улучшения положения на соответствующих рынках труда.

Список литературы

1. Gentry, B. S., Boyce, E., Martin, A., Webster, M., & Weston, R. (2017). Regional Supply Chains: Strengthening Urban-Rural Connections Around the Benefits from Natural Areas.
2. Puche, J., Ponte, B., Costas, J., Pino, R., & De la Fuente, D. (2016). Systemic approach to supply chain management through the viable system model and the theory of constraints. *Production planning & control*, 27(5), 421-430.
3. Закон Республики Казахстан от 21 июня 2013 года № 105-V «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» (downloadedat: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31408637).
4. Gold, S., Kunz, N., & Reiner, G. (2017). Sustainable global agrifood supply chains: exploring the barriers. *Journal of Industrial Ecology*, 21(2), 249-260.

5. Chen, L. X., Chew, Y. B., Lim, R. L. H., Tan, W. Y., & Twe, K. Y. (2017). Macroeconomic Factors Affecting Unemployment Rate In China (Doctoral dissertation, UTAR).
6. Jelic, S., Jovanovic, T., & Zivkovic, D. (2016). Unemployment Determinants in Rural Areas of Serbia in Transition Period. In International Conference on Competitiveness of Agro-food and Environmental Economy Proceedings (Vol. 5, pp. 110-115). The Bucharest University of Economic Studies.
7. Дегтева, Д. А. (2018). Сравнительный анализ моделей рынка труда Казахстана и России (Doctoral dissertation, Южно-Уральский государственный университет).

Түйін

Экономика дамыған сайын аймақтық, ұлттық және дүниежүзілік деңгейдегі тауарлар мен қызметтердің тұрақты жеткізу тізбегіне қажеттілік артады. Еңбек нарықтары жабдықтау тізбегінің инфрақұрылымын құрудан кем емес, өйткені еңбек нарығындағы теңгерімсіздік жағдайында жабдықтау тізбегі оның тұрақты жұмыс істеуі үшін қажетті персоналды жалдауда айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Түркістан облысында ауылшаруашылық және өнеркәсіптік жабдықтау тізбектері алдыңғы қатарлы басымдықпен басым. Аймақтың ірі агроөнеркәсіптік, көліктік, ресурстық, минералды-климаттық, білім беру және еңбек әлеуетіне қарамастан, аймақтың дамуы, жаңаларын құру және қолданыстағы жабдықтау тізбектерін дамыту бірқатар себептерге, соның ішінде тиімсіз және өнімділігі төмен ауылшаруашылығына, технологиялық артта қалушылыққа, материалдық-техникалық тұрғыдан қозғалмауға байланысты. ресурстар.

Зерттеу барысында аймақтың еңбек артықшылығына әсер ететін жалпы факторлар анықталды, олардың анықтаушылары: халықтың табиғи және механикалық өсуінің жоғары деңгейі; жұмыс орындарының өсу қарқынынан озып, еңбек ресурстарының жоғары өсу қарқыны; ауыл тұрғындарының басым бөлігі; дәстүрлі салалардағы дағдарыстық құбылыстардың тереңдеуі және кәсіпорындардың жұмыс күшіне сұранысының төмендеуі.

Abstract

As the economy develops, the need for sustainable supply chains of goods and services at regional, national and global levels increases. Labor markets are no less important than building the infrastructure of the supply chain itself, since in the event of an imbalance in the labor market, the supply chain experiences significant difficulties in hiring the personnel necessary for its sustainable operation.

In the Turkestan region, agricultural and industrial supply chains dominate with a significant prevalence of the former. Despite the large agro-industrial, transport, resource, mineral, climatic, educational and labor potential of the region, the development of the region, the creation of new and the development of existing supply chains is significantly hampered by a number of reasons, including inefficient and low-productivity agriculture, technological backwardness, immobility of material and technical resources.

In the course of the study, general factors were identified that affect the labor surplus of the region, the determining ones of which are: a high level of natural and mechanical population growth; high growth rates of labor resources, outstripping the rate of job growth; predominantly rural population; deepening crisis phenomena in traditional industries and falling demand for labor from enterprises.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

УДК 343.98

А.О. Бейсембаева, А.С. Байтанова

з.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент, Қазақстан

**ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНИКАНЫ
ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аннотация

Криминалистика - үздіксіз дамудағы заң ғылымы. Қазіргі уақытта отандық криминалистика көтерілуде. Қазақстан криминалистері құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін өздерінің ғылыми ізденістері мен практикалық ұсыныстарының маңыздылығын түсіне отырып, ғылыми эзирлемелерде қылмысқа қарсы күрес ісінде қолданып, ғылыми білімнің көптеген салаларының қазіргі заманғы жетістіктерін белсенді пайдаланады. Ақпараттық-талдау жұмысының әдістерін ашу және тергеу процесінде пайдаланудың - қазіргі уақытта болып жатқан құқық қорғау органдарының қызметіне есептеу техникасы құралдарын қарқынды енгізу процестерімен анықталады, бұл тергеу тиімділігін күрт арттырады. Бұл ретте криминалистикалық қызметті компьютерлендіруге көп көңіл бөлінеді. Аталған ғылыми және практикалық іздестіру бағыты қылмыстарды тергеу бойынша криминалистикалық қызметті одан әрі жетілдіруге маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Нәтижесінде криминалистиканың шығармашылық әлеуеті кеңейді. Қылмысты ашу мен тергеудің ұсынылған құралдары, тәсілдері мен әдістері неғұрлым заманауи және тиімді болды.

Ключевые слова: криминалистика, ақпарат, компьютер, қылмыс, технология, маман, техника, тактика.

Кейінгі жылдары ақпараттық технология, есептегіш техникалары және коммуникация құралдарының қарқынды дамуы байқалуда. Жиырмамыншы ғасырдың орта ширегінде басталған ақпараттық революция әрқилы мәліметтерге жедел қол жеткізу қолайлығымен қатар көптеген этикалық, психологиялық, әлеуметтік және құқықтық мәселелер туғызды. Қазіргі кезде елімізде ақпараттық қауіпсіздік және компьютерлік қылмыс мәселелері ерекше байқалып отыр. Осының бәрі құқық қорғау, атап айтқанда, тергеу және жедел іздестіру органдарының жұмыстарын одан әрі жетілдіруді, олардың қазіргі заманғы криминалистикалық тәсілдер мен әдістерді іскерлікпен пайдалануын, қылмыстың алдын алу, оның болуына себеп болған жағдайларды дер кезінде жою үшін арнайы шаралар қолдануын талап етеді.

2010 жылғы 17 тамыздағы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығында көрсетілгендей, құқық қорғау органдары мен соттар қызметінің қолжетімділігін және ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында олардың қызметіне инновациялық технологияларға негізделген озық әлемдік тәжірибені енгізуді қамтамасыз етілсін, яғни қылмыстың жаңа түрлері, оның ішінде компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстардың алдын алу және тергеу мәселесі басым айтылған[1].

Қоғамның заманауи даму кезеңі адам қызметінің барлық елеулі салаларында электрондық санау машиналарының жаппай қолданылуы арқылы ақпараттарды автоматты

түрде өңдеу жүйесімен сипатталып отыр. Қолданыстағы қылмыстық кодекспен компьютерлік ақпаратқа заңсыз ену, электрондық санау машиналары үшін зиян бағдарламаларды құру, пайдалану және тарату, компьютерлік техниканы пайдалану ережелерін бұзу тәрізді құқық бұзушылықтарға қатысты жауаптылық көзделген [2].

Қылмыс іздерін табуда ең көп ақпарат беруші шаралардың қатарына оқиға болған жерді қарауды және компьютерлік типтегі құрылғыны, оның бөлшектері мен коммуникация құралдары ретінде жүретін заттық дәлелдемелерді тексеруді жатқызуға болады. Осылайша, заң ғылымдарының докторы профессор Е.Ғ.Жәкішевтің айтуынша, оқиға болған жердің толық, пәрменді және дұрыс қаралуы тергеушінің осы тергеу әрекетіне ұқыпты дайындалуына тікелей байланысты [3].

Қылмыстарды тергеу кезінде ақпараттық-талдау жұмысы -бұл қылмыстық-құқықтық, қылмыстық іс жүргізу және тактикалық шешімдерді осы тергеу жағдайы үшін оңтайлы қабылдау, сондай-ақ өзара іс-қимыл жасайтын сараптама бөлімшелері мен анықтау органдарының қызметін қамтамасыз ету мақсатында дәлелді және бағдарлы ақпаратты жинау, сақтау, жүйелеу және талдау. Қылмыстық құрылымдардың қызметін ашу және тергеу кезінде тергеушілердің жедел қызметкерлермен өзара іс-қимылының негізгі мазмұны да ақпараттық-талдау жұмысымен және шешімдер қабылдаумен байланысты. Қазіргі кезеңде тергеу әрекеттері барысында пайдаланылатын ғылыми-техникалық құралдар оларды өндіру тактикасына әсер етеді. Оларды қолдану, яғни барлық тергеу іс-әрекетінің нәтижелері көбінесе жақсы өңделген және практикамен тексерілген әдістемелік ұсыныстардың болуымен және сақтауымен анықталады. "Қарқынды ғылыми-техникалық прогресс жағдайында криминалистиканы дамыту қылмыстарды тергеу және алдын алу мақсатында ақпаратты жинау және зерттеу үшін техникалық құралдар мен әдістерді пайдалану мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтуді қамтамасыз етеді", - деп атап өтті А.А. Исаев[4].

Практикалық қызметте қолданылатын техникалық құралдар-бұл көбінесе күрделі техникалық кешендер. Олар криминалистикалық маңызы бар ақпаратты анықтаудың, тіркеудің және өңдеудің дәстүрлі әдістерін жетілдіру үшін жағдай жасайды, оларды сапалы жаңа деңгейге қояды. Біз техникалық құралдар мен тиісті әдістердің жиынтығын қамтитын әдістемелер туралы ғана емес, ақпаратпен жұмыс істеу технологиялары туралы айтуымыз керек деп санаймыз. "Жаратылыстану және техникалық ғылымдар жетістіктерінің криминалистикаға ықпалдасу, техникалық құралдардың күрделенуі, оларды қолдану әдістемелерін жетілдіру және дамыту күрделі технологиялық операциялармен жиі ұштасады, - деп атап өтті Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов және Е. Р. Росинская[5]. Сондықтан тек криминалистикалық техника ғана емес, сонымен қатар технология туралы айту қажет. Қазіргі әлемде адам қызметінің қандай да бір саласының даму деңгейі онда ақпараттық технологиялардың қаншалықты толық және сауатты пайдаланылғанына тікелей байланысты. Қазақстан Республикасының "Ақпараттандыру туралы" заңы ақпараттық технологияны деректерді өңдеу жылдамдығын, ақпаратты жылдам іздеуді, деректерді таратуды, олардың орналасқан жеріне қарамастан ақпарат көздеріне қолжетімділікті қамтамасыз ететін есептеуіш техника құралдарын пайдалана отырып, ақпараттық процестердің мақсатты ұйымдастырылған жиынтығы ретінде анықтайды. Бұл технологиялар қоғамды ақпараттандыру процесінің негізінде жатыр[6].

Бұдан әрі жұмыста біз "компьютерлік технологиялар" терминіне жүгінеміз. Ақпараттық және компьютерлік технологиялар жалпы көп болғанымен, бірақ бұл ұғымдар бірдей емес. "Компьютерлік технологиялар" ұғымы ақпараттық түсінік. Компьютерлік технологиялар -бұл ақпараттық процестердің еңбек сыйымдылығын төмендету, сондай-ақ олардың сенімділігі мен жеделдігін арттыру мақсатында ақпаратты жинауды, өңдеуді, сақтауды және беруді қамтамасыз ететін бірыңғай технологиялық тізбекке біріктірілген компьютер (ЭЕМ) базасында әдістердің және бағдарламалық-техникалық құралдардың жиынтығы. Компьютерлендіру - XX ғасырдың аяғындағы ғылыми-техникалық прогрестің ең маңызды ерекшеліктерінің бірі. Бүгінде компьютерлік техника қандай да бір нысанда

пайдаланылмайтын адам қызметінің саласын табу екіталай. Компьютерлік технологияларды пайдалану үрдісі ақпаратпен жұмыстың барлық бағыттарында байқалады. Қылмыстарды ашу және тергеу бойынша қызметте, кез келген басқа сияқты, бұл тиімді жұмыстың қажетті шарты болып табылады. Соңғы жылдары құқық қорғау органдарының ғалым-заңгерлері мен практикалық қызметкерлері компьютерлік технологиялардың көмегімен бірқатар құқықтық, ұйымдастырушылық-басқарушылық және өзге де міндеттерді шешудің кейбір әдістерін әзірледі. Криминалистикалық қызметте компьютерлік технологиялармен қолдану маңызды нәтижелерге қол жеткізілді. Компьютерлік технологияларды пайдалану криминалистикалық қызметтің белгілі бір аспектілеріне түбегейлі әсер етеді, оның нақты мақсаттарына жету жолдары туралы дәстүрлі түсініктерді бұзады. Тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету композициялық портреттер жасауға, сараптамалар мен зерттеулердің кейбір түрлерін орындауға, тергеу барысында іс жүргізу құжаттарын дайындауға және т. б. мүмкіндік береді[7].

Біздің зерттеу аспектісінде көру арқылы қабылданатын ақпараттың компьютерлік технологияларын пайдалана отырып, түсіру және өңдеу принциптерін егжей-тегжейлі қарастыру орынды деп санаймыз. Компьютерлік технологияларды пайдалана отырып өңделетін көру арқылы қабылданатын (көру) ақпарат символдық және графикалық нысандарда, басқаша айтқанда, қарапайым бейнелеу түрінде немесе адамның арнайы әзірленген кодтау жүйесі бойынша көрінеді. Абстрактілі белгілер бола отырып, таңбалар көмегімен түсірілген ақпаратпен жұмыс істеуді жеңілдетеді. Арнайы бағдарлама-кодтық кестелер оларды тиімді өңдеуді қамтамасыз етеді. Бұл бағдарламалар компьютер жұмыс істейтін сандық мәндерді тиісті таңбаларға және керісінше аудару кілті болып табылады[8].

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің 2010 жылғы 17 тамыздағы № 1039 Жарлығы
2. Б.М. Нурғалиев, Криминалистика: Учеб. / Отв. ред – Караганда: Болашақ -Баспа, –2012, 779 с.
3. Е.Ф.Жәкішев, Криминалистика. Оқулық. Алматы, Жеті жарғы, 2006, 250 б.
4. А.А. Исаев, Криминалистика. Оқулық. Алматы, Жеті жарғы, 2006, 520 б.
4. Т.В. Аверьянова, Е.Р.Россинская, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов Криминалистика: Учебник / - 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма: НИЦ Инфра-М, 2019, 928 с.
5. Қазақстан Республикасының "Ақпараттандыру туралы" заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ.
6. А.О. Шәкенов, Криминалистика Оқулық. Астана : Фолиант, 2008, 462 б.
7. Ю.М. Батулин, А.М. Жодзинский, Компьютерная преступность и компьютерная безопасность. Учебник, Москва 2001, 160 с.

Аннотация

В настоящее время такая проблема, как компьютерное преступление, давно стала объективной реальностью, однако проблема преступлений в сфере компьютерной информации не может быть решена одним из мер правового характера. Тенденции совершенствования науки и техники в современных условиях тесно связаны с обоснованием какого-либо решения, принимаемого в целях повышения эффективности выбора наиболее рациональных путей выполнения прикладных задач в различных отраслях и направлениях развития общества. Таким образом, для того, чтобы принятое решение было обосновано и отражено обозначенными задачами в любой области науки или техники, необходимы критерии и показатели, по которым оценивается и обосновывается ее правильность и эффективность. Критерии эффективности являются основным инструментом принятия рациональных или разумных решений. В настоящее время процессы информатизации преобладают в эволюционном переходе общества на путь демократического развития, так как степень информационного насыщения

социальной сферы является одним из главных критериев устойчивого прогресса цивилизации. Принимая во внимание опыт развитых стран в борьбе с преступностью в информационной сфере, а также с учетом криминогенной ситуации, сложившейся в стране, можно сказать, что интенсивное внедрение компьютерных технологий во все сферы современной государственной и экономической деятельности приведет не только к очевидным положительным выводам и перспективам, но и к таким негативным последствиям, как "компьютерные преступления".

Abstract

Currently, such a problem as computer crime has long been an objective reality, but the problem of crimes in the field of computer information cannot be solved by one of the legal measures. Trends in improving science and technology in modern conditions are closely related to the justification of any decision taken in order to increase the efficiency of choosing the most rational ways to perform applied tasks in various sectors and directions of society's development. Thus, in order for the decision made to be justified and reflected by the designated tasks in any field of science or technology, criteria and indicators are needed to evaluate and justify its correctness and effectiveness. Performance criteria are the main tool for making rational or reasonable decisions. Currently, the processes of Informatization prevail in the evolutionary transition of society to the path of democratic development, since the degree of information saturation of the social sphere is one of the main criteria for the sustainable progress of civilization. Taking into account the experience of developed countries in combating crime in the information sphere, as well as taking into account the criminal situation in the country, we can say that the intensive introduction of computer technologies in all areas of modern state and economic activity will lead not only to obvious positive conclusions and prospects, but also to such negative consequences as "computer crimes".

ӘОЖ 334.08

Г.Д. Мейркулова, Г.П. Жарылкапова, Е.Т. Алимбеков

з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҮРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚҚА ҚАЙШЫ ІС-ӘРЕКЕТТЕРГЕ БАРУШЫ ТҮЛҒА МЕН ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Түйін

Жалпы алғанда қылмыстың тұлғасын қоғамға жатқозқарасының, қоғамдық мүддеге теріс қарауы мен өзінің қоғамға қауіпті жолдарды жүзеге асыру ойы және теріс нәтиже болдырмау жолындағы әрекетсіздігі кесірінен қылмыс жасаған адамның тұлғасы арқылы анықтауға болады. Бұл проблема оларды топтамаларға және типтерге бөлу арқылы шешімін табады. Топтама деп статистикалық жиынтықты белгілі бір топтарға, сипаттарға бөлуді айтады, мұнда бір немесе бірнеше белгілердің статистикалық кең таралғандығы сияқты критерийлер пайдаланылады.

Бұл ретте өз сипаттамалары кешенінде адамның жеке басы емес, қылмыскерлер контингенті зерделенеді.

Типология - қылмыскерлердің неғұрлым тереңірек сипаттамасы болып табылады. Ол зерттелетін қылмыстық әрекеттің тууы мен дамуының тегін, себебін, заңдылығын ашуға, болжам жасауға мүмкіндік береді.

Қылмыскердің жеке басын типологиялаудың тәжірибелік мәнін, ең алдымен, сақтандыру және жазалау-тәрбиелеу шараларын бөліп қарастыру, кейбір тергеу мәселелерін шешу, қылмыстық қылықтың кейбір типтерін айқындап талдау, сондай-ақ бұл қылықтарды адамның кейбір ерекшеліктері арқылы түсіндіру мүмкіндіктерімен байланыстырады

Кілттік сөздер: қылмыскердің тұлғасы қылмыстық мінез-құлық себептерін криминологияда типологияны қылмыстық іс-әрекетті

Қылмыстылық - адамның мінез-құлқы нысандарының бірі, ал қылмыс - адамның саналы түрде жасаған әрекеті, нақты қылығы. Адамның тұлғасын сипаттайтын қасиеттердің бәрін біліп алмай, жеке адам қылмысының себебін немесе жалпы қылмыс себебін біліп-түсіну мүмкін емес.

Криминология қылмыс тұлғасы деп қылмыстық заңды басқа жағдайлар мен мән-жайлармен қоса адамдарды кінәлі ететін, осылайша оның қоғамға жат қылықтарына әсер ететін әлеуметтік және әлеуметтік мәні қасиеттердің, белгілердің, қатынастардың жиынтығы деп таниды.

Қылмыскердің тұлғасын криминологиялық зерттеу түбінде алдын-алу шараларын жүргізу үшін маңызы бар қылмыс туғызатын мінез-құлықтарды анықтау мен оларды бағалай білу мақсатында жүргізіледі[1].

Жалпы алғанда қылмыстың тұлғасын қоғамға жаткөзқарасының, қоғамдық мүддеге теріс қарауы мен өзінің қоғамға қауіпті жолдарды жүзеге асыру ойы және теріс нәтиже болдырмау жолындағы әрекетсіздігі кесірінен қылмыс жасаған адамның тұлғасы арқылы анықтауға болады.

Сонымен бірге қылмыскердің тұлғасын зерттеу диалектикалық категорияларға сәйкес негізгі үш деңгейде жүзеге асырылады:

1) жалпы ерекше жеке бірінші - деңгейде «қылмыскер тұлғасының» жалпы ұғымы мен оның негізгі белгілері мен қасиеттері қарастырылады.

2) екінші-деңгейде бірқатар жағдайда қылмыстылықтың жекелеген түрлеріне, яғни, халық шаруашылығының жекелеген салаларында, жекелеген аймақтарында және басқалардағы қылмыстылыққа сай келетін қылмыскерлердің жекелеген категориялары мен типтері қарастырылады.

3) үшінші-деңгейде нақты қылмыскер (нақты қылмыс) қарастырылады.

Осыдан келіп осы қасиеттерді жан-жақты есепке алып отыратын жеке жұмыстарды жүргізудің мейлінше күрделілігі туындайды «Нақты тұлға» ұғымы жеке қайталанбас қасиеттерді білдіреді[2].

Ол тұрмыстық жағдайдағы қылмыскерлерді топтастыру қылмыскерлік пен күрес әр адамның жеке дара қайталанбас сипатына қарай бағдар алмайды, бұл жерде қылмыскерлер контингентінің біртекті еместігі ескерілуі тиіс.

Бұл проблема оларды топтамаларға және типтерге бөлу арқылы шешімін табады. Топтама деп статистикалық жиынтықты белгілі бір топтарға, сипаттарға бөлуді айтады, мұнда бір немесе бірнеше белгілердің статистикалық кең таралғандығы сияқты критерийлер пайдаланылады.

Бұл ретте өз сипаттамалары кешенінде адамның жеке басы емес, қылмыскерлер контингенті зерделенеді. Қандай да бір белгілердің олардың арасында статистикалық кең таралғандығы айқындалады.

Мыналарға негізделген топтамалар кең таралған: демографиялық мәліметтерге (жынысы, жасы, т.б.); кейбір әлеуметтік-экономикалық критерийлерге: білімі, айналысатын жұмысы, тұрғылықты тұратын орнының және айналысатын жұмысының бар-жоқтығы (есірткі, ішімдік ішетін алкогольдіктер және т.б.);

Адамның қылмыс жасаған кездегі жағдайына. Бұл жерде мыналардың маңыздылығы бар: біріншіден, адамның ішімдікке, есірткіге мас күйде болуы, екіншіден, адамның қылмыс жасағанда топта және қандай топта болғандығы, үшіншіден, бас бостандығынан айыру орынында болуы және т.б.

Қылмыстық іс-қимылының сипатына: қасақана немесе абайсызда, ар-намысын қорлау (көре алмаушылық, қызғаншақтық), алғашқы және қайталап, т.б. Ал тұрмыстық жағдайдағы адамның қылмыстық әрекетке барушының типологиясы дегеніміз қылмыскерлердің әр түрлі контингенттерінің неғұрлым тереңірек сипаттамалары. Ол қылмыстық іс-қимылмен себептік байланыстағы елеулі белгілерге негізделеді[4].

«Типология» жиынтықты белгілер – көрініс табу және белгілер-себептер негізінде топқа бөлінудің мазмұндық сипатымен тығыз байланысты.

Типология негізіне соңғылар міндетті түрде жатады, кейде олар белгілер – көрініс табумен бірге келеді. Тұрмыстық жағдайда болсын өз ортасындада адамның өміріне, денсаулығын, денесіне қол жұмсалмауын және бостандығын қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастарға жасалатын барлық қастандықтардың басым көпшілігі күш қолданылып, кейбір жағдайларда психикасына қысым көрсетіліп жасалатын қылмыстар.

Қылмыстылық- адамның мінез-құлқы нысандарының бірі, ал қылмыс - адамның саналы түрде жасаған әрекеті, нақты қылығы.

Адамның тұлғасын сипаттайтын қасиеттердің бәрін біліп алмай, жеке адам қылмысының себебін немесе жалпы қылмыс себебін біліп-түсіну мүмкін емес.

Криминология ғылымы адамның тұрмыстық немесе отбасында қылмыскер болып қалыптасуы немесе оның қылмыскер болып тумады, қылмыстылық тұлғаның қалыптасуы кезеңіндегі жайсыз жағдайлардың салдарынан пайда болады деп пайымдайды. Алайда жайсыз жағдайдың бәрі бірдей және әр уақытта қылмыстық мінез-құлық тудырады деп ойлауға болмайды.

Адам іс жүзінде өзінің психологиялық табиғатына сай келетін шарттар мен факторларды тандап алып және оны белгілі бір дәрежеде игереді.

Қылмыскер тұлғасы - қылмыстылыққа итермелеуші әлеуметтік өмір жағдайы мен осы жағдайдың салдарынан блған қылмыстың арасын жалғастырушы буын болып саналады.

Криминология ғылымы қылмыскер тұлғасы деп -қылмыстық заңды басқа жағдайлармен және мән-жайлармен қоса адамды кінәлі ететін, осылайша оның қоғамға жат қылықтарына әсер ететін әлеуметтік және әлеуметтік мәні қасиеттердің, белгілердің, қатынастардың жиынтығы деп таниды [3].

Қылмыскердің тұлғасы өзінің бағыттылығы арқылы көзқарас пен бағдар мазмұнымен, қажеттік деңгейі мен шеңберімен ерекшеленеді.

Алайда осындай жағдайға қарап, қылмыс жасаған адамдардың барлығында бірдей қоғамға жат көзқарас пен бағыт-бағдар бар деп ойлауға болмайды. Мұндайлар болмағанның өзінде де қылмыскердің тұлғасы мен оның қылмыстық мінез-құлық себептерін зерттеудің қажеттігі күн тәртібінен алынып тасталмайды. Дегенмен қылмыскерлердің басым көпшілігі осындай ерекшеліктермен көзге түседі [6].

Қылмыскердің тұлғасы - криминология нәрсесі ретінде, мұндай тұлға әлеуметтік мәні бар жеке-нақты объекті ретінде немесе жалпы әлеуметтік тип ретінде қарастырылуы тиіс пе деген пікірталас тудырды.

Қылмыс жасаушы адамдар әртүрлі белгілер бойынша бір-бірінен ерекшеленеді, олардың әрқайсысы өзінше жеке-дара.

Сонымен қатар қылмыс жасаушы барлық адамдарды ортақ бір немесе бірнеше белгілер сипаттайтын топтарға (типтерге) топтастыруға болады.

Криминологияда типологияны қылмыстық іс-әрекеттің біртекті (типтік) үлгілерін оның неғұрлым ортақ моделіне (типіне) келтіру деп түсінеді [5].

Бұл ретте ең алдымен неғұрлым маңызды криминологиялық немесе қылмыстық-құқықтық белгілер: криминалдық сылтаунама, криминогендік бұзылу немесе қоғамдық қауіптілік дәрежесі, қаншалықты бойға сіңгендігі, бағыттылық сипаты ескеріледі. Адамның басқа да қасиеттері назарға алынады.

Типология - қылмыскерлердің неғұрлым тереңірек сипаттамасы болып табылады. Ол зерттелетін қылмыстық әрекеттің тууы мен дамуының тегін, себебін, заңдылығын ашуға, болжам жасауға мүмкіндік береді.

Қылмыскердің жеке басын типологиялаудың тәжірибелік мәнін, ең алдымен, сақтандыру және жазалау-тәрбиелеу шараларын бөліп қарастыру, кейбір тергеу мәселелерін шешу, қылмыстық қылықтың кейбір типтерін айқындап талдау, сондай-ақ бұл қылықтарды адамның кейбір ерекшеліктері арқылы түсіндіру мүмкіндіктерімен байланыстырады [3].

Қылмыскер тұлғасы кез келген адам тұлғасы сияқты белгілі бір құрылымға - өзара байланысқан және өзара әрекеттес элементтер тобына ие болатын тұтастай құрылым болып көрінеді.

Қылмыскер тұлғасының құрылымын зерттеу элементтер мен құрылымдар арасындағы байланыстардың өзгерістерін тұлғаның түбірімен қайта жаңғыруымен пара-пар болғандықтан, оның мінез-құлқындағы қозғалмалы күштеріне жақындасып, танып-білу.

Қылмыскер тұлғасының құрылымын анықтау барысында оның басқа адамдармен араласу нәтижесінде және өз кезегінде белгілі бір істің; танымның, қарым-қатынастың субъектісі әлеуметтік мәні бар қасиеттер жиынтығын иеленуші деп қарау керек[4].

Қылмыскер тұлғасын танып-білу тұлғаның құрылымы оның жүзеге асырылатын элементтері арасындағы қалыптасатын қоғамдық қатынастарды талдау арқылы ғана мүмкін.

Қылмыскер тұлғасы құрылымының өзі бірқатар құрылымдық бөліктерге бөлінеді, яғни қылмыскер тұлғасын төмендегі блоктардан (жүйелік бөліктерден) құралатын жүйе ретінде қарастыруға болады:

1) қылмыскер тұлғасының демографиялық блогы;

2) қылмыскер тұлғасының әлеуметтік-мәдени блогы;

3) қылмыскер тұлғасының экономикалық блогы (қоғамдық өндіріс жүйесіндегі жағдайы мен материалдық қамтамасыз етілуінің деңгейі);

4) тұлғаның әлеуметтік институттарға қатысты блогы серіктесілік қатысы, әлеуметтік институттарға арқа сүеушілік, дұшпандық қатынастары, олардың қызметінің шырқын бұзуға ұмтылысы);

5) тұлғаның әлеуметтік қауымдастықтарға қатысты блогы (жағымды әлеуметтік міндеттер атқаруға бағытталған, бірақ шырқы бұзылып, соның салдарынан өзінің мүшелеріне жағымсыз әсер ете бастаған, сондай-ақ мүшелерінің жағымсыз пиғылдары негізінде құрылған қауымдастықтар);

б) тұлғаның әлеуметтік нормаларға қатысты блогы.

Адамның мінез-құлықтары белгілі бір әлеуметтік нормалар жүйесімен реттелетіні белгілі. Бұл нормалардың бәрі мынадай екі топқа бөлінуі мүмкін:

а) бүкіл қоғам мойындаған (жалпы әлеуметтік);

б) жекелеген қауымдастықтар мойындаған және қорғаған.

Мұның өзін: жалпы әлеуметтікке сай келетін; оларға бейтарап; оларға қарама-қарсы деп бөліп қарауға болады [7].

Сөйтіп тұлға мен әлеуметтік институттардың арасындағы қатынастарды тек тұлға ғана сипаттап қоймайды, оның қалыптасуына кері әсер еткен факторлар да сипаттайды. Құрылымдық бөліктерден бір нәрсені алып тастау - бөліктер өз-өзінен дербес жалғасын таба алмайтындықтан, бүкіл құрылымның тұтастығын бұзады. Демек олардың бәрі де бір-бірімен өзара тығыз байланыста және біріне-бірі тәуелді [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі – Алматы. Юрист, 2015.
2. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. - Алматы: 2006. С.224.
3. Абельцев С.Н. Побой истязания проблемы криминологии // Под ред. Г.А.Аванесов. 1999. С.5.
4. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы. 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға ортақ Декларациясы. 1966 жылғы адам құқықтары туралы пактілері және адам құқықтары жөніндегі басқа да халықаралық шарттар.
5. Конвенция, әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысанын жою туралы бала құқықтары туралы 1989 жылғы Конвенция.
6. Борчашвили И.Ш., «Уголовное право». Комментарий. Астана: 2015г. С.87
7. Кайыржанов Е.И., «Понятие преступности». Книга. Алматы:1999г. С.131

Аннотация

В ходе исследования семейно-бытовой преступности можно определить личность лица, совершившего преступление из-за антиобщественной принадлежности, негативного отношения к общественным интересам и намерения реализовать свои общественно опасные пути и бездействия по недопущению отрицательных результатов. Эта проблема будет решена путем разделения их на группировки и типы. Под коллекцией понимается разделение статистической совокупности на определенные группы, черты, где используются такие критерии, как статистическое широкое распространение одного или нескольких признаков.

При этом в комплексе своих характеристик изучается контингент преступников, а не личность человека. Типология – более глубокая характеристика преступников. Она позволяет раскрыть причины, закономерности возникновения и развития исследуемого преступного деяния предположить.

Практическое значение типологизации личности преступника, прежде всего, выделяет страховые и уголовно-воспитательные меры, решает некоторые следственные вопросы, выявляет и анализирует некоторые типы преступных деяний, а также связывает эти поступки с некоторыми особенностями человека.

Abstract

During the study of family and domestic crime, it is possible to determine the identity of a person who committed a crime because of anti-social affiliation, negative attitude to public interests and intention to implement their socially dangerous ways and inaction to prevent negative results. This problem will be solved by dividing them into groups and types. A collection refers to the division of a statistical population into specific groups, features, where criteria such as the statistical wide distribution of one or more features are used.

At the same time, in the complex of its characteristics, the contingent of criminals is studied, and not the person's personality. Typology is a deeper characteristic of criminals. It allows you to reveal the causes, patterns of occurrence and development of the investigated criminal act, to assume.

The practical significance of typologizing the criminal's personality, first of all, identifies insurance and criminal-educational measures, solves some investigative issues, identifies and analyzes certain types of criminal acts, and also connects these actions with certain human characteristics.

УДК 343.01

Е.К. Нуртазин, С.Б. Абулгаева

к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕОРИИ ПРАВА

Аннотация

Любое государство опосредуется правом, «живет» правом, является важной гранью его бытия. Концепт правового государства нельзя сводить к простому представлению о государстве, в котором имеется в наличии право. Концепт правового государства – феномен идеологический. Он опирается на специфическое ценностное представление о самом праве. Этот концепт является определенным итогом развития западноевропейской культуры, итог, предопределенный самыми разными обстоятельствами. Развитие казахстанского общества нуждается в адекватной новым потребностям системе действующего права. Она не может стоять на месте и должна соответствовать динамике развития общества. Обыденное правопонимание, менталитет людей, в том числе государственных служащих, законодателей меняются медленнее, чем происходит в обществе смена власти и избрание представительных органов. Сохраняются элементы узконормативного понимания права как инструмента принуждения и недооценка социологического и нравственного его видения, многообразия интересов, воплощаемых нормами права. Важной задачей науки права является поиск и осознание оптимального сочетания всех основных начал современного правопонимания.

Ключевые слова: право; концепт; государство; права человека; свобода; коммуникации; общество.

В Послании Главы государства К-Ж.Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» ставится задача воплощения в жизнь концепции «Слышащего государства», поддержания и укрепления гражданского общества [1].

В решении данных задач актуальными, как представляется, является формирование государства коммуникативного в контексте правового и социального государства.

Принципы правового государства отражают не столько специфику какой-либо концепции такого государства, сколько реальную практику его ценностного понимания и воплощения в жизни западного общества в соответствии с идеями классического либерализма.

Одним из важнейших принципов правового государства является верховенство естественных и неотчуждаемых прав и свобод человека и гражданина. Все классические трактовки прав и свобод человека имеют «объективистский» характер, при котором права человека существуют независимо от жизненного мира человека [2]. Следует однако признать, что и в постсоветской (в том числе казахстанской) науке отсутствует целостная концепция прав человека. Определенный вклад в ее формирование может внести коммуникативная теория права. Онтолого-коммуникативное обоснование прав человека исходит из того, что формирование коммуникативной личности есть формирование и правовой личности, формирование субъекта права. Быть субъектом социальной коммуникации означает занимать свое место в коммуникативном пространстве, обладать особой, отличной от других способностью слушать и отвечать, задавать вопросы и повиноваться. Коммуникация предполагает право на вопрос и право на ответ. Вступать в коммуникативное взаимодействие с другими можно только обладая правами и обязанностями. Права человека естественны в том смысле, что вытекают из его коммуникативной природы (естества), а неотчуждаемы потому, что с их отчуждением исчезает и сам феномен человека [3]. Но одновременно они и сконструированы, и символичны, поскольку всегда текстуальны [2]. Таким образом, в каждом культурно-историческом обществе (и в казахстанском тоже) онтолого-коммуникативные права служат имманентным основанием для формирования конкретно-исторических прав и свобод человека и гражданина.

Ввиду того, что права и свободы человека и гражданина не даются сразу от природы, они проходят определенный период становления. Известно несколько поколений прав и свобод человека и гражданина, последовательно закреплявшихся в законодательной практике западноевропейских государств, независимо от их международно-правового признания. В настоящее время имеет место формирование четвертого поколения прав, в которое входят различные коллективные права, а также права экологические, информационные и другие. Так, в последнее время активно обсуждается возможность признания в качестве неотъемлемого права человека права на коммуникацию.

В документах международного движения «Права на коммуникацию в Информационном обществе» право на коммуникацию рассматривается как всеобщее право человека, лежащее в основе всех прав и служащее обеспечению всех остальных прав. При развитии информационного общества это право должно расширяться и усиливаться на благо всех: «Все люди уполномочены на участие в коммуникации и в принятии решений, касающихся коммуникаций в пределах обществ и между ними. Демократизация коммуникации является, прежде всего, вопросом гражданственности социальной справедливости. Она сформулирована в праве человека на информацию и коммуникацию. Другими словами, она является неотъемлемой частью демократической жизни самого общества, жизнеспособность

которого зависит от того, будут ли у него надлежащим образом проинформированные и участвующие в обсуждении граждане, способные принимать участие и нести совместную ответственность за принятие решений по вопросам, касающимся всего общества. Развитие Информационного общества позволяет увидеть и сделать реальными события для всех нас: для малых групп, для независимых СМИ, для туземных народов и меньшинств, а также для женщин, оно оказывает влияние на социальные изменения в каждом сообществе и в каждой стране, оно определяет способ и предмет действия для всех, кто работает в настоящее время с целью создания другого возможного мира. Если мы хотим провозгласить справедливое и свободное глобальное общество, приоритетом которого являются люди, а не доходы, а также симфония гуманизма, а не оглушающее доминирование корпоративной монокультуры, мы должны потребовать права на коммуникацию в Информационном обществе. Во всем мире люди стремятся воспринять новые технологии для того, чтобы создать глобальные сообщества, поделиться друг с другом знаниями и усилить голоса всех людей, несмотря на то, что многонациональные конгломераты СМИ, мощь которых все возрастает, форсируют тенденцию к корпоративной глобализации, насильственно подавляя несогласных и искусственно создавая консенсус[4].

Необходимо иметь в виду, что концепты правового, социального и социалистического государства представляют собой различные государственно-правовые идеалы и в силу этого лишены научного статуса. Но их знание помогает понять особенности социокультурного развития того или иного общества и сделать соответствующий ценностный выбор. Если правовое государство построено на идее индивидуальной правовой свободы, то социалистическое государство воплощает идею социального равенства (прежде всего в материальной сфере). В правовом государстве идея свободы находит свое выражение в абсолютизации прав и свобод человека и гражданина, а идея социального равенства в социалистическом государстве – в огосударствлении всех основных средств производства и в контроле за уравнивательным распределением материальных благ. Оба варианта представляют крайности, которых следует избегать.

Одним из вариантов государства, стремящегося избавиться от крайностей либерализма и социализма, явился концепт социального государства.

Концепт социального государства исходит из примата идеи достойного человеческого существования, обеспечить которое каждому как раз и обязано государство за счет контроля и перераспределения доходов внутри общества. Формирование бюджета в таком государстве происходит не только за счет налогов (напрямую связанных с доходами), но и от хозяйственной деятельности государства-собственника основных природных ресурсов и естественных монополий. С концептом социального государства связана и идея социальной защищенности населения. Как правило, это целый комплекс мер, направленных на социальную поддержку нуждающихся. Например, либеральный принцип свободы трудовых договоров в социальном государстве ограничивается законодательным установлением минимума заработной платы, ниже которого работодатель опускаться не может [5]. Современная наука и практика идут по пути объединения принципов правового и социального государства, хотя при этом возникает необходимость примирить две разные тенденции политико-правового устройства, своего рода «антимонии конституционно-правовой государственности».

Правовое и социальное государство могут рассматриваться как предпосылки перехода к коммуникативному государству.

Концепция коммуникативного государства тесно связана с идеей информационного государства (общества). Последнее часто связывают с постиндустриальным государством (обществом).

Впервые понятие «информационное общество» появилось во второй половине 1960-х годов. Изобретение самого термина приписывается японскому ученому Ю.Хаяши, анализировавшего эволюцию японского общества. В информационном обществе развитие

компьютеризации предоставляет людям доступ к надежным источникам информации и избавляет их от рутинной работы, обеспечив высокий уровень автоматизации производства. При этом само производство становится более информационно емким. Производство информационного продукта, а не материального становится движущей силой развития общества.

Очень быстро постиндустриальная проблематика становится одной из ведущих в западной политологии. Основной акцент в исследованиях этого времени ставится на необходимости совершенствования средств получения, обработки и распространения информации и их использования в экономической сфере. Обусловлено это было бурным развитием и конвергенцией информационно-телекоммуникационных технологий, повлекшими за собой революционные изменения в мире. Гуманитарные аспекты формирования нового общества, в частности, социальные проблемы, стали активно изучаться лишь в результате осознания того, что наблюдаемый качественный скачок в развитии информационных технологий породил новую глобальную социальную революцию, ничуть не уступающую революциям прошлого по силе своего воздействия на человеческое общество.

Д.Белл историю человеческого общества подразделяет на три стадии: аграрную, индустриальную и постиндустриальную [6]. Существенной чертой постиндустриального общества является переход от производства вещей к развитию производства услуг, связанных с образованием, здравоохранением, исследованиями и управлением. Важнейшее значение получает теоретическое знание. Знание и информацию ученый считает не только эффективным катализатором трансформации постиндустриального общества, но и его стратегическим ресурсом.

В современной литературе отмечается, что на Западе проблематика информационного общества постепенно забывается, ее сменяет парадигма «общества сетевого». При этом акцент переносится «с содержания на коммуникацию» [7]. Один из теоретиков такого подхода, М.Кастельс, полагает, что информация по своей природе является таким ресурсом, который легче других проникает через всевозможные преграды и границы, вследствие чего информационная эра рассматривается им как эпоха глобализации. При этом сетевые структуры становятся одновременно и средством и результатом глобализации общества. При этом новое общество строится таким образом, что сбор, анализ и передача информации становятся фундаментальными источниками производительности и власти [8].

Казахстан также избрал путь построения информационного общества. При этом необходимо не просто механически «строить» такое информационно-коммуникативное общество, а творчески формировать его, стремясь к той культурной органичности, которая только и может придать обществу жизненность. В идеале это должно быть такое общество, где обладание полнотой информации создает предпосылки для взаимопонимания и всестороннего развития человека. Основные предпосылки коммуникации: информация, диалог, понимание и взаимодействие и здесь играют основную роль [1].

Список литературы

1. Послание Главы государства К-Ж.Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» // Казахстанская правда, 03.09.2019, №169 (29046), С. 1-4.
2. Ку А.С. Парадокс – гражданское общество без гражданства // Социс., 2003, №12, С.15-16.
3. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков: Право, 2002, 124 с.
4. <https://books.google.kz/books?id>.
5. Гинс Г.К. Предприниматель. – М.: Посев, 1992, 224 с.

6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. М.: Academia, 1999, 465 с.
7. Песков Д.Н. Интернет-пространство: состояние постмодерна? // Полис, 2003, №5, С.49-51.
8. Чернов А.А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003, 232 с.

Түйін

Кез-келген мемлекет заңмен делдал болады, заңмен "өмір сүреді", оның болмысының маңызды қыры болып табылады. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасын құқығы бар мемлекет туралы қарапайым түсінікке дейін төмендетуге болмайды. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасы-идеологиялық құбылыс. Ол заңның өзіндік құндылық идеясына сүйенеді. Бұл тұжырымдама Батыс Еуропа мәдениетін дамытудың белгілі-бір нәтижесі болып табылады, әртүрлі жағдайлармен алдынала анықталған нәтиже. Қазақстандық қоғамды дамыту қолданыстағы құқық жүйесіне бара бар жаңа қажеттіліктерді қажет етеді. Ол тұра алмайды және қоғамның даму динамикасына сәйкес келуі керек. Күнделікті құқықтық түсіну, адамдардың, оның ішінде мемлекеттік қызметшілердің, заң шығарушылардың менталитеті қоғамдағы биліктің ауысуы мен өкілді органдардың сайлануы мен салыстырғанда баяу өзгереді. Мәжбүрлеу және оның әлеуметтік және моральдық көзқарасын дұрыс бағаламау құралы ретінде құқықты тар нормативті түсіну элементтері, құқық нормалары мен жүзеге асырылатын мүдделердің әртүрлілігі сақталады. Құқық ғылымының маңызды міндеті – қазіргі заманғы құқықтық түсінудің барлық негізгі принциптерінің оңтайлы үйлесімін іздеу және түсіну.

Abstract

Any state is mediated by law, "lives" by law, and is an important facet of its existence. The concept of a state governed by the rule of law cannot be reduced to a simple representation of a state in which law is available. The concept of the rule of law is an ideological phenomenon. It is based on a specific value concept of the law itself. This concept is a definite result of the development of Western European culture, a result determined by a variety of circumstances. The development of Kazakhstan's society needs a system of current law that is adequate to the new needs. It cannot stand still and must correspond to the dynamics of society's development. The everyday understanding of law and the mentality of people, including civil servants and legislators, change more slowly than the change of power and the election of representative bodies in society. There are still elements of a narrowly normative understanding of law as an instrument of coercion and an underestimation of its sociological and moral vision, the diversity of interests embodied by the norms of law. An important task of the science of law is to find and understand the optimal combination of all the basic principles of modern law understanding.

ӘОЖ 349.6

Ж.К. Орынтаев, Е.Қ. Орынтай, А.Д. Шералиева

з.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
мемлекеттік қызметкер, заңгер, Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КЛИМАТ ЖӘНЕ ОЗОН ҚАБАТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ

Түйін

Мақала климат пен озон қабаты проблемаларына қоғамның назарын аудартуға бағытталған. Мақалада аталған проблемаларды Қазақстан мен әлем елдерінің құқықтық тұрғыда қорғауы, қабылдаған ішкі заңдары мен халықаралық келісімдері сараланды. Өзекті мәселелерді шешу жолындағы тарихы мен ұсыныстар да бейнеленген.

Климатты қорғау көбінесе мүлдем жаңа құқықтық реттеу саласы ретінде қабылданады, ол көп жағдайда егжей-тегжейлі ғылыми-практикалық талдауды, тиісті жаратылыстану базасын дайындауды талап етеді, бірақ соған қарамастан мемлекеттік экологиялық саясаттың тәуелсіз және басымды

бағытына айналуға.

Озон қабаты мен климатты қорғау туралы пікірталастар себепсіз болған жоқ. Оның тарихы өткен ғасырдың ортасынан бастау алады және барлық уақытта ол климаттық жүйені, оның өзгергіштігін, сезімталдығын, әсердің сыртқы және ішкі факторларын зерттеу саласындағы белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстарымен бірге жүрді.

Кілттік сөздер: климат, озон қабаты, құқық, келісім, конвенция, кодексе, экология, жаһандық жылыну.

Кіріспе. Қазіргі уақытта, климатты қорғау үшін құқықтық шараларды қабылдау қажеттілігін бұдан әрі даулы мәселе немесе одан әрі ғылыми негіздеуді қажет ететін мүлдем жаңа саясат бағыты ретінде қабылдау мүмкін емес: климатты құқықтық қорғау - бұл құқықтың объективті шындығы. [1]

Бұл тұрғыда дүниежүзілік қауымдастықтың климатқа антропогендік әсерді азайту үшін шұғыл шаралар қабылдау қажеттігін ашық және ақыр соңында мойындауы үлкен маңызға ие. Климатты қорғау соңғы жылдары ең көп талқыланған мәселелердің бірі болды. Мұнда дамыған және дамушы елдердің, дәстүрлі және жаңартылатын көздерден энергия өндірумен айналысатын кәсіпорындардың, қоршаған орта мен халықтың денсаулығын сақтау мүдделерімен парниктік газдар мен озон қабатын бұзатын заттардың үлкен атмосфераға шығарылуын жүзеге асыратын субъектілердің мүдделері соқтығысады. Бұл тақырып әлемдегі түрлі ғылыми мектептер, саясаткерлер, қоғам, экологтар мен өндіріс өкілдері арасында кең пікірталас тақырыбы болып табылады. [1]

Озон қабаты - бұл биологиялық қауіпті ультрафиолет сәулесін күн сәулесінен сіңіретін, стратосферада орналасқан атмосфералық озон қабаты. Озон қабатын қорғау - бұл озон қабатының бұзылуынан туындаған қолайсыз әсерлерден адамдардың өмірі мен денсаулығы мен қоршаған ортаны қорғау мақсатында озон қабатының бұзылуын болдырмау және оны қалпына келтіру бойынша мемлекеттік органдардың, заңды тұлғалардың және жеке кәсіпкерлердің қолданатын шаралар жүйесі.

Қазақстандағы климатты және озон қабатын қорғауды құқықтық реттеу. 2007 жылғы 9 қаңтарда Қазақстан Республикасы Конституциясының «Адамдардың өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ету туралы» 31-бабын жүзеге асыруға, сондай-ақ климат пен жердің озон қабатын қорғаудың құқықтық базасын құруға бағытталған Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі қабылданды.

Кодекстің мақсаты - климаттың антропогендік өзгеруіне және жердің озон қабатының бұзылуына алып келетін, атмосфералық ауаға зиянды химиялық, биологиялық, радиоактивті, физикалық және басқа да әсер етудің алдын алу және деңгейін төмендету, бұл халық пен қоршаған ортаға, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық салалар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін.

Заң меншік нысанына қарамастан тікелей немесе жанама түрде климатты нашарлататын немесе нашарлатуы мүмкін және жердің озон қабатын бұзатын жеке және заңды тұлғалардың қызметін реттейді.

Осы Кодекстің 310-бабына сәйкес Жердің климаты мен озон қабатын қорғау келесі негізгі принциптерге негізделген:

1) климаттың өзгеруінің (жаһандықты қоса алғанда) және жердің озон қабатының деградациясының қайтымсыз салдарын болдырмау, азайту;

2) парниктік газдар мен озонды бұзатын заттардың атмосфераға шығарындыларын міндетті мемлекеттік реттеу;

3) климаттың өзгеруі және жердің озон қабатының деградациясы туралы ақпараттың жариялылығы, толықтығы және сенімділігі;

4) климат пен жердің озон қабатын қорғауға көзқарастың ғылыми негізділігі, дәйектілігі және күрделілігі. [2]

Қазақстан құрғақшылық пен шөлейттенуге бейім елдерге жатады, республикамыздың осал экожүйелері бар, біздің елдің экономикасы көбінесе қазба түрлерін өндіруден түсетін табысқа байланысты. Мұндай елдер үшін БҰҰ-ның климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына сәйкес (9 мамыр 1992 ж.) Халықаралық қаржылық көмек және технологиялар трансферті қарастырылған. Қазақстан Республикасы осы Конвенцияның қатысушысы болып табылады, Келісімнің құжаттары 1995 жылы 4 мамырда ратификацияланды.

Соңғы жылдары бүкіл әлемде атмосфералық температураның жоғарылауы, климаттың күрт өзгеруі, табиғи апаттар санының көбеюі, озон саңылауларының пайда болуы байқалады.

2016 жылдың 2 тамызында Қазақстан Париж климаттық келісіміне қол қойды және 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын 15% төмендетуге міндеттеме алды. Ел билігі өз алдына тағы бір ұзақ мерзімді мақсат қойды - 2050 жылға қарай барлық энергияның 50% «жасылдан», яғни жаңартылатын көздерден өндіріледі.

Алайда, Қазақстан 2030 жылға дейін парниктік газдар шығарындыларын 15%-ға қысқартуды өз мойнына алғанына қарамастан, олар тек өсетін болады, деп мәлімдеді ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрі Мағзұм Мырзағалиев 2019 жылғы желтоқсандағы Үкімет отырысында.

«Егер біз тиісті шараларды қабылдасақ, онда 2030 жылғы болжам бойынша ластаушы заттардың шығарындылары 3,6 млн тоннаны құрайды», - деп атап өтті. Тақырыпты жалғастыра отырып, ол парниктік газдар шығарындыларына назар аударды. «Қазақстан Париж келісімі бойынша парниктік газдар шығарындыларын 1990 жылмен салыстырғанда 2030 жылға қарай 15%-ға төмендетуге міндеттеме алды. Алайда, бүгінгі күннің өзінде Қазақстандағы парниктік газдар шығарындылары осы деңгейден асып түседі. Сонымен қатар, экономиканың өсуін ескере отырып, парниктік газдар шығарындылары тек өседі. Парниктік газдар шығарындыларын азайту үшін қажетті шараларды қабылдау мақсатында біздің министрлік Германия тарапының қолдауымен 2050 жылға дейін төмен көміртекті дамыту стратегиясын әзірлеуге кірісті», - деді Мырзағалиев.

Әлемдегі климат пен озон қабатын қорғау мәселелерін құқықтық реттеу. Еуропалық Одақ (бұдан әрі - ЕО) дәстүрлі түрде экологиялық құқықтық қозғалысты дамытуда жетекші позицияны иемденеді, қоршаған ортаны және климатты қорғау саласындағы халықаралық диалогтың бастамашысы және белсенді қатысушысы болып табылады.

Еуропада «жасыл» қозғалыстардың ұстанымдары мықты, олардың қызметі халықтан кең қолдау табуда, ғылыми әзірлемелер белсенді түрде жүргізілуде, жаңа экологиялық таза технологияларды енгізу, жаңа заңнамалық және саяси бастамалар кеңінен талқылануда. Жеткілікті ауқымды заңнамалық және құқық қолдану материалы заң ғалымдары мен заң шығарушыларға экологиялық құқықты дамытудағы негізгі атқарылатын жұмыстар мен проблемаларды бағалауға, қоршаған ортаны қорғау саласындағы жаңа қажеттіліктерге жауап беруге мүмкіндік береді. Бұл жұмыс және жинақталған тәжірибе ЕО ғалымдары мен заңгерлеріне құқықтың ерекше саласы - «климатты қорғау құқығы» туралы айтуға мүмкіндік береді, бұл проблемаға көптеген пікірталастар, мақалалар және зерттеулер арналған.

ЕО-тың климатты қорғау туралы заңдары арқылы дами бастаған алғашқы бастамалары қоршаған ортаның, атап айтқанда ауаның сапасын бақылауға, ондағы тұрақты органикалық қосылыстардың жиналуына және қоршаған ортадағы осындай қосылыстардың шоғырлануының жоғарылауымен байланысты қауіптерді білуге байланысты болды.

Нәтижесінде 1985 жылы озон қабатын қорғау жөніндегі Вена конвенциясы қабылданды, ол 1987 жылы озон қабатын бұзатын заттар туралы Монреаль хаттамасымен толықтырылды. Бұл халықаралық құжаттар озон қабатының Жердің климаттық жүйесіндегі маңызды рөлін мойындады және озон қабатын бұзатын заттардың бөлінуін шектеу қажеттілігі туралы мәлімдеді.

1992 жылы БҰҰ аясында Рио-де-Жанейродағы конференцияда БҰҰ-ның климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы (КӨНК) қабылданды, оған 180-нен астам мемлекет

қатысты, ал 1997 жылы Киотода дамыған елдер мен өтпелі экономикасы бар елдерде парниктік газдар шығарындыларын азайту немесе тұрақтандыруға міндеттейтін хаттама (Киото хаттамасы) қабылданды. Осы халықаралық құқықтық актілердің негізінде келесі мемлекеттер мынадай қадамдар жасады:

- Францияда климаттың өзгеруі туралы 1992 жылғы Конвенция мен 1997 жылғы Киото хаттамасының ережелерін іске асыру шеңберінде парниктік эффектпен күресудің ішкі бағдарламалары қабылданды: «Парниктік эффектпен күресудің француз бағдарламасының алғашқы элементтері» (1993), «Климаттың өзгеруін азайту туралы бірінші ұлттық бағдарлама» (1995). 1997 жылы Парниктік эффект бойынша ведомствоаралық комиссия құрылды;

- Швейцарияда атмосфераға парниктік газдар шығарындыларын азайтуды реттейтін бірнеше заңдар бар: 2001 жылғы 1 мамырдағы «Көмірқышқыл газының шығарындыларын азайту туралы» Федералдық заң, 1999 жылғы 1 қаңтардағы «Энергияны тиімді пайдалану туралы» Федералдық заң, Швейцария энергетикалық бағдарламасы (2001 жылғы 17 қаңтардан бастап қолданыста), «Энергетика туралы» Заң және т.б.;

- Ұлыбритания - ауаны қорғау және парниктік газдар шығарындыларын азайту, сондай-ақ Киото хаттамасының тетіктерін іске асыру саласындағы ұлттық заңнаманы белсенді дамытушы ел. Бұл саладағы Ұлыбританияның негізгі заңнамалық актілеріне келесілер жатады: 1999 жылы ластанудың алдын алу және ластануды бақылау туралы акт, 2001 жылғы климаттың өзгеруіне салық туралы акт, 2000 жылғы ауа сапасы туралы акт, 2000 жылғы климаттың өзгеруін азайту жөніндегі ұлттық бағдарлама және т.б.;

- Нидерланды 1999 жылы қарашада Парламент мақұлдаған Климаттың өзгеруі саясатын іске асыру жоспарын жариялады;

- 2002 жылдың қарашасында Канада үкіметі «Жеңілдету жөніндегі іс-шаралар жоспарын» жариялады;

- Америка Құрама Штаттарында 1965 және 1966 жылдары өзгертілген 1955 жылғы ауаны қорғау туралы заңымен ауаның ластануын болдырмау және жою үшін негізгі жауапкершілік шығарындылар лимитін сақтауды талап ететін штаттар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жүктеледі. 2001 жылғы мамырда «Ұлттық энергетикалық саясат: ұлттық энергетикалық саясатты дамыту тобының есебі» қабылданды; 1995 жылы АҚШ-тағы қышқыл жаңбыр бағдарламасы басталды. [3]

Мемлекеттер КӨНК пен Киото хаттамасын жүзеге асыру мақсатында ұлттық актілерді қабылдады. Осылайша, Украинаның министрлер кабинеті 2005 жылы 18 тамызда N346 бұйрық қабылдады, онда БҰҰ-ның климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасының ережелерін іске асыру жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары бекітілді. 2005 жылы 12 тамызда Беларусь Киото хаттамасын ратификациялады; Сирия оған 2005 жылы 16 тамызда қосылды. 2005 жылы Канада Перу, Қытай, Украина, Польша, Литва, Шри-Ланка, Тунис және Уганда елдерімен парниктік газдар шығарындыларын азайту туралы өзара түсіністік туралы меморандумдарға қол қойылды.

2005 жылы қыркүйекте Пекинде өткен Қытай-Еуропалық Одақ саммитінде Климаттың өзгеруі және энергетикалық қауіпсіздік жөніндегі серіктестік деп аталатын келісімге қол қойылды, оған сәйкес Пекин 2030 жылға дейін өзінің энергетикалық саласына 1,5 триллион доллар инвестиция салуды жоспарлап отыр.

2003 жылы Еуропалық одақ парниктік газдар шығарындыларының үлестемелерін (квота) сату жүйесін ұйымдастыру жөніндегі директиваны қабылдады, оған сәйкес 2005 жылдың қаңтарынан ішкі еуропалық нарық үлестемелерді сатуды жүзеге асыра бастады.

2006 жылы Ресей Федерациясының үкіметі көміртегі бірліктерінің ресейлік тізілімін, қайнар көздерден антропогендік шығарындылар көлемін және парниктік газдарды сіңіруді бағалаудың ресейлік жүйесін құру туралы бұйрықтар қабылдады.

2009 жылы маусымда АҚШ конгресінің төменгі палатасы американдық таза энергия және қауіпсіздік туралы актісін қабылдады. Актке сәйкес, американдық кәсіпорындар, оның ішінде муниципалдық қызметтер мен мұнай өңдеу зауыттары көмірқышқыл газын және басқа парниктік газдар шығарындыларын 2005 жылғы деңгейге салыстырғанда 2020 жылға дейін 17% -ға және 2050 жылға қарай 83% -ға төмендетуі керек. Мұндай көрсеткіштерге күн, жел, сонымен қатар геотермальды қайнар көздер мен биоотын секілді жаңартылатын энергия көздеріне көшу арқылы қол жеткізу жоспарлануда.

2009 жылы желтоқсанда Данияда (Копенгаген) климаттық саммит өтті. Копенгаген келісімі елдерді 2020 жылға дейін шығарындылардың төмендеуін жариялауға міндеттейді. Ресей Копенгаген келісіміне қосыла отырып, 1990 жылмен салыстырғанда 2020 жылға қарай шығарындылардың 15% немесе 25% төмендеуін жариялады. Климаттың өзгеруінің алдын алу бойынша іс-шараларды қаржыландыру мақсатында Копенгаген жасыл климаттық қоры құрылды.

БҰҰ-ның климаттық келіссөздерінің кезекті раунды 2010 жылы маусымда Бонн қаласында өтті, оған 184 елдің өкілдері - БҰҰ КӨНК мүшелері қатысты. Ірі дамыған елдер 2010-2012 жылдардағы шұғыл шараларға климаттық қаражаттың көп мөлшерін бөлетіндігін мәлімдеді. 2010 жылы Жапония, АҚШ және ЕО шамамен 10 миллиард доллар бөлу туралы хабарлады. [4]

Парниктік газдар шығарындыларын азайтуға бағытталған нақты қадамы ретінде көптеген елдер 2015 жылы қабылданған климат туралы Париж келісіміне қосылды. Оған 185 мемлекет қатысты. Келісімнің мақсаты - температураның жаһандық орташа көтерілуін 2° С-ден «едәуір төмен» ұстап тұру және температураның 1,5° С көтерілуін шектеуге «күш салу».

Келісім Киото хаттамасын ауыстыру үшін дайындалған, бақылаушылар бұл «маңызды және теңдестірілген» жоспар ғаламдық жылыну жылдамдығын төмендетудегі «тарихи бетбұрыс» болады деп мәлімдеді. Ол, атап айтқанда, 2020 жылға қарай (1990 жылғы деңгейден) шығарындыларды 25%-ға және 2030 жылға қарай 25-30%-ға төмендетуді көздейді.

Алайда келісімнің кемшіліктері бар. Келісімнің мәтінінде тараптар өздерінің жарияланған мақсаттарына қол жеткізе алмаған жағдайда қандай-да бір санкциялар қарастырылмаған, ал халықаралық-құқықтық мағынада шығарындыларды қысқарту олар үшін мүлдем міндетті емес. Осыған байланысты белгілі климатолог Джеймс Хансен бұл келісімді «жалған» деп атады, ал басқа сыншылар «шығарындыларды көбейту туралы келісім» туралы айтады. [5]

Келісімнің нәтижелері де оң емес. Келісімге қол қойылғаннан бері парниктік газдар шығарындылары 4%-ға өсті.

Жағдай жаһандық мемлекеттердің барлығы парниктік газдар шығарындыларын шектеу ниетін қолдамайтындығымен қиындай түседі. Ірі экономикалық держава АҚШ 2019 жылдың қараша айының басында БҰҰ-ға Париж келісімінен шығу процедурасын бастағаны туралы ресми түрде хабарлап, әлемдік тенденцияға қайшы әрекет етті. АҚШ президенті Дональд Трамп мұны американдық жұмысшыларға, кәсіпкерлерге және барлық салық төлеушілерге жүктелетін «ашулы қаржылық-экономикалық ауыртпалық» деп атады. Америка Құрама Штаттары тәулігіне 12 миллион баррель көрсеткішімен әлемдегі ең ірі өндіруші бола отырып, мұнай өндіруді ұлғайтуды жалғастыруда.

БҰҰ-ның қоршаған ортаны қорғау бағдарламасына сәйкес 2020 жыл қоршаған орта үшін «супержыл» болуы керек еді: қарашада елдер Глазгода (Шотландия) жиналып, әлемдегі температураның 1,5 градусқа көтерілуін тоқтату мақсатына жету үшін шығарындыларды азайту шаралары туралы біржола келісімге келуді жоспарлаған. Пандемияға байланысты іс-шара 2021 жылға ауыстырылды және экономикалық проблемаларға байланысты бірқатар елдер экологиялық стандарттарды әлсірете бастады.

Атмосфераның ластануы мен климаттың өзгеру проблемаларымен қатар озон қабаты

проблемасы да назарда. Антарктиданың үстіндегі стратосфералық озон қабатындағы «тесік» ғалымдардың пікірінше рекордтық деңгейге жетті. Озон қабаты уақыт өте келе оны бұзатын заттардың шығарындыларының азаюы және Монреаль хаттамасын қатаң сақтаған жағдайда ғана уақыт өте келе қалпына келеді деп күтілуде. Алайда бұл 2060-2075 жылдардан ертерек болуы мүмкін емес.

2009 жылға дейін Монреаль хаттамасын барлық елдер ратификациялағанын атап өткен жөн. БҰҰ Бас хатшысы Пан Ги Мун ұлттық және ғаламдық шараларды қабылдаудың арқасында Хаттамаға қатысушылар озон қабатын бұзатын заттарды өндіруді және тұтынууды 98%-дан астамға азайтқанын баса айтты. БҰҰ басшысы сонымен қатар, Хаттама климаттың өзгеруіне қарсы күресте маңызды құрал болып табылады деп қосты. Оның айтуынша, Хаттаманың арқасында парниктік газдар шығарындыларын 135 миллиард тонна көмірқышқыл газына баламалы мөлшерде азайту мүмкін болды.

Монреаль хаттамасына мүше елдер 2007 жылы 22 қыркүйекте гидрохлорфторокарбон өндірісін қатыру және оның өндірісін біртіндеп тоқтату туралы келісімге қол жеткізді және оны айналымнан шығаруға бөлінген уақытты 10 жылға қысқартты. Гидрохлорфторкөміртегі де қоршаған ортаға кері әсерін тигізеді, сонымен қатар, жаһандық жылынуға ықпал етеді. Монреаль хаттамасына қатысушы елдердің 20 жылдық мерейтойына орайластырылған кездесуінде гидрохлорфторокарбонат өндірісін 2013 жылға дейін тоқтату туралы шешім қабылданды. Бұған дейін индустриалды елдер оның өндірісін 2030 жылға дейін, ал дамушы елдер 2040 жылға қарай толықтай қысқартады деп болжанған болатын.

Енді бұл мерзімдер 10 жылға қысқарды. Монреаль хаттамасында озонды бұзатын 100 химиялық заттарды өндіруге және тұтынуға тыйым салынған. Осы заттардың көпшілігі ғаламдық жылынуға ықпал етеді. Жалпы, мұндай қосылыстардың дүниежүзілік тұтынуы 95%-дан асты.[4]

Қорытындылар. Осылайша, атмосфераны халықаралық-құқықтық қорғау, климаттың өзгеруі және озон қабатын қорғау мәселелерін қарастыру нәтижесінде келесі тұжырымдар жасауға болады. Біздің ойымызша, біріншіден, ауаның ластану проблемасы климаттың өзгеруі проблемасын да, озон тесігі проблемасын да қамтиды. Сондықтан атмосфераны қорғаудың ең тиімді жүйесі - жоғарыда аталған экологиялық проблемаларды әлемдік ауқымда кешенді халықаралық-құқықтық реттеу.

Екіншіден, БҰҰ-ның атмосфераны қорғау туралы әмбебап конвенциясы қабылдануы керек.

Үшіншіден, қолданыстағы Париж келісімін жетілдіру қажет, тараптар өздерінің жариялаған мақсаттарына қол жеткізе алмаған жағдайда қандай-да бір санкциялар қарастырып, шектеу қолдану қажет.

Төртіншіден, мемлекеттер «жасыл экономикаға» көшуді жеделдетіп, қарқынды арттыру қажет. Қазақстанға да бұл мәселе түйткіл, «жасыл экономика» баяу енгізілуде.

Бесіншіден, инвестицияны тұрақты шешімдерге бағыттау: қазбалы отынды өндіруге және тұтынуға субсидия беруді тоқтату керек.

Алтыншы, көміртегі салығын енгізу. Аталған салықты енгізу пандемиядан кейін қайта аяққа тұрған компаниялар үшін ауыр тиетіні анық. Осы тұста мемлекеттер экология мен экономика арасында таңдау жасауына тура келеді.

Қазақстанға тоқталатын болсақ, жаңа Экологиялық кодексті қабылдау маңызды мәселе болып отыр. Салалық министрлік өкілдері аталған кодекс жобасы 80% дайын деп хабарлағанмен, пандемия салдары салық түрлері мен айыппұл көлемдерін қайта қарастыруды талап етеді.

Елімізде жылу электр орталықтарын газға ауыстыру мәселесі де түйткілді, оны шешу экологияға жақсы әсерін тигізеді. Мәселен, Алматы қаласындағы «ЖЭО-2»-ні газға ауыстыру қала ауасын 30 есеге тазартады.

Климатты ретке келтіруде әр адамның маңызы зор. Батыста кеңінен қолданылатын

«көміртектің ізі» ұғымын халық арасында дәріштеп, велосипедке ауысу, энергияны үнемдейтін шамдар қолдану, тұрмыстық заттарды қайта пайдалану секілді әрекеттер климат пен экологияны реттеуде кішкентай болса да оң қадамдар екенін жеткізу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Семенихина В.А., «Правовое регулирование охраны климата: сравнительно-правовой анализ» тақырыбы бойынша диссертация, Мәскеу, 2010 ж.;
2. URL: <http://www.un.org/esa/policy/devplan/2007%20docs/climate.pdf>;
3. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, 2007 ж.;
4. Семенихина В.А., «Правовое регулирование охраны климата в Европейском Союзе» тақырыбы бойынша ғылыми мақала, Мәскеу, 2010 ж.;
5. Валеев Р.М., «Международное экологическое право», Мәскеу, 2012 ж.;
6. URL:
[https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B6%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%81%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_\(2015\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B6%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%81%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_(2015)).

Аннотация

Статья направлена на привлечение внимания общественности к проблемам климата и озонового слоя. В статье анализируется правовая защита этих проблем в Казахстане и мире, принятые отечественные законы и международные соглашения. Также отражена история и рекомендации по решению актуальных вопросов.

Охрана климата зачастую воспринимается как совершенно новая область правового регулирования, которая во многом требует детального научно-практического анализа, подготовки соответствующей естественнонаучной базы, но все же становится самостоятельным и приоритетным направлением государственной экологической политики.

Дискуссия по вопросам охраны озонового слоя и климата возникла не без оснований. Ее историю можно проследить, начиная с середины прошлого века, и все время она сопровождалась активной научно-исследовательской работой в сфере изучения климатической системы, ее изменчивости, чувствительности, внешних и внутренних факторов воздействия.

Abstract

The article aims to draw public attention to the problems of climate and the ozone layer. The article analyzes the legal protection of these problems in Kazakhstan and the world, the adopted domestic laws and international agreements. History and recommendations for solving current problems are also presented.

Climate protection is often perceived as a completely new area of legal regulation, which in many respects requires a detailed scientific and practical analysis, the preparation of an appropriate natural science base, but nevertheless becomes an independent and priority area of state environmental policy.

The debate on the protection of the ozone layer and the climate was not without reason. Its history can be traced back to the middle of the last century, and all the time it was accompanied by active research work in the field of studying the climate system, its variability, sensitivity, external and internal factors of influence.

УДК 343.9.018

Д.Н. Садвакасова, Г.Р. Сартаева
магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ю.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ В СИСТЕМЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК

Аннотация

В статье рассмотрены основные проблемы в системе противодействия правонарушениям в сфере государственных закупок. Статья дает анализ экономическим преступления, подробно освещает проблемы по борьбе с коррупционными преступлениями. Дается сравнение зарубежного опыта в борьбе с уголовными правонарушениями в сфере государственных закупок. Значительное внимание уделяется причинам роста уголовных правонарушений, связанных с государственными закупками. Статья посвящена детальному анализу преступлений, совершаемых в сфере государственных закупок, а также вытекающие из них виды экономических преступлений. Обосновывается мысль о том, что актуальным направлением деятельности уполномоченных государственных органов по раскрытию экономических преступлений должно стать совершенствование специализированных исследовательских структур, осуществляющих углубленный анализ, прогнозирование и стратегическое «видение» экономической преступности. Прослеживается становление и совершенствование уголовно-правовой политики, а также дана оценка антикоррупционной стратегии Республики Казахстан.

Ключевые слова: государственные закупки, экономические преступления, уголовные правонарушения, мошенничество, финансовые операции, реформа, контроль.

Значительное место в системе противоправных деяний занимают уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности. К сожалению доля совершения уголовных правонарушений в Казахстане, в особенности, связанных с государственными закупками высока.

Экономическая преступность является одной из самых интенсивно развивающихся и усложняющихся видов преступности. Это предъявляет повышенные требования к совершенствованию методической и кадровой базы государственных органов, осуществляющих борьбу с экономическими уголовными правонарушениями.

Мониторинговая деятельность Комитета правовой статистики Республики Казахстан свидетельствует, что за 2019 год самое большое количество зарегистрированных уголовных правонарушений в сфере государственных закупок в базе ЕРДР составило по ст.190 «Мошенничество»- 36 584 дел, по ст. 189 «Присвоение или растрата вверенного чужого имущества» - 3 026 случаев [1].

Концепцией правовой политики РК на период с 2010 по 2020 годы отмечено «о необходимости совершенствования уголовного права и уголовного законодательства, принятие качественных законов, направленных на реализацию конституционных прав и свобод граждан. Результатом реализации концепции стало принятие нового Уголовного кодекса Республики Казахстан» [2].

Анализ норм уголовного законодательства после 2015 года свидетельствует, что в сравнении со всеми остальными разделами Особенной части уголовного кодекса РК наибольшей новизной отличаются нормы ответственности за преступления в сфере экономической деятельности.

Поэтому, в Уголовном Кодексе РК был введен запрет на назначение наказания в виде лишения свободы за преступления в сфере экономики при возмещении ущерба,

декриминализовано лжепредпринимательство, по 21 составу экономических уголовных правонарушений снижены санкции, уклонение граждан от уплаты налогов переведено в категорию административных правонарушений. Тем не менее, уголовно-правовые запреты были установлены в отношении насилия, обмана, произвола в экономических отношениях.

Нарушения уголовного законодательства в сфере государственных закупок, регулируемых Уголовным кодексом Республики Казахстан носит как коррупционный так и экономический характер.

Причинами роста уголовных правонарушений связанных с государственными закупками являются свобода предпринимательства, развитие финансовых и фондовых рынков, изменение роли государства в регулировании экономических отношений. Эти и другие факторы требуют систематического совершенствования подходов не только в регулировании участников экономической деятельности, но и современных мер к уголовно-правовой охране интересов общества и государства.

С 2015 года в рамках модернизации правоохранительной и судебной систем были реализованы национальные стандарты и приняты новые законопроекты, затрагивающие и остростоящие проблемы экономической преступности.

В 2016 году в целях реализации Плана нации «100 конкретных шагов» по реализации 5 инициатив Президента вступили в силу 59 законов, в том числе Закон РК «О государственных закупках» и Уголовный кодекс, Закон РК «О доступе к информации», которые создали принципиально новую среду для развития государства, экономики и общества. Компетенцией местной полицейской службы определены вопросы охраны общественного порядка, противодействия экономической преступности..»[3].

Например, законопроектом 21 декабря 2017 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности» был введен запрет на содержание под стражей по экономическим преступлениям ..»[4].

Соответствующая уголовно-правовая политика государственных органов в этих вопросах особенно важна. Государственные органы в процессе реализации своих полномочий не должны допускать нарушений и тем более возникновения отрицательных последствий для граждан, общества и государства. С этой целью была усилена процедура отбора для поступления на государственную службу и в органы по противодействию коррупции.

В соответствии с п.14 статьи 2 Закона РК «О государственных закупках» под государственными закупками понимается приобретение заказчиками товаров, работ или услуг в полном объеме или частично за счет бюджетных средств или собственных средств кроме доходов, оказанных услуг нерезидентам государства [5].

Анализ данной нормы позволяет судить, что государством в лице Правительства и уполномоченных государственных органов закупки осуществляются в целях обеспечения потребления населения. Статья 49 закона предусматривает ответственность за нарушение законодательства о государственных закупках.

Уголовным кодексом же предусмотрено 6 составов экономических преступлений в сфере государственных закупок: присвоение или растрата вверенного чужого имущества (статья 189), мошенничество (статья 190), совершение действий по выписке счета-фактуры без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров, с целью извлечения имущественной выгоды, причинившее крупный ущерб гражданину, организации или государству (статья 216), получение незаконного вознаграждения(статья 247), принуждение к совершению сделки или к отказу от совершения(статья 248), коммерческий подкуп(статья 253).

До середины 2019 года расследованием экономических преступлений занималась Служба экономических расследований при Агентстве по делам государственной службы и противодействию коррупции. В дальнейшем Служба экономических расследований была

преобразована в Департамент экономических расследований Комитета по финансовому мониторингу Министерства финансов РК.

В целях правильного и точечного функционирования Департамента экономических расследований были созданы 1 административное управление и 5 многофункциональных подразделений по расследованию и выявлению экономических и финансовых преступлений и правонарушений.

В целом, уполномоченными государственными органами планомерно осуществляются мероприятия по противодействию экономической преступности. Общество и государство в связи с проводимыми реформами испытывает современные аналитические и опросные методы.

Так, в 2016 году специалистами-экспертами было проведено выборочное исследование о возрастающем процессе мошенничества в сфере государственных закупок.

По данным исследования, в Казахстане выбор поставщика является самым уязвимым этапом закупочного процесса (91 %). Вторым направлением в сфере закупок, подверженным риску мошеннических действий, в Казахстане является заключение и ведение договоров с поставщиками (73 %). Эксперты предлагают меры по предотвращению мошенничества:

- усилить системы контроля в компаниях посредством проведения комплексных проверок (дьюдилиженса) контрагентов и организации внутреннего мониторинга процесса заключения договоров[6].

Актуальным направлением деятельности уполномоченных государственных органов по раскрытию экономических преступлений должно стать совершенствование специализированных исследовательских структур, осуществляющих углубленный анализ, прогнозирование и стратегическое «видение» экономической преступности. Стране необходимы новейшие научные комплексные исследования в различных сферах экономики на предмет выявления различных угроз для экономической безопасности, а также единые типовые методики выявления уголовных правонарушений в сфере экономики.

Международная практика показывает, что в странах, в которых хорошо работает уголовное производство, с высокой эффективностью действует управленческий аппарат, что достаточно эффективно характеризует данные страны. Инквизиционный принцип заметно усиливает объективную правильность решений, тем самым оказывается непосредственное влияние на улучшение уровня деятельности публичной администрации.

Результат исследования зарубежной практики борьбы с уголовными правонарушениями в сфере государственных закупок позволяет констатировать тот факт, что многие государства используют все необходимые возможности (механизмы реагирования для предупреждения экономической преступности, которые включают, прежде всего, разработку стратегий коррупционной направленности, общественной осведомленности о фактах уголовных правонарушений в экономической деятельности, совершенствование финансовых и банковских инструментов в особенности связанные с крупными банковскими переводами и др.). Следует указать, что Казахстан успешно применяет практику США, когда уполномоченные государственные органы применяют процедуру доступа к финансовым документам легальных предприятий и возможности исследовать финансовые операции. Упростил в этом значении процедуру доступа к финансовым источникам Закон РК «О доступе к информации» 2015 года. Доступ к информационным базам данных государственных органов, дает возможность оперативного и своевременного пресечения противоправных проявлений в сфере экономики.

В целях обеспечения открытого доступа к данным о закупках по принципу Open Data с возможностью анализа информации с использованием компьютерных программ, на веб-портале государственных закупок 27 декабря 2017 года введены в эксплуатацию унифицированные сервисы для передачи данных по сведениям АИИС «Электронные государственные закупки» во внешние системы.

Также известно, что Казахстан выступает в поддержку антикоррупционных реформ, осуществляемых в рамках субрегиональной программы взаимной оценки – Стамбульский действий по борьбе против коррупции. В 2017 году при помощи Меморандума взаимопонимания между Правительством РК и ОЭСР Республика Казахстан получила статус «Ассоциированный член» в рамках реализации проекта – Страновая программа сотрудничества Казахстана и ОЭСР. На основе реализации рекомендаций в поддержку выполнения Конвенции ООН против коррупции осуществляется постоянный обзор и мониторинг о направленности усилий государств, в том числе Казахстаном о соответствии законодательства международным стандартам.

В последнем отчете касательно мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией за 2018 год отмечено, что Агентством по делам государственной службы и противодействию коррупции началась реализация проектного офиса «Защита бизнеса и инвестиций», где предполагается антикоррупционное сопровождение инвесторов и предпринимателей при их взаимодействии с государством. Задача проекта - апробация и реализации передовых превентивных механизмов противодействия коррупции и экономической преступности[7].

В рамках выполнения Дорожной карты исполняется Соглашение о сотрудничестве между Агентством и НПП «Атамекен». Был проведен анализ, выявлены причины и условия, способствующие совершению коррупционных правонарушений в деятельности организаций центрального и регионального уровней в 16 сферах, имеющих приоритетное значение для развития бизнеса. Было выявлено свыше 800 коррупционных рисков, в государственные органы внесены рекомендации по их исключению, основная часть которых исполнена. Все это нашло отражение в более 40 проектах нормативных правовых актов, 12 из которых уже приняты.

По вопросам взаимодействия исполнительных органов государства Министерство финансов Республики Казахстан присоединилось к Соглашению по государственным закупкам ВТО. Система электронных государственных закупок была переведена в электронный формат, включая заключение и исполнение договоров. Кроме того, все данные на веб-портале доступны всем заинтересованным пользователям, в том числе статистические данные, данные о победителях и участников государственных закупок. Также система в полной мере позволяет участвовать в закупках нерезидентам Казахстана, т.к. такие нормы содержатся в Законе. Вместе с тем, на веб-портале реализован функционал «Реестр жалоб» в котором отражаются данные по поступившим жалобам и решениям уполномоченного органа по результатам таких жалоб.

Реформой правоохранительной системы была внедрена система цифрового расследования, а точнее электронное уголовное дело. Подобная норма отражена и в УПК РК ст.42-1 которая предусматривает, что уголовное судопроизводство ведется как в бумажном, так и электронном формате. Такие системы успешно функционируют в зарубежных странах, как Саудовская Аравия, Грузия, Южная Корея, Сингапур. Отмечаются положительные стороны такого новшества: прозрачность и открытость процесса, дисциплинированность следователей, сокращение сроков расследования, гарантия сохранности материалов дела, снижение фальсификации доказательств. Однако шаблонность ведения досудебного расследования может привести к снижению квалификации и профессионализма следователей, в ведении которых находится досудебное производство, что, в конечном счете, сказывается на общей методике расследования уголовных дел. К примеру, лицо, производящее досудебное производство вместо объективного, всестороннего рассмотрения всех обстоятельств дела, будет стремиться к заполнению готовых, шаблонных электронных процессуальных документов. В результате теряется качество расследования.

И наконец, отметим о значимости Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года и Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015 - 2025 годы и противодействию теневой экономике. В этих программных документах будут

продолжены меры по совершенствованию законодательства в регулировании уголовных правонарушений в сфере государственных закупок, а также выработке четкого механизма формирования доказательственной базы приобретения имущества незаконными способами.

Подводя итоги суждения считаем, что в целях согласованного взаимодействия по совершенствованию уголовно-правовой политики в противодействии уголовным правонарушениям в сфере экономической деятельности и выполнения рекомендаций ОЭСР назрела необходимость принятия Стратегии противодействия экономической преступности до 2025 года, так как ранее действовавшие программы и планы утратили свою актуальность.

С учетом тенденций реформирования действующего уголовного и уголовно-процессуального законодательства, а также реформированием системы правоохранительных органов возникает объективная необходимость в совершенствовании научно-обоснованных методов борьбы с уголовными правонарушениями в сфере экономической деятельности. Универсальных методов борьбы с такими преступлениями, как и общей модели искоренения не было выработано.

Список литературы

1. Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Доступно на: <http://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat> (от 01 апреля 2020г.).
2. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 г. №858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» Доступно на: <https://online.zakon.kz/> (от 01 апреля 2020г.).
3. План Нации: 100 шагов - 5 институциональных реформ. Доступно на: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100> (Дата обращения 01 апреля 2020г.).
4. Закон Республики Казахстан 21 декабря 2017 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности». Доступно на: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000118> (от 04 апреля 2020г.).
5. Закон Республики Казахстан от 04 декабря 2015 года «О государственных закупках». Доступно на: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000434>. (от 01 апреля 2020г.).
6. Казахстанский обзор преступлений за 2016 год. Доступно на: https://www.pwc.kz/en/publications/publication_assets/crime-survey-2016-rus.pdf (от 04 апреля 2020г.).
7. Антикоррупционные реформы в Казахстане 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. Доступно на: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38224240#pos=667;132 (от 06 апреля 2020г.).

Түйін

Мақалада мемлекеттік сатып алу саласындағы құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жүйесіндегі негізгі мәселелер қарастырылған. Мақала экономикалық қылмысқа талдау жасайды, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға қарсы күрес мәселелерін егжей-тегжейлі баяндайды. Мемлекеттік сатып алу саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы күрестегі шетелдік тәжірибені салыстыру беріледі. Мемлекеттік сатып алуға байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың өсу себептеріне көп көңіл бөлінеді. Мақала мемлекеттік сатып алу саласында жасалатын қылмыстарды, сондай-ақ олардан туындайтын экономикалық қылмыстардың түрлерін егжей-тегжейлі талдауға арналған. Экономикалық қылмыстарды ашу жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органдар қызметінің өзекті бағыты экономикалық қылмыстарды терең талдауды, болжауды және стратегиялық "пайымдауды" жүзеге асыратын мамандандырылған зерттеу құрылымдарын жетілдіру болуы тиіс деген ой негізделеді. Қылмыстық-құқықтық саясаттың қалыптасуы мен жетілдірілуі қадағаланады, сондай-ақ Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясына баға беріледі.

Abstract

The article deals with the main problems in the system of counteraction to offenses in the field of public procurement. The article analyzes the nature of the crime and covers in detail the problems of combating corruption crimes. A comparison of foreign experience in the fight against criminal offenses in the field of public procurement is given. Considerable attention is paid to the reasons for the growth of criminal offenses related to public procurement. The article is devoted to a detailed analysis of crimes committed in the field of public procurement, as well as the types of economic crimes resulting from them. The author substantiates the idea that the current direction of activity of authorized state bodies for the detection of economic crimes should be the improvement of specialized research structures that carry out in-depth analysis, forecasting and strategic "vision" of economic crime. The article traces the formation and improvement of the criminal law policy, as well as assesses the anti-corruption strategy of the Republic of Kazakhstan.

МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

Г.К. Арысланова¹, Д.С. Жарқынбек¹, А.И. Длимова²

¹учитель физики и математики, коммунальное государственное учреждение «Специальная школа-интернат №1 для детей с нарушением слуха» управления образования города Шымкента, Шымкент, Казахстан

¹учитель математики и информатики, коммунальное государственное учреждение «Специальная школа-интернат №1 для детей с нарушением слуха» управления образования города Шымкента, Шымкент, Казахстан

²учитель математики, ТОО «Школа имени Абая Кунанбаева», Шымкент, Казахстан

МЕЖПРЕДМЕТНАЯ СВЯЗЬ МАТЕМАТИКИ С ДРУГИМИ ПРЕДМЕТАМИ ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

3

Ж.Ж. Жаңабаев, Н.С. Үмбетов, Л.А. Бекмуратова

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

PhD докторы, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТА МЕКТЕПТЕРІНДЕ
ГРАФИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА**

9

Р.Т. Қалдыбаев¹, М.А. Махмудова¹, А.А. Койланова¹, А.А. Купенова¹, И.А. Набиева²

¹к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²д.т.н., Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности, Ташкент, Узбекистан

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЯДОМЫХ ОТХОДОВ ПРЯДИЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА ДЛЯ
ПРОИЗВОДСТВА КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ**

13

Е.К. Канат, А.Д. Мурадов

профессор м.а. Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

**ВЛИЯНИЕ ДОЗЫ γ - ОБЛУЧЕНИЯ НА ОПТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА
СИСТЕМЫ «ПОЛИИМИД – $YBa_2Cu_3O_{6,7}$ »**

17

А.А. Сейтмагзимов¹, Г.М. Сейтмагзимова¹, Ж.Т. Ногаев¹, О.В. Прокопьев²

¹к.х.н., старший научный сотрудник, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.т.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹главный специалист, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²к.х.н., научный сотрудник, ОАО «ГНЦ НИИАР», Димитровград, Россия

24

Д.А. Уразкелдиева, М.С. Сатаев, Ш.Т. Кошкарбаева, К.Б. Аманбаева

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

**ТИТАН ДИОКСИДІН ГАЛЬВАНИКАЛЫҚ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ
ҚАПТАМАЛАРҒА ЕНГІЗУ ӘДІСТЕРІ**

31

**ИНФОРМАТИКА, ІТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАТИКА, ІТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES**

У.Е. Кенжебаева, А. Анарбекова, А.Ғ. Анарбек

старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЭКРАНИРОВАНИЕ СИМВОЛОВ В JAVA

36

У.Е. Кенжебаева, А. Полат, А. Бердібекова

старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

студент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**РАЗЛИЧИЕ МЕЖДУ СКРИПТОВЫМ ЯЗЫКОМ ПРОГРАММИРОВАНИЯ
JAVASCRIPT И ПЛАТФОРМОЙ JAVA**

39

М.Ж. Кошкинбаева, Д.Қ. Әліпбеков

т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

**ҚОЛДАНУШЫ ИНТЕРФЕЙСІН ҚҰРУҒА АРНАЛҒАН JAVASCRIPT
ФРЕЙМВОРКТАР МЕН КІТАПХАЛАРҒА ШОЛУ**

44

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES, HUMANITIES**

А.А. Айдарова, Р.Т. Мейрбекова

Педагогика ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: БОЛАШАҚҚА БАҒДАР

50

Г.Д. Баубекова¹, Н.М. Иргебаева¹, М.И. Акмусаева²

¹д. п. н., профессор, университет «Туран-Астана», Нур-Султан, Қазақстан

¹к.п.н., доцент, университет «Туран-Астана», Нур-Султан, Қазақстан

²ст.преподаватель, магистер Академия гражданской авиации, Алматы, Қазақстан

О ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

56

Б.Ч. Ботаев, Р.Ш. Ағабеков, А.Б. Исламбеков

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫ

62

М.Я. Гамарник, А. Байсымакова, К.Е. Аманалиев

к. иск., и.о. доцента, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

РОЛЬ ОТЦА АБАЯ КУНАНБАЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ЭПОХИ

67

А. Жандарбеков¹, Б.А. Спанов¹, Қ.Ж. Қарғабаев¹, В.К. Ремизев²

¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²д.п.н., МГИК РФ, Москва, РФ

72

Л.Ж. Жұмабай, М.А. Ормолдаева, Д.А. Мусакулова

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БҰҚАРАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАР РЕЖИССУРАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

77

З.Б. Қабылбекова¹, Ф.П. Тюмебаева²

¹п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²магистрант, Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНЕ ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕСІ

81

Э.А. Мекенбаева, Қ.Е. Төреханов, Н.Б. Бексейтов

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТЕАТР ӨНЕРІНДЕ СЦЕНОГРАФИЯ МЕН РЕЖИССУРАНЫҢ КӨРКЕМ

84

БАЙЛАНЫСЫ

М.М. Мухамедин

к.п.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ СПОСОБНОСТИ К ТВОРЧЕСТВУ

88

A.A. Suyuberdıyeva, Z.A. Emkulova, Sh.Zh. Berdauletova, V.Ju. Morozova⁴

c.p.s., M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

DIFFERENCES OF EDUCATING TERMINOLOGY LEXICS ON A WORK WITH SPECIAL LITERATURE IN THE ENGLISH LESSONS

92

A.A. Суюбердиева, С.С. Байкадамова, Л.Н. Әділбек, М.Е. Султанова

п.ғ.д., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТІЛДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ САРАПТАМАСЫ

96

G.Zh. Tastanova, S.E. Aitzhanova, M.A. Zholdasova

master, senior teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, senior teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

master, teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE TECHNIQUES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

102

Б.М. Тілеубердиев, Н.Қ. Омаров, А.А. Суюбердиева

ф.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

п.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕ ЭПИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ

106

Ш.Ж. Турдалиева¹, Д.М. Байгунова¹, К.К. Серікбаева¹, В.С. Содовская²

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²д.п.н., МГИК РФ, Москва, Россия

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨРКЕМ ӨНЕРПАЗДАР ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

112

Ш.Ж. Турдалиева¹, Д.М. Байгунова¹, Б.К. Отарбаева¹, В.С. Содовская²

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²д.п.н., МГИК РФ, Москва, Россия

ҚАЗАҚ МЕРЕКЕЛЕРІ МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ДАМУЫ

116

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ӨМІР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ, НАУКИ О ЖИЗНИ
NATURAL SCIENCES, LIFE SCIENCES**

- Д.М. Жақсылықова, Р.Д. Дарибаева, К.К. Толегенова, М.А. Туткабаева**
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан
- ҚР ӘЙЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ЗЕЙНЕТКЕ ШЫҒУ ЖАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ** 122

- М.Ү. Қараева, Р.Д. Дарибаева, К.К. Толегенова, Е.С. Ауесбаев**
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
- ҚАРТТАРДЫҢ БОС УАҚЫТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖАРТЫЛАЙ
СТАЦИОНАРЛЫҚ ГЕРОНТОЛОГИЯЛЫҚ МЕКЕМЕ ПРОЦЕСІНІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ** 127

- Д. Рахымбек, Е.Ш. Төрехан**
п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
- ЭВРИСТИКАЛЫҚ ОҚЫТУ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТӘЖРИБЕ** 134

- К.Zh. Rustemova, Zh.A. Tlesbaeva, A.B. Imanbaeva**
Cand.Phys. and Math.Sci., associate professor, M. Auezov South Kazakhstan State
University, Shymkent, Kazakhstan
Master, teacher, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan
Cand.Phys. and Math.Sci., associate professor, M. Auezov South Kazakhstan State
University, Shymkent, Kazakhstan
- AVERAGING OF A RANDOM PARABOLIC EQUATION OF ONE SPECIAL TYPE** 138

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

- З.А. Бигельдиева, Г.Е. Мауленкулова, А. Рысбек** 145

э.ғ.к., доцент, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
э.ғ.к., аға оқытушы, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДЫ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШАҒЫН
КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ**

Р.К. Ниязбекова, С.А. Илашева, Б.Д. Бекназаров

д.э.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
к.э.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
докторант. ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
E-mail: S.ilasheva@mail.ru

**МЕСТО И РОЛЬ РЫНКА ТРУДА ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В СИСТЕМЕ
ЦЕПОЧКИ ПОСТАВОК ТОВАРОВ И УСЛУГ ОБЛАСТИ**

151

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

А.О. Бейсембаева, А.С. Байтанова

з.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, Шымкент,
Қазақстан

аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті,
Шымкент, Қазақстан

**ҚЫЛЫМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ БАРЫСЫНДА КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНИКАНЫ
ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

159

Г.Д. Мейркулова, Г.П. Жарылқапова, Е.Т. Алимбеков

з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

**ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚҚА
ҚАЙШЫ ІС-ӘРЕКЕТТЕРГЕ БАРУШЫ ТҰЛҒА МЕН ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ
СИПАТТАМАСЫ**

162

Е.К. Нургазин, С.Б. Абуғаева

к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕОРИИ ПРАВА

166

Ж.К. Орынтаев, Е.Қ. Орынтай, А.Д. Шералиева

з.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
мемлекеттік қызметкер, заңгер, Шымкент, Қазақстан

құқық магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КЛИМАТ ЖӘНЕ ОЗОН ҚАБАТЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ

170

Д.Н. Садвақасова, Г.Р. Сартаева

магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

к.ю.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ В СИСТЕМЕ
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ В СФЕРЕ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК**

177

Ғылыми журнал

2018 жылдан бастап жылына 4 рет шығарылады

Редактор: Назарбек У.Б.

Жауапты редактор: Айнабеков Н.Б.

Техникалық редакторлар: Ескендинова М.М.

Журналды шығаруға жауапты: Александриди Е.Ю.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген № 16794–Ж (14.12.2017 ж.)

24.09.2020 ж. баспаға қол қойылды. Көлемі 11.9 б.т. Тираж 300 дана.
Жазу қағазы. Офсеттік баспа. Тапсырыс № 3678. М. Әуезов атындағы ОҚУ АҒД
Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы, 5, тел: 21-19-82

